

© NAVAYUG PUBLICATIONS
Jullundur (India)

1959

Price : Rs. 16.50

महाकविकालिदासप्रणीतं

कुमारसम्भवम्

[सप्तमसर्गान्तम्]

एम० ए० पी-एच० डी० इति विरुदभाजा

सहगलोपाह्वेन श्रीसीतारामेण

उपयुक्तप्राचीनटीकोद्धरणैः पाठान्तरैश्च परिष्कृतं, ग्रिफ़िथाङ्गलभाषा-
नुवादेन समन्वितं, गवेषणागुम्फितया आङ्गलीय-
भूमिकया पादानुक्रमणिकया च प्रसाधितम्

जालन्धरस्थित नवयुग प्रकाशन

संस्थानात् प्राकाशयमानीतम्

Works by the Same Author

1. *Rtusamhāram (Kālidāsa)*
with complete word Index, and Introduction etc.
2. *Bālacaritam (Bhāsa)*
with complete word Index and profusely illustrated.
3. *Śāṅkhāyana Gṛhya-sūtram* (belonging to the *Ṛgveda*)
with complete word Index and emendations on
Dr. Oldenburg's edition (*In press*)
4. *Naigeya-śākhānukramaṇī* (belonging to the *Sāmaveda*)
with complete Mantra-Index and emendations on Dr. Weber's
edition (*In press*)
5. Western Method of Interpreting the Vedas
Shri Kashmir, Vol. 9, No. 1.
6. The Importance of accent in the Vedas
The Poona Orientalist, Vol. VI, No. 1-2.
7. The Brāhmaṇic Method of Citation
New Indian Antiquary, Vol. V, No. 12.
8. Prepositional elements in the word Apāmarga
Dr. Siddheshwar Presentation Volume.
9. Dr. Roth's studies on the Pada-Pāṭha (translated from German)
ABORI, Vol. XXXI.
10. Critical study of the Bombay Edition of the *Ṛgveda*
JOR, Vol. III, No. 1.

PREFACE

The present edition of the Kumārasāmbhava contains seven cantos which are universally acknowledged to be the original work of Kālidāsa. Most of the MSS end the poem with this canto, though Mallinātha has also written his commentry on the eighth. This edition is based on available printed texts and commentaries. All this material has been indicated as under :

Nārāyaṇa (न.) Aruṇagirinātha (अ.) Bharatamallika (भ.)
Vallabha (व.) Mallinātha (म.)

One of the many new features of this edition is the insertion of captions at every change of topic. Comparative study has also been made with similar descriptions in the Rāmāyaṇa and other works which are given in the footnotes. Important extracts from the available printed commentaries have also been added in the footnotes. Two useful appendices are given at the end. The first contains the alphabetically arranged Pāda-Index of all the verses which would prove useful for an intensive study of the poet. The second gives the most popular tributes paid to Kālidāsa by writers, both ancient and modern. In this edition we have included English Translation and notes of the late Principal, Ralf T. H. Griffith which appeared in 1879. Comparison with the English authors have also been made at several places.

The introduction contains the study of the poet from different points of view, viz. Kālidāsa as a National poet, as a keen student of Vālmīki, his love for nature, his conception of love, reference to Open Air Theatre, historical background of Śiva, the meaning of the word Kumāra, and finally, the story of the

seven cantos in brief. Efforts have also been made to trace the various descriptions to their sources.

I am grateful to my learned predecessors like Griffith, Aurobindo Ghosh, Hillebrandt, Ryder, Tagore, V. Raghvan, and above all, the ancient commentators, whose valuable works on Kālidāsa stand as enduring monuments of their selfless labours.

I am also thankful to Prof. Sadhu Ram M.A., Head of the Sanskrit Dept., Kirorimal College, University of Delhi, for the help he has given to me in revising the English portion of this edition. I cannot forget Shri Hans Raj, the author of 'Vedic Koṣa', for his latest contributions on Vedic Mythology. I am grateful to Shri Ras Bihari Shastri for efficiently reading the proofs of Sanskrit portion of the book.

I cannot refrain from expressing my sense of obligation to my wife Shrimati Jai Rani Sehgal, M.A. B.T., who took pains in the compilation of Pādānukramaṇikā and Stutipuṣpāñjali appended at the end.

I present the fruit of my humble labour to the lovers and students of Sanskrit, and in the words of our Poet Laureate, leave it for the readers to judge its worth :

आ परितोषाद् विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् ॥

BRAHMAVIHARA
W-43, Rajaurie Garden
New Delhi-15

SITA RAM SEHGAL

CONTENTS

	Pages
PREFACE	
INTRODUCTION	(i—xxiii)
(a) National poet	(i)
(b) A student of Vālmīki	(iv)
(c) Love of Nature	(vi)
(d) Concept of love	(xii)
(e) Reference to Open Air Theatre	(xv)
(f) Historical background of Śiva	(xvii)
(g) The meaning of the word Kumāra	(xx)
(h) The story of the Kumārasāmbhava	(xxi)
TEXT	१—६६
ENGLISH TRANSLATION	1—94
NOTES	95—104
PADĀNUKRAMAṆIKĀ	१०५—१३६
STUTI-PUṢPĀṆJALĪ	१३७—१४०

यशस्तु कवेरेव । इह इयति संसारे चिरातीता अप्यद्य यावत्
कालिदासादयः सहृदयैः स्तूयन्ते कवयः । [काव्यानुशासने]
—हेमचन्द्राचार्यः

INTRODUCTION

KĀLIDĀSA—NATIONAL POET

There is a famous saying that formerly on the occasion of making an enumeration of the poets, the name of Kālidāsa fell on the little finger. As no other poet was found to be his peer, the second finger, Anāmikā (nameless), remains true to its name even to this day. Thus, Kālidāsa has unequivocally been acknowledged as a master poet and still occupies an unrivalled position in the field of Kāvya literature of India.

From very early times Kalidāsa has won high praise from poets and critics. His name is mentioned in the Aihole inscription of Ravikīrti (634 A.D.). Bāṇa, the celebrated court poet of king Harṣavardhana found his poetry to be sweet, fresh, and soothing like blossoms. Not only did the art critics find ineffable pleasure in his word-pictures but sculptors also derived inspiration from his artistic descriptions. This is evident from the Ajanta frescoes. The late Sanskritist, Dr. Kielhorn, after careful study, was of the view that Kalidāsa provided motifs even for these paintings.

Mallinātha, the celebrated commentator of the 14th century, was the first who gave great popularity to his poems by his inimitable commentaries. Since then many more commentaries have been written on his works. The histrionic excellence of his plays, too, tempted the interpreters to introduce into them so much extraneous matter that we find more than two versions of each of them. It is, therefore, a difficult job for scholars to reconstruct the original texts. The Śakuntala has come down to us in four versions which are indicative of its high popularity. This drama has not only influenced the Indian mind but has also won unstinted praise from the Western

connoisseurs of art and literature. In the last century, a selection of hundred best classical works of the world was made and Śākuntala was included in that list. The Meghadūta is another masterpiece of the poet which has found as many as fifty commentators and perhaps an equal number of translators in different languages of the world, a fact significant of its originality, poetic beauty and human appeal. Śrī Anandavardhana, a Kashmirian critic was doubtful whether there existed any third poet in India besides the two great poets Valmiki and Vedavyāsa. But Kālidāsa makes his doubt to be baseless. Jayadeva, the inspired singer of the Gita-Govinda, has paid the highest tribute to Kālidāsa by calling him as 'Kavikula-guru.'

It was in the eighteenth century that William Jones, Judge of Calcutta High Court, rediscovered this forgotten genius of India. His English translation of the Śākuntala brought about renaissance in Sanskrit studies in Europe. Western scholars learnt Sanskrit and laid the foundation of Indian studies in the West. Goethe, one of the leading poets of Germany, honoured by Napoleon the great, as the leader of the European literature, was so much fascinated by this play that he called it the meeting place of Heaven and Earth. In his Faust, he introduced a similar prologue, by means of a conversation on the stage between the stage-manager and the poet regarding the play to be performed. Herder, another German poet, called Kālidāsa as the National poet of India, in whose works Indian life and culture are found fully reflected.

Kālidāsa has drawn living pen-pictures of Indian landscape, mountain scenery, and feminine beauty. His description of Himālaya is wonderfully picturesque. The way in which he describes the various cities and other geographical details shows that he had visited those places and had travelled extensively all over India. The Meghadūta, which is perhaps the most perfect specimen of verbal felicity, contains

references and allusions to shrines, cities, and rivers. In the *Raghuvamśa*, too, the conquering march of Raghū covers the whole of India from East to South, and West to North. The topographical and climatic descriptions agree strikingly with the conditions of these places at the present time. The confluence of the Ganga and Yamuna has a great sanctity attached to it in the Indian religion. It had the same place of honour in the times of Kalidāsa is proved by the beautiful description of it in his epic poem. Moreover, the descriptions of the cities Avantī and Ayodhya, of the rivers like Revā, Sīprā, Saryu, and Tāmraparṇī, of the mountains like Viadhya, Sahya, and Mahendra, and of the sea coast with its tall palm, and coconut trees leave no doubt about the wide and correct knowledge of the poet of the geography of India and its flora and fauna.

Kalidāsa is primarily an appreciator of beauty both in nature as well as in human figure. In almost all his descriptions of woman's beauty he has identified her with Nature. Her face is either like the moon or a blooming lotus, her arms imitate the creeper in slenderness, her waist is so slim that it can be measured in one hand, her thighs surpass the plaitain tree and the elephant's trunk and her feet are moving lotuses.

The excellence and perfection of Kalidāsa's poetry has been universally recognised both in the East as well as in the West. His works have been translated almost in all the languages, not only of India but of the whole world.

In recent times, great thinkers like Śrī Aurobindo Ghosh and Bal Gangadhar Tilak and poets like Tagore were fascinated by the charm of Kalidāsa's poetry and were eloquent in their praises. In one of his poems, Tagore has paid a glowing tribute to Kalidāsa in the following words :

references and allusions to shrines, cities, and rivers. In the *Raghuvamśa*, too, the conquering march of Raghu covers the whole of India from East to South, and West to North. The topographical and climatic descriptions agree strikingly with the conditions of those places at the present time. The confluence of the Gaṅgā and Yamunā has a great sanctity attached to it in the Indian mind. It had the same place of honour in the times of Kalidāsa is proved by the beautiful description of it in his epic poem. Moreover, the descriptions of the cities Avanti and Ayodhya, of the rivers like Revā, Śiprā, Saryū, and Tāmrāparṇī, of the mountains like Vindhya, Sahya, and Mahendra, and of the sea coast with its tall palm, and coconut trees leave no doubt about the wide and correct knowledge of the poet of the geography of India and its flora and fauna.

Kalidāsa is primarily an appreciator of beauty both in nature as well as in human figure. In almost all his descriptions of woman's beauty he has identified her with Nature. Her face is either like the moon or a blooming lotus, her arms imitate the creeper in slenderness, her waist is so slim that it can be measured in one hand, her thighs surpass the plaintain tree and the elephant's trunk and her feet are moving lotuses.

The excellence and perfection of Kalidāsa's poetry has been universally recognised both in the East as well as in the West. His works have been translated almost in all the languages, not only of India but of the whole world.

In recent times, great thinkers like Śrī Aurobindo Ghosh and Bal Gangadhar Tilak and poets like Tagore were fascinated by the charm of Kalidāsa's poetry and were eloquent in their praises. In one of his poems, Tagore has paid a glowing tribute to Kalidāsa in the following words :

*When you chanted, poet, to the god and goddess,
 Śiva and Parvatī, the song of the birth of Kṛtika,
 All round stood the ghostly attendants ; on the mountain crest
 Descended slow the peaceful evening clouds.
 The lightning did not play, the thunder was mute ;
 Kṛtika's peacock lowering its tail
 Stood quietly by the side of Pārvatī,
 Curving its lifted neck ; sometimes, in a gentle smile
 Trembled the lips of the goddess ; anon a long sigh
 Was breathed unnoticed ; again, the swelling tears
 Appeared at the corners of the eyes ; when at length
 Confused shame descended silently
 On her lowered eyelids, you, poet, glancing at the goddess,
 Suddenly stopped your unfinished song.*

A STUDENT OF VĀLMĪKI

Kālidāsa was a keen student of Vālmiki. Utpreksāvallabha, the author of the Bhikṣāṭana-kāvya calls Kālidāsa 'anusārasaralaḥ', i.e. easy to follow like his predecessor Vālmiki. He owes much of his inspiration for his works to the first Great Epic. The very titles of his two poems, Kumārasambava and Raghuvamśa, are taken from the Rāmāyaṇa. The lyric poem—Meghadūta owes its inspiration to the Hanumat-sandēśa in the Adi-kāvya. In the fourth act of the Vikramorvaśīya, the description of the love-lorn condition of Purūravas bears evident signs of influence of the Rāmāyaṇa. Kālidāsa was so much fascinated by the epic description that he could not help putting the following verse verbatim into the mouth of the King Purūravas :

कञ्चित्क्षितिभृतां नाथ दृष्ट्वा सर्वाङ्गसुन्दरी ।

रामा रम्ये वनोद्देशे मया विरहिता त्वया ॥ (अरण्यकाण्ड ६४. २८)

Again, king Purūravas asks a peacock for some clue of his beloved Urvāśī's whereabouts.

नीलकण्ठ समोत्कण्ठ वनेऽस्मिन् वनिता त्वया ।

दीर्घापाङ्गः सितापाङ्गः दृष्ट्वा दृष्टिक्षमा भवेत् ॥ (४, २१)

This verse bears a close resemblance to the description of the wistful plight of Rāma at the sight of the Pampā Lake :

पश्य लक्ष्मणा नृत्यन्तं मयूरमुपनृत्यति ।

शिखिनी मन्मथार्तेषा भर्तारं गिरि सानुषु ॥

मयूरस्य वने नूनं रक्षसा न हता प्रिया ।

तस्मान्नृत्यति रम्येषु वनेषु सह कान्तया ॥ (किष्किन्धाकाण्ड, १. ३६-४१)

Kalidāsa has even borrowed from the Ādi-kāvya choicest expressions like the following :

‘केचित्पर्याप्तं कुसुमाः पादपाः’, ‘पर्याप्तपुष्पस्तवकस्तनाभ्यः’ ।

‘...लतावधूभ्यः’

(किष्किन्धाकाण्ड १. ८७ इत्यादि)

and has used them with effect in the Kumārasambhava, e.g.

पर्याप्तपुष्पस्तवक-स्तनाभ्यः स्फुरत्प्रवालौष्ठमनोहराभ्यः ।

लतावधूभ्यस्तरवोप्यवापुर्विनम्रशाखाभुज - बन्धनानि ॥ (३. ३६)

As already stated, the titles of his two poems are borrowed from the Balakāṇḍa of the Rāmāyana as would appear from the following verses :

एष ते राम गङ्गाया विस्तरोऽभिहितो मया ।

कुमारसम्भवश्चैव धन्यः पुण्यस्तथैव च ॥

भक्तश्च यः कार्तिकेये काकुत्स्थो भुवि मानवः ।

आयुष्मान् पुत्रपौत्रैश्च स्कन्दसालोक्यतां व्रजेत् ॥

स यथा कथितं पूर्वं नारदेन महर्षिणा । (१. ३७. ३१-३३)

रघुवंशस्य चरितं चकार भगवानृषिः ॥ (बालकाण्ड ३. ६)

Kalidāsa's description of the advent of spring in the Kumārasambhava bears evident similarity with that found in the Epic. The lamentation of Rati, too, is an echo of that of Tārā at the death of her husband Vālin. The following extracts from the Rāmāyana are an eloquent testimony of its influence on Kalidāsa :

भर्तुः प्रियतरा नूनं वानरेन्द्र मही तव ।
 शेषे हि तां परिष्वज्य मां च न प्रतिभाषसे ॥
 मम चेमां गिरं श्रुत्वा किं त्वं न प्रति बुध्यसे ।
 इदं तद्वीर शयनं यत्र शेषे हतो युधि ॥
 मामनाथां विहायैकां गतस्त्वमसि मानव ।
 शूराय न प्रदातव्या कन्या खलु विपश्चिता ॥
 शूर भार्यां हतां पश्य सद्यो मां विधवां कृताम् ।
 अवभग्नश्च मे मानो भग्ना मे शाश्वती गतिः ॥
 भर्तारं निहतं दृष्ट्वा यन्नाद्य शतधा गतम् ।
 मुहुर्च्चैव हि भर्ता न प्रकृत्या मम च प्रियः ॥
 आहवे च पराक्रान्तः शूरः पञ्चत्वमागतः ।
 पतिहीना तु या नारी कामं भवतु पुत्रिणी ॥
 धनधान्यैः सुपूर्णापि विधवेत्युच्यते जनैः ।....(४, २३, ३-१३)

Nor can the influence of Mandodari's lamentation be denied. Even Dr. A.B. Keith says : "There is a parallel too for Rati's despair, when Valin falls, Tara addresses him with words not less sincere because they bear the stamp of the classic style : 'Why dost thou speak no more to thy beloved? Arise and share this fair couch with me ; the best of men lie not, as thou, on the ground. Too dear dost thou hold, lord, the earth even in death, since me thou dost leave alone and her hast clasped in thine embrace. Ended our days of joy together in the fair forest : sunken am I in a deep sea of sorrow, without joy, without sustenance, since thou hast departed. 'Hard my heart that it can see thee stretched on the ground and yet not break from sorrow.'

LOVE OF NATURE

Man is the child of Nature. Wherever he may go he will always find himself in the lap of Nature, from which he cannot escape. Even in big and overcrowded cities, where the eye is

obstructed by tall mansions and narrow streets, nature insinuates itself through the windows and appertures in the form of a stray waft of the air and a fugitive ray of light, and at night reveals its grandeur overhead as a dark blue canopy studded with iridescent gems. There is no country in which the poets have not drawn inspiration from Nature. R̥gveda, the revealed book of Aryans, openly declares that it was on the slopes of the mountains and the confluence of the rivers that the mind of the sages was animated with inspiration :

उप ह्वरे गिरीणां सङ्गमे च नदीनां
धिया विप्रो अजायत ।

[viii, 6, 28].

It is a common experience that a lousy day casts a pall of depression on the mind, while the mild glow of the morning, alive with fresh air and chirping of the birds, exhilarates the mind and throws it in high spirits. The seasons, too, have a changing effect on the mind, sometimes damping, and at others elevating. The Vedic Sages personified all the striking phenomena of Nature such as the Dawn, the bright Sun, the Clouds, the Storm and the Rivers, and had paid glowing homage to them which have endured to this day.

Kalidāsa's intimate sympathy with Nature strikes a student of his work at every step. His young maidens have moonlike faces, creeper-like arms, lotus-like hands and feet, and flower-like exuberance of youth pervading through every limb of their bodies. The various epithets, describing the limbs of the heroines, are both significant and striking. While describing the beauty of his heroines the poet says :

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः
शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।
वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्त कौतूहलो
निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥

“In the act of her creation, was the Moon of lovely splendour that became the progenitor? Was it cupid himself who concerns himself solely with the sentiment of love? Or was it the month of Spring which has a wealth of flames? For how could the old sage grown dull by the study of the Vedas, and who is devoid of all desires of worldly pleasures, have produced this beautiful form that captivates the mind.”

And again :

आभरणास्याभरणं प्रसाधनविधेः प्रसाधनविशेषः ।

उपमानस्यापि सखे प्रत्युपमानं वपुस्तस्याः ॥

[ii, 3].

“Friend, her beautiful form is an ornament of ornaments, an excellent decoration of decorations and the counterstand of comparisons to all standards of comparison.”

In the Śākuntala, the king says :

सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं
मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।
इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी
किमिष हि मधुराणां मण्डनं नाकृतोनाम् ॥

[I, 20].

The meanest vesture glows on beauty that enchants :

The lotus lovelier shows amid dull water-plants :

The moon in added splendour shines for its spot of dark ;

Yet more the maiden slender charms in her dress of bark.

And further :

अधरः किसलयरागः कोमलविटपानुकारिणौ बाहू ।
कुसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु संनद्धम् ॥

[I, 21].

Her arms are tender shoots ; her lips are blossoms red and warm ;

Bewitching youth begins to flower in beauty on her form.

In fact, the limbs of a woman are, as it were, the sprays and flowers of creepers. On the other hand, his plants, trees and animals too, are capable of human feelings and response. The mango tree and the Navamalika creeper are a happy couple wedded to each other in love.

The young fawn refuses water from the hand of a stranger but clings to the apron of Śakuntalā at the time of her departure. She had tended him like an adopted child and healed his bruised mouth with 'ingudi' oil. She had also bestowed motherly care on the plants and trees of the hermitage and was loth to slake her thirst before having watered them first under her fostering care. They grew and bloomed, and the time of their efflorescence was always an occasion of festivity for her. They, too, responded with equal ardour by sending their gifts for her nuptial adornment :

क्षौमं केनचिद्विन्दुपाण्डु तरुणा माङ्गल्यमाविष्कृतं
निष्टचूतश्चरणोपभोगसुलभो लाक्षारसः केनचित् ।
अन्येभ्यो वनदेवताकरतलैरापर्वभागोत्थितैर्
दत्तन्याभरणानि नः किसलयोद्भेदप्रतिद्वन्द्विभिः ॥

[iv, 5]

In the Kumārasambhava the poet is at his best :

उन्मीलितं तूलिकयेव चित्रं सूर्यांशुभिर्भिन्नमिवारविन्दं
बभूव तस्याश्चतुरन्नशोभि वपुर्विभक्तं नवयौवनेन ।
अभ्युन्नताङ्गुष्ठनखप्रभाभिर्निक्षेपणाद् रागमिवोद्गिरन्ती
आजह्नुस्तन्चरणी पृथिव्यां स्थलारविन्दश्चियमव्यवस्थासु ॥

... [1, 32-49]

'Now beauty's prime, that craves no artful aid,
Ripened the loveliness of that young maid :
That needs no wine to fire the captive heart,—
The bow of Love without his flowery dart.
There was a glory beaming from her face,
With love's own light, and every youthful grace :

Ne'er had the painter's skilful hand portrayed
 A lovelier picture than that gentle maid ;
 Ne'er sun-kissed lily more divinely fair
 Unclosed her beauty to the morning air."

In *Rtusamhāra*, the poetical description of the six seasons and of the beauties of Nature as well as the portrayal of Indian landscape clearly manifest the poet's deep sympathy with Nature. Here *Kālidāsa* has exhibited his unique skill in interweaving the ebb and flow of human emotions with the changing moods of the seasons. In *Vikramorvaśīya* the rainy season produces an illusion in the distracted mind of the king who dispels it by saying :

नवजलधरः सन्नद्धो ज्यं न हृत्तनिशाचरः

सुरधनुरिवं दूराकृष्टं न नाम शरासनम् ।

अयमपि पदुर्धरासारो न बाणधरम्परा

कनकनिकषस्तिग्धा दिद्युत्प्रिया न ममोर्वशी ॥ (iv, 1)

"This is the new cloud ready to pour down and not a haughty demon equipped with armour, this is the rainbow far extending, and not the bow bent very much, this also is the sharp shower of rain and not a volley of arrows and this, the lightning charming like the streaks of gold on a touchstone, and not my beloved *Urvaśī*."

In *Raghuvamśa* we come across a graphic description of the spring but its most effective description is found in the third canto of *Kumārasambhava* where the whole Nature is a thrill with new life and love at the advent of the spring. The *Aśoka* bursts into blossoms at once, the bees swarm on the mango sprouts, the cuckoo utters a sweet and passionate note which awakens love in the hearts of young women :

मधुद्विरेफः कुसुमैकपात्रे ययौ प्रिया स्वामनुवर्तमानः ।

शृङ्गेण च स्पर्शनिनीलिताक्षीं मृगीमकच्छूयत कृष्णसारः ॥

... .. [iii, 36-39]

"And at the call of Spring the wild bees came,
 Grouping the syllables of Kāma's name.
 How sighed the spirit o'er that loveliest flower
 That boasts no fragrance to enrich its dower !
 For Nature, wisest mother, oft prefers
 To part more fairly those good gifts of hers.
 There from the tree Palāśa blossoms spread,
 Curved like the crescent moon, their rosiest red,
 With opening buds that looked as if young Spring
 Had pressed his nails there in his dallying :
 Sweet wanton Spring, to whose enchanting face
 His flowery Tilaka gave fairer grace :
 Who loves to tint his lip, the mango spray,
 With the fresh colours of the early day,
 And powder its fine red with many a bee
 That sips the oozing nectar rapturously."

Thus, we see that Kālidāsa was a keen observer of Nature in its various aspects of which he has drawn such living word pictures that they appear as real to the reader's eye. He had a heart overflowing with sympathy for all forms of life and an eye appreciative of natural beauty whose charm he made tangible with the power of his imagination and felicity of his expression. Ryder, while applauding the works of the poet remarks :

"Kālidāsa's knowledge of nature is not only sympathetic, it is also minutely accurate. Not only are the snows and windy music of the Himālayas, the mighty current of the sacred Ganges his possession ; his too or smaller streams and trees and every littlest flower. It is delightful to imagine a meeting between Kālidāsa and Darwin. They would have understood each other perfectly ; for in each the same kind of imagination worked with the same wealth of observed fact. Fully to appreciate Kālidāsa's poetry one must have spent some weeks

at least among wild mountains and forests untouched by man ; there the conviction grows that trees and flowers are indeed individuals fully conscious of a personal life and happy in that life. The return to urban surroundings makes the vision fade ; yet the memory remains, like a great love or a glimpse of mystic insight as an intuitive conviction of a higher truth."

CONCEPT OF LOVE

According to ancient Hindu Śāstra there are four values in life called Dharma (righteousness), Artha (material welfare), Kāma (emotional satisfaction) and Mokṣa (final emancipation). The first three pertain to this wordly existence, while the last belongs to the other worldly life. As a matter of fact, these three, when pursued with proper balance are the means for the attainment of the last i.e. final emancipation. The first serves as a check on the other two preventing them from running wild.

Man was born on this earth in the lap of mother Nature. His primay need was self-preservation for which he required food and shelter. To satisfy this need he snatched from Nature whatever he found edible and whatever provided him with cover. His next need was the continuation of his race for which he had a companion, his counter-part. Mutual attraction of both brought them together and by their union they could reproduce themselves and create a new life on the earth. The first pursuit of man for self-preservation was impelled by the force of Artha and the second of reproduction by that of Kāma. Kāma is thus the creative force in the Universe. Even the first creation was the result of Kāma of the attraction of Puruṣa towards Prakṛti.

Creation, whether biological or intellectual is essentially the work of art. Says the Śatapatha Brāhmaṇa 'In giving birth of a child, the woman produces a work of art'. Every conception is immaculate

and at child birth a woman has the aura of sanctity about her. In silence and humility, she feeds and rears the child and in that innocent life she sees the images of God. Mothers of great men must have this feeling particularly, but then, at the beginning all women are mothers of great men—It isn't their fault if life disappoints them later...Intellectual creation is the work of a poet, the second creator on the earth. Impelled by Kāma he reproduces himself in his literary productions and fine arts and he finds emotional satisfaction in it. It is for this reason that all arts from the subject matter of Kāma Śāstra.

It would be interesting to note that all art revolves round the feminine form, whether it is conceived in the shape of Prakṛti (Nature) or in that of the human figure (woman). Kālidāsa is essentially a poet of both Nature and woman. His descriptions of Nature are as fascinating as those of his women are enthralling. In order to drive home the beauty of every part of a young woman's body, he draws his similies from nature. Kumāra Saṁbhava furnishes us with some of the example of such similies. This might lead one to suppose that Kālidāsa considered Nature to be more beautiful than a woman. But no, he has clearly declared woman to be far superior to Nature in her bodily charm and personal adornments so much so that even Nature herself felt envious of her and tried to eclipse her in beauty by her own floral wealth :

रक्ताशोकहृत्वा विशेषितगुणो बिम्बधरालक्तकः
प्रत्याख्यातविशेषकं कुरवकं इयमावदातारुणम् ।
आक्रान्ता तिलकक्रियापि तिलकैर्लघु द्विरेफाञ्जनैः
सावज्ञेव मुखप्रसाधनविधौ श्रीमधवी योतिषाम् । [Māl iii, 5]

Now beauty gives a sense of intense pleasure to the mind. It is the cause of natural attraction between man and woman, which if allowed to run wild exhibits itself in its gross of sensual passion and voluptuousness but if kept in restraint, it transforms itself into

love—an emotion both pure and divine. Kālidāsa has described virgin beauty in its most intoxicating form which in his Śākuntala breaks the bonds of restraint. But then it has to face repudiation and suffer humiliation and ultimately has to expiate for the lapse by suffering and penance. In Kumārasambhava, too, youthful beauty is almost at the point of demolishing, by its overpowering appeal to the senses, the bulwark of restraint built by austere penance, but suddenly the fiery eye of higher knowledge opens and consumes the welling tide of passion. Dr. Rabindranath Tagore has made a very brilliant comparison between the love-romances of these two works of Kālidāsa. The following extract from the translation of one of his Bengali articles is worth quoting here. He says :

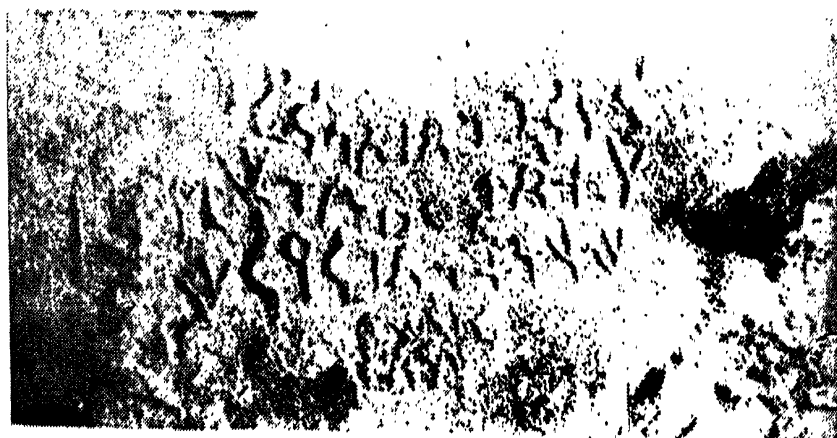
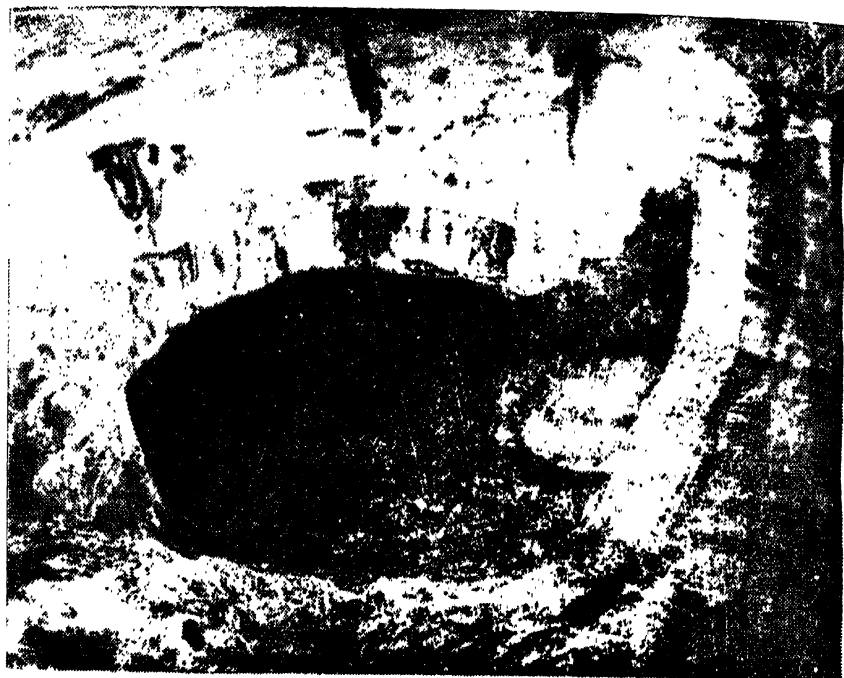
“We cannot help comparing the *Kumarasambhava* with the *Śākuntala*; their theme is essentially the same. In both of them the union which Cupid tried to effect was accursed of the gods ; it failed, and in its failure perished amidst all its gorgeous artistic environment like a youth struck dead on his floral bridal couch. Thereafter, came another union,—effected by bitter sorrow and severe penance ; a union of quite a different character, stripped of all the external robes of beauty and circled with the pure white halo of goodness.”

“The union which presumptuous Cupid undertook to bring about, was preceded by abundant preparations. In the two hermitages of Kāṇva and Śiva, situated outside the limits of society, the poet has given the fullest opportunity to unreasoning and precipitate young Love, with no less grandeur of accessories than skill of contrivance.”

“When Pārvatī went forth to conquer Śiva by means of her beauty, she for a moment shook the hermit’s calm. But Śiva angrily repelled her, and then she could hardly manage to crawl back home abashed at this humbling of her youthful beauty.”

“So, too, Kāṇva’s foster-daughter had one day to return in shame in spite of all the rich treasure of her youth and beauty. The curse

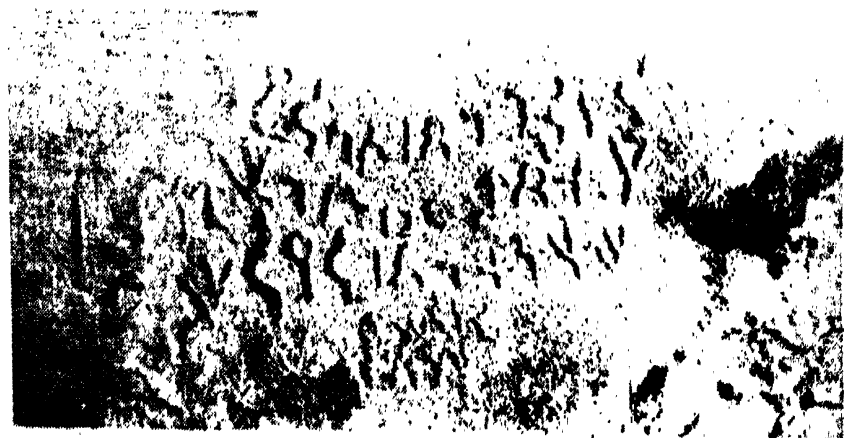

"Therefore did Parvatī, after herre buff by Śiva, 'sincerely despise physical charms' and 'wish to make her beauty achieve success.' How can beauty achieve success? Not by means of dress or decorations, as she had learnt from her recent failure,—but by means of 'religious austerities in a life of meditative trance.' She clad herself in coarse robes and wasted her body by hard ascetic devotions."

"Thus, we see that the theme of the *Kumārasambhava* and the *Śakuntala* is the same. In both poems Kalidāsa has shown that while Infatuation leads to failure, beneficence achieves complete fruition,—that Beauty is constant only when upheld by Virtue, that the highest form of Love is the tranquil, controlled, and beneficent form,—that in regulation lies the true charm and in lawless excess the speedy corruption of Beauty. This ancient poet of India refuses to acknowledge passion as the supreme glory of love; he proclaims *Goodness* as the final goal of Love."

REFERENCE TO OPEN AIR THEATRE

Archeologists have proved the existence of an open air Theatre before 300 B. C. Reference to this has been found by Dr. T. Bloch in inscriptions in the Sitabengā and Jogimārā caves. The former inscription is in verse and describes some scene sculptured in the caves but the Jogimārā inscription contains passages which appears to be

of Durvāsa is merely emblematic, it is an invention of the poet. A loose and secret union like that of Duṣyanta and Śakuntalā is accursed in all times. The bright flash of infatuation lasts for a moment,—then comes the darkness of despondency, shame and neglect. Such is the eternal law. In all ages and in all countries the discarded woman has been forced to realise that ‘physical charms are vain’ and to ‘creep back homewards with a heart left lonely of its god.’ Physical charm is not the highest glory or supreme beauty in a woman.”

“Therefore did Pārvatī, after her buff by Śiva, ‘sincerely despise physical charms’ and ‘wish to make her beauty achieve success.’ How can beauty achieve success? Not by means of dress or decorations, as she had learnt from her recent failure,—but by means of ‘religious austerities in a life of meditative trance.’ She clad herself in coarse robes and wasted her body by hard ascetic devotions.”

“Thus, we see that the theme of the *Kumārasambhava* and the *Śakuntala* is the same. In both poems Kalidāsa has shown that while Infatuation leads to failure, beneficence achieves complete fruition,—that Beauty is constant only when upheld by Virtue, that the highest form of Love is the tranquil, controlled, and beneficent form,—that in regulation lies the true charm and in lawless excess the speedy corruption of Beauty. This ancient poet of India refuses to acknowledge passion as the supreme glory of love; he proclaims *Goodness* as the final goal of Love.”

REFERENCE TO OPEN AIR THEATRE

Archeologists have proved the existence of an open air Theatre before 300 B. C. Reference to this has been found by Dr. T. Bloch in inscriptions in the Sitabengā and Jogimārā caves. The former inscription is in verse and describes some scene sculptured in the caves but the Jogimārā inscription contains passages which appears to be

the fragments of dialogue between low characters. Dr. Lüders, a distinguished indologist, also holds the same view. In his opinion the following verses from the Meghadūta as well as the Kumārasaṃbhava show that caves of mountains were used as haunts for nightly revels and love-sports by the dancing girls and their lovers. For Example :

नीचैराख्यं गिरिमधिवसेस्तत्र विश्राम-हेतोस्
त्वत्संपर्कात् पुलकितमिव प्रौढ-पुष्पैः कदम्बैः ।
यः पण्यस्त्री-रतिपरिमलोद्गारिभिर्नागराणाम्
उद्दामानि प्रथयति शिलावेश्मभिर्यौवनानि ॥ मेघ०

[1, 25].

There, for a brief rest, thou wilt make a halt on the Nicais hill, bristling with Kadamba trees in full bloom, as if thrilled with joy at thy touch—the hill that proclaims the wanton revels of the youthful rakes by its caves redolent of the perfumes used by their paramours in their love-sports.”

वनेचराणां वनिता-सखानां दरीगृहोत्सङ्ग-निषक्तभासः ।
भवन्ति यत्रौषधयो रजन्यामतल-पूराः सुरत-प्रदीपाः ॥

[Kum. 1. 10]

i.e. Where, at night, the (phosphorescent) herbs shed their luminous glow into the interior of the caves and serve as oilless lamps to the foresters who are engaged in love-sports with their wives.

When, amidst enjoyments, garments of the young girls were cast off they felt embarrassed. A cloud would then hasten to cross the mouth of the cave and serve as a curtain. *e. g.*

यत्रांशुकक्षेप-विलज्जितानां यदृच्छया किंपुरुषाङ्गनानाम् ।
दरीगृहद्वार-विलम्बिबिम्बास्तिरस्कृतिर्यो जलदा भवन्ति ॥

[Kum. 1, 14].

Where the clouds, accidentally floating across the mouths of the caves, serve as screens to cover the shame of the Kimpuruṣa-ladies who blush at their skirts being removed.

Drs. Macdonell and Windisch believe that the Indians learnt to build open air theatre after the model of the Greek theatre, but this view is erroneous because we find minute details of design and construction of a theatre in the Nāṭyaśāstra of Bharata which was written long before the advent of the Greeks :

काष्णयिसं प्रतिद्वारं द्वारद्विद्धं न कारयेत् ।
 कार्यः शैलगुहाकारो द्विभूमिर्नाट्यमण्डपः ॥
 मन्दवातायनोपेतो निर्वातो धीरशब्दवात् ।
 तस्मान्निवातः कर्तव्यः कर्तृभिर्नाट्यमण्डपः ॥ (2. 81-82)

That is to say, the playhouse should be made like a mountain cavern and it should have two floors on two different levels and small windows. And it should be free from wind and should have good acoustic quality. For in such a playhouse, protected from the interference of wind, voice of actors and singers as well as the sound of the musical instruments will be distinctly heard.

The tradition of building playhouses in caves is also supported by Dandin in certain passages in his celebrated work Daśakumara-charita.

It, therefore, becomes clear that open spaces on the hills as well as the mountain caves were utilised for this purpose. Mallinatha also bears testimony to this fact while commenting on the word 'Śilāveṣma' in the Meghadūta at l. 26.

HISTORICAL BACKGROUND OF ŚIVA

ŚIVA is one of the most important deities in the religious worship of the Hindus. He is the third of the Trimūrti, the other two being Brahmā 'the Creator' and Viṣṇu, the Preserver. His prototype is the god Rudra in the Ṛgveda. He is lauded in three or four hymns. He is portrayed as wielding bows and arrows, lightning shaft and thunder-bolt.

अर्हन्विभर्षि सायकानि धन्वार्हन्निष्कं यजतं विश्वरूपम् ।

अर्हन्निदं दयसे विश्वमम्बं न वा ओजोयो रुद्र त्वदस्ति ॥ (Rv., ii. 33. 10)

i.e. Worthy thou bearest arrows and bow ; worthy the adorable all coloured necklace ; worthy thou wieldest all this force : there is nothing mightier than thou, O Rudra.

“The hymns addressed to him” says Dr. Macdonell “chiefly express fear of his terrible shafts and deprecation of his wrath. His malevolence is still more prominent in the later Vedic literature. The euphemistic epithet ŚIVA ‘auspicious’ already applied to him in the R̥gveda, and more frequently, though not exclusively, in the younger Vedas, became his regular name in the post-Vedic period. Rudra is, of course, not purely malevolent like a demon. He is besought not only to preserve from calamity but to bestow blessings and produce welfare for man and beast. His healing powers are mentioned with especial frequency, and he is lauded as the greatest of physicians.

Maruts or storm gods are said to be the sons of Rudra. They are described as born of the laughter of lightning. They are said to move in a troop, armed with spears or battle axes and wearing helmets on their heads.

‘They gleam with armlets as the heavens are decked with stars ;
Like cloud-born lightnings shine the torrents of their rain.’

[Rv. ii. 34. 2].

The Maruts are compared with lions and wild boars. For example :

‘The Maruts spread the mist abroad,
And make the mountains rock and reel,
When with the winds they go their way.’

[Rv. viii. 7. 4]

His different epithets throw a good deal of light on the development of his character. The word *kapardin* ‘having dusky matted

hair' and *silkhin*, 'red, tawny,' are significant. The hymns in the Atharvaveda preserve his old characteristics of malevolence. He is invoked to ward off the evil effects of goblins and demons.

Scholars are of opinion that the word 'keśin' and others connected with Rudra indicate the fusion that took place in India among different races and peoples. The conquering Aryan race adopted systems of thought, religious beliefs and practices from the primitive races. The process of assimilation of the conquered by the conquerors has been fully reflected in the development of the character of Rudra. 'Keśins' are associated with *Munis*, a word of non-Indo-European stock. The Kanarese language has preserved the original meaning 'one excited, inspired or maddened.' The Keśins were possibly some non-Aryan people who are recorded in the *Kaṭhaka Samhitā*. This also explains the Yogic practices associated with Śiva in post-Vedic literature.

The other epithet of Śiva is *Kṛttivāsa* or 'skin-clad' form in the Samhitās of the Kṛṣṇa Yajurveda. He has a rat for his vehicle, his sister is Ambikā and he lives somewhere beyond the Muṇjavat mountain. The Śatarudriya hymn in the Yajurveda contains a sort of apotheosis of Rudra in the Vedic age. He is described as Girīśa, Giricara, and Giritra, and his hosts are called 'Niṣādas', 'Punjiṣṭhas', keepers of dogs, hunters, carpenters, and chariot-makers. This accounts for the association of Śiva with the rat, the Himalaya and its residents, the Kirātas.

All this is indicative of the non-Aryan influence on the character of Śiva. Another non-Aryan influence is seen in the association of Phallus-worship with the cult of Śiva. This happened by the fusion of the male god of the Indus Valley people (3000 B.C.), who are referred to as 'Śisnedevas' in the Ṛgveda, with Rudra as a fertility deity having several things in common with the former.

MEANING OF THE WORD KUMĀRA

Kumāra is known by several names and epithets in the Purāṇas. He is called Skanda, Kārtikeya and Śaṅmātura, and is said to possess six faces and twelve eyes. His consort is called Devasenā. He rides a peacock and his face is likened to that of a goat. Similar designations and descriptions of Kumāra occur in a number of passages in the Mahābhārata. For instance in Vanaparva (Chap. 224) we have :

षट्शिरा द्विगुणश्रोत्रो द्वादशाक्षिभुजक्रमः ।

एकग्रीवैकजठरः कुमारः समपद्यत ॥

In the Chāndogyopaniṣad (vii. 26. 1), Skanda is equalled with Sanatkumāra. It appears that the epithets like Śaṅmātura and others are purely figurative. The designation Kārtikeya is significant as meaning 'the son of the Kṛttikās.' Now this constellation consists of six stars which accounts for the epithet Śaṅmātura. "

The following passage of Taittiriya Brāhmaṇa (I. 1. 2. 1 ; 5. 1. 1) shows that the presiding deity of Kṛttikās is Agni :

एतद्वा अग्नेर्नक्षत्रं यत् कृत्तिकाः ।

Agni, again, is associated with number six in the Gopatha Brāhmaṇa (I. 2. 9) :

अग्निः षट्पादस्तस्य पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौराप ओषधिवनस्पतय इमानि भूतानि पादाः ।

This, too justifies the name Śaṅmātura. The Śatapatha Brāhmaṇa (vi. 11. 3 18) states that Kumāra is the ninth form of Agni :

तान्येतान्यष्टौ रुद्रः, शर्वः, पशुपतिः, उग्रः ।

अशनिः, भवः, महादेवः, ईशानः, अग्निरुपाणि ।

कुमारो नवमः ।

This can be explained by the derivation of the word Skanda from *√skadi* to make dry. One of the functions of Agni is to make things dry. Yaska also corroborates this trait of Agni by one of his derivations, 'Aknopano bhayati,' i.e. it is not wetting. Now, let us see how

peacock came to be associated with Skanda as his vehicle. This appears to have been due to the double meaning of the word 'Śikhin' which means both Agni (*i.e.* possessing Śikhās or flames) as well as peacock (*i.e.* possessing Śikhā or a tuft). Moreover the flames of fire when they rise aloft appear like the bustling of the feathers of a peacock.

As Kumāra is a war god and is the commander of the army of the gods, the epithet of his consort Devasenā is, therefore, quite appropriate.

STORY OF THE KUMĀRA-SAMBHAVA

Kalidāsa is universally admitted to be the master of classical Sanskrit. But his intimate knowledge of the Vedic language is also evident from one stanza in his *Abhijñānaśākuntalam* which he has composed in a Vedic metre. Not only that, he had imbibed the spirit of the Vedic Ṛṣis as well, and, like them, he lived close to Nature and was an ardent lover of forests, rivers, mountains, caves, hermitages and wild animals and birds. The facility of his style, the rich variety and appropriateness of his similes, the flight of his fancy and his deep sympathy with human emotions and sentiments have exercised a strong appeal to the minds of all who have studied his works.

The theme of Kumārasambhava relates to the birth of the War-god Kumāra in order to kill the demon Tāraka who was a constant pest to the gods. This could only be possible by bringing about the union of Pārvatī, the daughter of Himālaya, with the god Śiva, who had renounced the world and imposed on himself the vow of penance.

In this poem Kalidāsa has glorified Kama, the god of love, who though vanquished by rigorous self-control, ultimately emerges triumphant inasmuch as he succeeds in casting the delicate arms of Pārvatī round the neck of Śiva like a noose.

The poem begins with a brilliant description of Himālaya, on whose summits the clouds flit about, displaying a riot of colour produced by the reflection of the variegated hues of minerals abounding on its rocky slopes. How could snow mar the exquisite beauty of this magnificent monument of Nature which proudly stands like the measuring rod of the earth and is a mine of inexhaustible treasures? The presiding spirit of this lofty mountain, being wedded to the nymph Menakā, gave birth to an elf-like child—a girl of infinite loveliness and charm, as if fashioned by the Creator by assembling together the pick of prettiness from all the paragons of beauty. Her name was Pārvatī, the mountain-fairy, in keeping with the place of her birth. She was destined to be the spouse of Śiva as foretold by the sooth-sayer Nārada, the fleet-footed and ubiquitous herald of the gods. Accordingly, she was permitted by her parents to wait upon and cast the spell of her charms on the god Śiva, who was engaged in the practice of his self-imposed vow of penance.

In the second canto, the gods, in great terror of the demon Tāraka, are depicted as going to Brahma for help, who tells them that the demon can only be destroyed by the son of Śiva begotten on Pārvatī. In the third canto, Indra, the lord of the gods, implores Kāma to come to their rescue by smiting the heart of the imperturbable Śiva with the love of Pārvatī. Kāma agrees, and with the aid of his friend Madhu, who makes an untimely spring burst forth in the grove in which Śiva is absorbed in deep meditation, lies in ambush waiting for the opportune moment for shooting his flowery arrow. Presently, Pārvatī arrives in the full bloom of her youth, like a creeper laden with fresh flowers, to wait upon Śiva. No sooner does she bend to make her offering of flowers at the feet of Śiva than Kāma shoots his formidable arrow. For wee bit of a second Śiva is perturbed but soon he collects himself and, discharging a flame from his third eye, burns down Kāma and reduces him to ashes.

The fourth canto contains the pathetic lament of Rati for her dead husband, which is one of the most touching elegies in Sanskrit literature. Madhu, the presiding spirit of the vernal season, consoles her. But she, being utterly unconsolable in her despair, resolves to immolate herself on a burning pyre. Only a voice from heaven, assuring her of her reunion with Kāma, dissuades her from her resolve.

At this tragic turn of the events, Umā is sorely disappointed in her love and resolves to achieve her object, which she had failed to achieve by the lure of her charms, by means of macerations and austere penance. In the fifth canto she is depicted as exposing herself to the inclemencies of weather and subjecting herself to severe and unbearable hardships. In the course of her asceticism, Śiva, in the garb of a hermit, appears before her and tries to depict the lord of her desire in appalling colours. She rebukes him bitterly for his attacks and, refusing to hear any more of his calumny, proceeds to leave the place. At that Śiva is deeply touched and being so overwhelmed he reveals his identity and gathers her into his arms in a close embrace.

This makes the ground ready for the marriage and, in the sixth canto, the poet presents a gay picture of the solemn rite. The Seven Seers accompanied by Arundhati call on the Himālaya to seek the maiden's hand for Śiva. The daughter stands near her father with her eyes downcast counting the leaves of the lotus in her hand. He looks to his wife Menā for guidance in that important domestic matter. The seventh canto begins with the marriage, and the rich details of the ceremony are graphically described. Pārvati's mother, amidst moments of pleasure and displeasure, is at a loss to put correctly the painted marks on her darling's forehead and places wrongly the sacred thread which is later on corrected by the nurse.

॥ प्रथमः सर्गः ॥

॥ श्रीः ॥

॥ कुमारसम्भवम् ॥

प्रथमस्सर्गः

('हिमालयवर्णनम्)

अस्त्युत्तरस्यां^१ दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः ।
पूर्वापरौ तोयनिधी विगाह्य स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥१॥
यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे ।
भ्रस्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च पृथूपदिष्टां दुदुहूर्धरित्रीम् ॥२॥
(अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।
एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः ॥३॥
यश्चाप्सरोविभ्रममण्डनानां संपादयित्रीं शिखरैर्विभर्ति ।
बलाहकच्छेदविभक्तरागामकालसंध्यामिव^२ धातुमचाम् ॥४॥
आमेखलं संचरतां घनानां छायामधःसानुमतां^३ निषेव्य ।
उद्वेजिता वृष्टिभिराश्रयन्ते शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः ॥५॥
पदं तुषारस्रुतिधौतरक्तं यस्मिन्नदृष्ट्वापि हतद्विषानाम् ।
विदन्ति मार्गं नखरन्ध्रमुक्तैर्मुक्ताफलैः केसरिणां किराताः ॥६॥

१. तु. मत्स्य पुराणे (अ० ११७) वायुपुराणे (अ० ४१-४२) महाभारते (वनपर्व १०८-१०९) चरके (चिकित्सा स्थान १, ३) ।
अहिमालयः, अहिः सर्पः मा लक्ष्मीस्तयोरालयः अहिमालयः, एतेनावृष्यत्वमधिगम्यत्वमप्यस्योक्तमित्याहुः । इति भरतः ।
२. केचित्तु न विद्यते कालः कृष्णवर्णो यत्र सा तथा, सा चासौ सन्ध्या चेति सा तथा, तां रक्तसन्ध्यामित्यर्थः । केचित्तु अकालसन्ध्या अकृष्णसन्ध्या रक्तपीतसितवर्णा सन्ध्येत्यर्थ इत्याहुः । केचित्तु अकालो विकाल इति लोके भाषा, तेन अकालसन्ध्यां विकालसन्ध्यामित्यर्थः । इति भरतः ।
३. 'सानुगता' इति नारायणः ।

न्यस्ताक्षरा धातुरसेन यत्र भूर्जत्वचः कुञ्जरविन्दुशोणाः^१ ।

व्रजन्ति विद्याधरसुन्दरीणामनङ्गलेखक्रिययोपयोगम् ॥७॥

यः पूरयन्कीचकरन्त्रभागान्दरीमुखोत्थेन समीरणेन ।

उद्भास्यतामिच्छति किन्नराणां तानप्रदायित्वमिवोपगन्तुम् ॥८॥

कपोलकण्डूः करिभिर्विनेतुं विघट्टितानां सरलद्रुमाणाम् ।

यत्र स्नुतक्षीरतया प्रसूतः सानूनि गन्धः सुरभीकरोति ॥९॥

वनेचराणां वनितासखानां दरीगृहोत्सङ्गनिपक्तभासः ।

भवन्ति यत्रौषधयो रजन्यामतैलपूराः सुरतप्रदीपाः ॥१०॥

उद्वेजयत्यङ्गुलिपाष्णिभागान्मार्गे शिलीभृतहिमेऽपि यत्र ।

न दुर्वहश्रोणिपयोधरार्ता भिन्दन्ति मन्दां गतिमश्वमुख्यः ॥११॥

दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम् ।

क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैःशिरसां सतीव ॥१२॥

लांगूलविक्षेपविसर्पिशोभैरितस्ततश्चन्द्रमरीचिगौरैः ।

यस्यार्थयुक्तं गिरिराजशब्दं कुर्वन्ति बालव्यजनैश्चमर्यः ॥१३॥

यत्रांशुकाक्षेपपिलज्जितानां यदृच्छया किंपुरुषाङ्गनानाम् ।

दरीगृहद्वारविलम्बिविम्बास्तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति ॥१४॥

भागीरथीनिर्भरशीकराणां वोढा मुहुः कम्पितदेवदारुः ।

यद्वायुरन्विष्टमृगैः किरातैरासेव्यते भिन्नशिखण्डवर्हः ॥१५॥

सप्तर्षिहस्तावचितावशेषाण्यधो विवस्वान्परिवर्तमानः ।

पद्मानि यस्याग्रसरोरुहाणि प्रबोधयत्यूर्ध्वमुखैर्मयूखैः ॥१६॥

यज्ञाङ्गयोनिवमवेद्य यस्य सारं धरित्रीधरणक्षमं च ।

प्रजापतिः कल्पितयज्ञभागं शैलाधिपत्यं स्वयमन्वतिष्ठत् ॥१७॥

(मेना विवाहः)

स मानसीं मेरुसखः पितृणां कन्यां कुलस्य स्थितये स्थितिज्ञः ।

मेनां मुनीनामपि माननीयामात्मानुरूपां विधिनोपयेमे ॥१८॥

१. कुञ्जरविन्दुशोणा इत्यनेन परभागदर्शनीयत्वमपि भूर्जत्वचां प्रतिपादितमिति विवरणे स्पष्टम् ।

कालक्रमेणाथ^१ तयोः प्रवृत्ते स्वरूपयोग्ये सुरतप्रसङ्गे ।
 मनोरमं यौवनमुद्रहन्त्या गर्भोऽभवद्बधूधरराजपत्न्याः ॥१६॥
 अस्मत् सा नागवधूपभोग्यं मैनाकमभोनिधिवद्भस्त्रयम् ।
 क्रुद्धेऽपि पक्षच्छिदि इत्रशत्राववेदनाज्ञं कुलिशक्षतानाम् ॥२०॥

(पार्वतीजन्म)

अथावमानेन पितुः प्रयुक्ता दक्षस्य कन्या भवपूर्वपत्नी ।
 सती सती योगविस्मृष्टदेहा तां जन्मने शैलवधू^२ प्रपेदे ॥२१॥
 सा भूधराणामधिपेन तस्यां समाधिमत्यामुदपादि भव्या ।
 सम्यक्प्रयोगादपरिच्छतायां नीताविवोत्साहगुणेन संपत् ॥२२॥
 प्रसन्नदिक्पांसुविविक्तवातं शङ्खस्वनानन्तरपुष्पशृष्टि ।
 शरीरिणां स्थावरजङ्गमानां सुखाय तज्जन्मदिनं बभूव ॥२३॥
 तया दुहित्रा सुतरां सवित्री स्फुरत्प्रभामण्डलया चकासे ।
 विंदूरभूमिर्नवमेघशब्दादुद्भिन्नया रत्नशलाकयेव ॥२४॥

(बालक्रीडावर्णनम्)

दिने दिने सा परिवर्धमाना^३ लब्धोदया चान्द्रमसीव लेखा ।
 पुपोष लावण्यमयान्विशेषाञ्ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि ॥२५॥
 तां पार्वतीत्याभिजनेन नाम्ना बन्धुप्रियां बन्धुजनो जुहाव ।
 उमेति मात्रा तपसो^४ निषिद्धा पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम ॥२६॥
 महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिस्तस्मिन्नपत्ये न जगाम तप्तिम् ।
 अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चूते द्विरेफमाला सविशेषसङ्गा ॥२७॥

१. पद्यमिदमर्वाचीनस्य कस्यचिन्त तु महाकवेः कालिदासस्य, प्राचीनैरधृतत्वादिति भरतमल्लिकः ।

२. यथा पूर्वपक्षप्रतिपदुदिता शशिकला प्रतिदिनमधिकाधिकज्योत्स्नान् कलारूपानवयवान् प्राप्नोति, तथेयमपि जन्मलाभानन्तरमनुदिनं लावण्यप्रचुरानवयवानुपलेभे इति नारायणः ज्योत्स्ना अन्तरे मध्ये येषां तानि 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तिधिभेदतादर्थ्ये' इत्यमरः । भरत० ।

३. 'तपसे' अ, भ. पाभे. ।

४. पुत्रे विशिष्टस्नेहः कन्यायानु न तादृगिति व्यवहारः, अतः पुत्रे सत्यपि तस्यां पार्वत्यां महान् स्नेह इति पुत्रवत् इत्युक्तं इति भरत० ।

प्रभामहत्या' शिखयेव दीपस्त्रिमार्गयेव त्रिदिवस्य मार्गः ।
 संस्कारवत्येव गिरा मनीषी तथा स पूतश्च विभूषितश्च ॥२८॥
 मन्दाकिनीसैकतवेदिकाभिः सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्च ।
 रंमे मुहुर्मध्यगता सखीनां क्रीडारसं निर्विशतीव बाल्ये ॥२९॥
 तां हंसमालाः^२ शरदीव गङ्गां महौषधिं^३ नक्तमिवात्मभासः ।
 स्थिरोपदेशाष्टपदेशकाले प्रपेदिरे प्राक्तनजन्मविद्याः ॥३०॥

(यौवनवर्णनम्)

असंभृतं मण्डनमङ्गयष्टेरनासवाख्यं करखं मदस्य ।
 कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रं बाल्यात्परं साध वयः प्रपेदे ॥३१॥
 उन्मीलितं तूलिकयेव चित्रं सूर्यांशुभिर्भ्रमिवारविन्दम् ।
 बभूव तस्याश्चतुरस्रशोभि वपुर्विभक्तं नवयौवनेन ॥३२॥

(शरीरवर्णनम्)

अभ्युन्नताङ्गुष्ठनखप्रभाभिर्निक्षेपणाद्वागमिवोद्भिन्तौ ।
 आजहतुस्तच्चरणौ पृथिव्यां स्थलारविन्दश्रियमव्यवस्थाम्^४ ॥३३॥
 सा राजहंसैरिव संनताङ्गी गतेषु लीलाश्रितदिक्रमेषु ।
 व्यनीयत प्रत्युपदेशलुब्धैरादित्सुभिर्नृपुणशिक्षितानि ॥३४॥
 वृत्तानुपूर्वे च न चातिदीर्घे जङ्घे^५ शुभे सृष्टवतस्तदीये ।
 शेषाङ्गनिर्माणविधौ विधातुर्लावण्य उत्पाद्य^६ इवास यतनः ॥३५॥

१. पातालभूतलाकाशवाहिनीत्वाद् गङ्गायास्त्रिमार्गत्वम् । दीपशब्देनात्र ज्वालावर्त्तिनैल-
 भाजनात्मकसमुदायो विवक्षितः । प्रभया महती प्रभामहती तृतीययासामानः । इति बल्लभः ।
२. हंसानां वर्षासु मानसे स्थितिः, पुनश्च शरदारम्भे स्वाभिमतेषु भागीरथीप्रदेशादिष्विति
 प्रसिद्धिः । यथा सूर्यप्रभाभिभूता निजा एव प्रभाः सूर्यप्रभातिरोभावे महौषधिं प्राप्नुवन्ति,
 तथा बाल्यादप्रकाशमाना वासनारूपेण पूर्वमपि विद्यमाना विद्यास्तामपीति नारायणः ।
३. 'महौषधीनक्त' भ, व, पाभे. ।
४. अव्यवस्थां परिच्छेत्तुमशक्यां 'व्यवस्था स्यात् परिच्छेदे अवस्थास्थानयोरपी' इति शब्द-
 महार्णवः । भरत० ।
५. 'ह्रस्वजङ्गां स्त्रियं त्यजेद्' इत्यादिसामुद्रिकस्त्रीदोषविशेषनिषेधपरमिदं विशेषण इति
 नारायणः ।
६. 'उत्पत्तमि-' इति ना० पाभे. ।

नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वादेकान्तशैत्यात्कदलीविशेषाः ।
 लब्ध्वापि लोके परिणाहि^१ रूपं जातास्तदूर्वोरुपमानबाह्याः ॥३६॥
 एतावता नन्वनुमेयशोभि^२ काञ्चीगुणस्थानमनिन्दितायाः ।
 आरोपितं यद्विरिशेन^३ पश्चादनन्यनारीकमनीयमङ्गम् ॥३७॥
 तस्याः प्रविष्टा नतनाभिरन्ध्रं रराज तन्वी नवरोमराजिः ।
 नीवीमतिक्रम्य सितेतरस्य तन्मेखलामध्यमणेरिवार्चिः ॥३८॥
 मध्येन सा वेदिविलग्नमध्या^४ वलित्रयं चारु बभार बाला ।
 आरोहणार्थं नवयौवनेन कामस्य सोपानमिव प्रयुक्तम् ॥३९॥
 अन्योन्यमुत्पीडयदुत्पलाच्याः स्तनद्वयं पाण्डु तथा प्रवृद्धम् ।
 मध्ये यथा श्याममुखस्य तस्य मृणालसूत्रान्तरमप्यलभ्यम्^५ ॥४०॥
 शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यौ^६ बाहू तदीयाविति मे वितर्कः^७ ।
 पराजितेनापि कृतौ हरस्य यौ कण्ठपाशौ मकरध्वजेन^८ ॥४१॥
 कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य ।
 अन्योन्यशोभाजननाद्बभूव साधारणो भूषणभूष्यभावः ॥४२॥
 चन्द्रं गता पद्मगुणाञ्च भुङ्क्ते^९ पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिर्याम् ।
 उमामुखं तु प्रतिपद्य लोला द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥४३॥

१. परिणाहोऽस्यास्तीति परिणाहि । नागमात्रहस्तस्य कदलीमात्रस्य च नैतदूर्वुत्पल्य-
परिणाहिरूपत्वमपि इति इन्द्रविशेषशब्दौ प्रयुक्तौ । इति केचित् ।
२. 'नन्वनुमेयशोभनं' इति ना० पाभे. ।
३. अत्र वर्णमानावस्थापेक्षया पश्चाच्छब्दः । गिरिशेन न तु गिरिशस्य । अङ्गमुत्सङ्गमा-
रोपितम्, न त्वारूढम् । जगदीश्वरेण स्वयमेव रागातिशयादारोपितम्, न तु देव्या गिरि-
शस्याङ्गमारूढमिति भाव इति नारायणः ।
४. वेद्याः कृशमध्यत्वं प्रसिद्धमिति नारायणः ।
५. अन्यत्रापि धनादिना वर्द्धितौ पुरुषौ परस्परं बाधेते । अत्यन्तघनत्वेन संलग्नत्वात्
मृणालसूत्रमपीषत्प्राप्तावकाशमित्यर्थः । ईषदर्थे नञिति भरतः ।
६. 'मालाधिक-' ना० पाभे. । 'प्रतर्कः' ना० पाभे. ।
७. यो मकरध्वजः पूर्वं दर्पाद् देवमासाद्य विफलीभूतसुकुमारतरपूर्वोपकरणो जातः, स एव
याभ्यां पशुमिव रज्ज्वा कण्ठे निबध्नाऽऽत्मविधेयं चकार तयोः सौकुमार्यं कथं शिरीष-
कुसुमादिभिरुपमानुं शक्यमिति भावः । इति नारायणः ।
८. "सर्वकालरमणीयस्वाभाविकसौरभ्याभिरामं देवीवदनं प्राप्य तु लक्ष्मीश्चन्द्रपद्मानु-
भवजन्यां प्रीतिमाससादेत्यर्थः । भुङ्क्ते "भुजोऽनवने" (१, ३, ६६ पा०) इत्यात्मने-
पठ्यति नारायणः ।

पुष्पं प्रवालोलपहितं^१ यदि स्यान्मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थम् ।
 ततोऽनुकुर्याद्विशदस्य तस्यास्ताम्रौष्ठपर्यस्तरुचेः स्मितस्य ॥४४॥
 स्वरेण तस्याममृतस्रुतेव प्रजल्पितायामभिजातवाचि ।
 अग्न्यन्यपुष्टा प्रतिकूलशब्दा श्रोतुर्वितन्त्रीरिव^२ ताड्यमाना ॥४५॥
 प्रवातनीलोत्पलनिर्विशेषमधीरविप्रेक्षितमायताच्या ।
 तथा गृहीतं तु मृगाङ्गनाभ्यस्ततो गृहीतं तु मृगाङ्गनाभिः ॥४६॥
 तस्याः शलाकाञ्जननिमित्तेव कान्तिभ्रूवोरायतलेखयोर्था ।
 तां वीक्ष्य लीलाचतुरामनङ्गः स्वचापसौन्दर्यमदं मुमोच ॥४७॥
 लज्जा तिरश्चां यदि चेतसि स्यादसंशयं पर्वतराजपुत्र्याः ।
 तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्युर्बालप्रियत्वं शिथिलं चमर्यः^३ ॥४८॥
 सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन यथाप्रदेशं विनिवेशितेन ।
 सा निर्मिता विश्वसृजा प्रयत्नादेकस्थसौन्दर्यादेदृक्ष्येव^४ ॥४९॥

(नारदागमने पार्वतीविवाहप्रस्तावः)

तां नारदः कामचरः कदाचित्कन्यां किल प्रेक्ष्य पितुः समीपे ।
 समादिदेशैकवधूं भवित्रीं प्रेम्णः शरीरार्धहरां हरस्य ॥५०॥
 गुरुः प्रगल्भेऽपि वयस्यतोऽस्यास्तस्थौ निवृत्तान्यवराभिलापः ।
 ऋते कृशानोर्न हि मन्त्रभूतमहन्ति तेज्रांस्यपराणि हव्यम् ॥५१॥
 अयाचितारं न हि देवदेवमद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाक ।
 अभ्यर्थनाभङ्गभयेन साधुर्माध्यमिष्टेऽप्यवलम्बतेऽर्थे ॥५२॥

१. चन्द्रिकादीनां तादृशभावले सत्यपि ताम्रद्रव्योपहितत्वाभावात्तानुकरगुसामर्थ्यमिति भावः । इति नारायणः । “ईषद्विकसितैर्दन्तैः कटाक्षैः सौष्ठवान्वितैः । अलक्षितद्विजद्वारं स्मितमिच्छन्ति सूरयः ॥” इति रघुनाथः ।
२. देवीवचनान्तराले सञ्जल्पन्ती कोकिलाऽपि वीणायाः समीचीनवादन-वेलायामक्रमताडिता वीणागुणवत्स्वीव श्रोतृजनानामरुन्तुदमेव शब्दमुत्पादयामाप्तेति भावः । इति नारायणः ।
३. चमरीणां देवीकेशपाशदर्शने सत्यपि यदेताः स्वलाङ्गूलप्यादरं कुर्वन्ति, निर्यग्योनिजा-तानामेतासां लज्जाभाव एव तत्र हेतुरिति भावः । इति नारायणः ।
४. अत्र तत इतो विप्रकीर्णानि चन्द्रकमलाद्युपमाद्रव्याणि प्रयत्नादेकत्र समानीय पुनश्च तानि यथोचितप्रदेशं रमणीयतया विन्यस्य ब्रह्माण्डस्तदङ्गनिर्माणमित्युत्प्रेक्ष्यते, एकस्थ-सौन्दर्यदिवक्षा तु तत्र हेतुत्वेन । अनेनोत्प्रेक्षाद्वयेन च देवीसौन्दर्यस्य लोकोत्तरत्वं

यदैव पूर्वे जनने शरीरं सा दक्षरोषात्सुदती ससर्ज ।
 तदाप्रभृत्येव विमुक्तसङ्गः पतिः^१ पशूनामपरिग्रहोऽभूत् ॥५३॥
 स कृचिवासास्तपसे^२ यतात्मा गङ्गाप्रवाहोचितदेवदारु^३ ।
 प्रस्थं हिमाद्रेर्मृगनाभिगन्धि किञ्चित्कणकिन्नरमध्युवास ॥५४॥
 गङ्गा नमेरुप्रसवावतंसा भूर्जत्वचः स्पर्शवतीर्दधानाः ।
 मनः शिलाविच्छुरिता निषेदुः शैलेयनद्वेषु शिलातलेषु ॥५५॥

(हरावतारः)

तुषारसंघातशिलाः खुराग्रैः समुल्लिखन्दर्पकलः ककुब्जान् ।
 दृष्टः कथंचिद्भवयैर्विविग्नैरसोढसिंहध्वनिरुन्ननाद ॥५६॥
 तत्राग्निमाधाय समित्समिद्धं स्वमेव मूर्त्यन्तरमष्टमूर्तिः ।
 स्वयं विधाता तपसः फलानां केनापि कामेन तपश्चचार ॥५७॥
 अनर्घ्यमर्घ्येण तमद्रिनाथः स्वर्गौकसामर्चितमर्चयित्वा ।
 आराधनायास्य सखीसमेतां^४ समादिदेश प्रयतां तनूजाम् ॥५८॥

(उमाशुश्रूषाङ्गीकारः)

प्रत्यर्थिभूतामपि तां समाधेः शुश्रूषमाणां^५ गिरिशोऽनुमेने ।
 विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीराः ॥५९॥
 अवचितबलिपुष्पा वेदिसंमार्गदक्षा नियमविधिजलानां बर्हिषां चोपनेत्री ।
 गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशीनियमितपरिखेदा^६ तच्छिरश्चन्द्रपादैः ॥६०॥

इति श्रीकालिदासकृते कुमारसम्भवे महाकाव्ये उमात्पत्तिर्नाम प्रथमः सर्गः । १।

१. पशवः संसारिणस्तेषां पतिस्त्राता वा । “इन्द्रादिकीटपर्यन्ताः पशुशब्देन संज्ञिताः । तेषाञ्च पतिरेवाहं तस्मात् पशुपतिः स्मृतः ॥”
 इति भविष्यपुराणे । अमरकोषटीकायां रघुनाथश्च ।
२. कृत्तिवासा इत्यनेन तपःपरिकरभूतमजिनधारणमुक्तम् । किञ्चिदित्यनेन देवस्य प्रस्थ-
 विशेषानादर उक्तः । गङ्गाप्रवाहेत्यादिना प्रस्थस्य पावनत्वं जलबाहुल्यं छायासौख्यं
 चोक्तम् । मृगनाभीत्यादिना विशेषणद्वयेन प्रस्थस्य रमणीयत्वमुक्तम् । देवस्यातिधीरत्वाद्
 रमणीयवस्तुसन्निधावपि समाधिभङ्गशङ्का नाभूदिति द्योत्यते । उक्तं च शाकुन्तले—
 प्राणानामनिलेन वृत्ति रचिता सत्कल्पवृक्षे वने (७, १२) इति नारायणः ।
३. गङ्गाप्रपातोत्थितदेवदारु” इति पाभे० ।
४. सखीसमग्रां” इति ना० पाभे ।
५. शुश्रूषाशब्दश्च कार्यलक्षणया परिचर्यायां रूढ इति केचित् ।
 सुकेशीत्यत्र केश इत्युपलक्षणम्, शोभनाङ्गीत्यर्थः । इति भरत० ।

॥ द्वितीयः सर्गः ॥

द्वितीयः सर्गः

(तारकागमनम्)

तस्मिन्विप्रकृताः काले तारकेण दिवौकसः ।
तुरासाहं पुरोधाय धाम स्वार्यंभुवं ययुः ॥१॥
तेषामाविरभूद्ब्रह्मा^१ परिम्लानमुखश्रियाम् ।
सरसां सुप्तपद्मानां प्रातर्दीधितिमानिव ॥२॥

(ब्रह्मस्तुतिः)

अथ सर्वस्य धातारं ते सर्वे सर्वतोमुखम् ।
वागीशं^२ वाग्भिरर्ध्याभिः प्रणिपत्योपतस्थिरे ॥३॥
नमस्त्रिमूर्तये तुभ्यं प्राक् सृष्टेः केवलात्मने ।
गुणत्रयविभागाय पश्चाद्भेदमुपेयुषे ॥४॥
यदमोघमपामन्तरुप्तं बीजमज त्वया^३ ।
अतश्चराचरं विश्वं प्रभवस्तस्य गीयसे ॥५॥
तिसृभिस्त्वमवस्थाभिर्महिमानमुदीरयन्^४ ।
प्रलयस्थितिसर्गाणामेकः कारणतां गतः ॥६॥
स्त्रीपुंसावात्मभागौ ते भिन्नमूर्तेः सिसृक्षुया ।
प्रसूतिभाजः सर्गस्य तावेव पितरौ स्मृतौ ॥७॥

१. तेषाम् इति, सम्बन्धे षष्ठी चेयम् । आविरभूदित्यनेन स्वयमनुग्रहोन्मुख आत्मानं दशितवान्, न तु ते स्वप्रयत्नेन ददृशुरिति द्योत्यत इति । नाथः ।
२. वाचः सरस्वत्याः ईशं भर्तारं वागीशम् । नारायणः ।
३. त्वया पूर्वं जलं निर्माय तदन्तर्भागे निषिक्तस्य वीर्यस्य विभूतिरेव चराचरात्मकमिदं विश्वमिति मन्वादयो वदन्तीत्यर्थः । इति नारायणः । 'अतश्चराचरं विश्वं प्रभावस्तस्य गीयते' इति नाथः ।
४. एकमूर्तिस्त्रयो देवा रुद्रविष्णुपितामहा इति स्मृतिः ॥ इति भरतः । अनेन स्थितिप्रलययोर्विष्णुरुद्रोपज्ञत्वप्रतीतिर्निरस्ता । इति नारायणः ।

स्वकालपरिमाणेन व्यस्तरात्रिदिवस्य ते ।
 यौ तु स्वप्नावबोधौ तौ भूतानां प्रलयोदयौ ॥८॥
 जगद्योनिरयोनिस्त्वं जगदन्तो निरन्तकः ।
 जगदादिरनादिस्त्वं जगदीशो निरीश्वरः ॥९॥
 आत्मानमात्मना वेत्ति सृजस्यात्मानमात्मना ।
 आत्मना कृतिना च त्वमात्मन्येव प्रलीयसे ॥१०॥
 द्रवः संघातकठिनः स्थूलः सूक्ष्मो लघुर्गुरुः ।
 व्यक्तो व्यक्तेतरश्चासि प्राकाम्यन्ते विभूतिषु ॥११॥
 उद्धातः प्रणवो यासां न्यायैस्त्रिभिरुदीरणम्^१ ।
 कर्म यज्ञः फलं स्वर्गस्तासां त्वं प्रभवो गिराम् ॥१२॥
 त्वामामनन्ति प्रकृतिं पुरुषार्थप्रवर्तिनीम् ।
 तद्दर्शिनमुदासीनं त्वामेव पुरुषं विदुः ॥१३॥
 त्वं^२ पितृणामपि पिता देवानामपि देवता^३ ।
 परतोऽपि परश्चासि विधाता वेधसामपि ॥१४॥
 त्वमेव हव्यं होता च भोज्यं भोक्ता च शाश्वतः^४ ।
 वेद्यं च वेदिता चासि ध्याता ध्येयं च यत्परम् ॥१५॥
 इति तेभ्यः स्तुतीः श्रुत्वा यथार्था हृदयंगमाः ।
 प्रसादाभिमुखो वेधाः प्रत्युवाच दिवौकसः ॥१६॥
 पुराणस्य कवेस्तस्य चतुर्मुखसमीरिता ।
 प्रवृत्तिरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी ॥१७॥

१. त्रिभिर्न्यायैरभिधानैरुत्तममध्यमाधमैरित्यन्ये, ऋग्यजुःसामलक्षणैरिति केचित्, मुख्यलाक्षणिकगौणरूपैरिति केचित्, अध्ययनाध्यापनकर्मभिः उदीरणं प्रकाशनं कथनमिति यावत् इति केचित् । या गिरः प्रणवोच्चारणपूर्वकमुच्चार्यन्त इत्यर्थः इति भरतः ।
२. त्वं परतोऽपि इन्द्रियेभ्योऽपि परोऽजोचरोऽसि भवसि । अन्ये तु 'परतः परेषां श्रेष्ठानां रुद्रादीनां तपस्विनां वा मध्ये त्वं परः श्रेष्ठ' इत्याहुः । इति भरतः । पितृणामपि अपिशब्दः पितृणां पुराणप्रसिद्धसर्वोत्कर्षमाह, 'इज्यते पितरो देवैः सुरेन्द्रादिभिरप्युत' इत्युक्तत्वात् । इति नारायणः ।
३. 'दैवतम्' इति । नारायणः ।
४. शाश्वतम् । अव्यक्तरूपत्वान्नपंसकनिर्देश इति भरतः ।

(ब्रह्मसाक्षात्कारः)

स्वागतं स्वानधीकारान्प्रभावैरवलम्ब्य वः ।
 युगपद्युगचाहुभ्यः प्राप्तोभ्यः प्राज्यविक्रमाः ॥१८॥
 किमिदं द्युतिमात्मीयां न विभ्रति यथा पुरा^१ ।
 हिमक्लिष्टप्रकाशानि^२ ज्योतीषीव मुखानि वः ॥१९॥
 प्रशमादचिषामेतदनुद्रीर्णसुरायुधम्^३ ।
 वृत्रस्य हन्तुः कुलिशं कुण्ठिताश्रीव लक्ष्यते ॥२०॥
 किञ्चायमरिदुर्वारः पाणौ पाशः प्रचेतसः ।
 मन्त्रेण हतवीर्यस्य फणिनो दैन्यमाश्रितः ॥२१॥
 कुबेरस्य मनःशल्यं शंसतीव पराभवम् ।
 अपविद्धगदो बाहुर्भग्नशाख इव द्रुमः ॥२२॥
 यमोऽपि विलिखन् भूमिं दण्डेनास्तमितत्विषा ।
 कुरुतेऽस्मिन्नमोघेऽपि निर्वाणालातलाघवम् ॥२३॥
 अमी च कथमादित्याः प्रतापक्षतिशीतलाः^४ ।
 चित्रन्यस्ता इव गताः प्रकामालोकनीयताम्^५ ॥२४॥
 पर्याकुलत्वान्मरुतां वेगभङ्गोऽनुमीयते ।
 अम्भसामोघसंरोधः प्रतीपगमनादिव ॥२५॥
 आवर्जितजटामौलिविलम्बिशिकोटयः ।
 रुद्राणामपि मूर्धानः क्षतहुंकारशंसिनः^६ ॥२६॥
 लब्धप्रतिष्ठाः प्रथमं यूयं किं बलवत्तरैः ।
 अपवादैरिवोत्सर्गाः कृतव्यावृत्तयः परैः ॥२७॥
 तद्ब्रूत वत्साः किमितः प्रार्थयध्वं^७ समागताः ।
 मयि सृष्टिर्हि लोकानां रक्षा युष्मास्ववस्थिता ॥२८॥

१. 'यथापुरं' नारायणः ।

२. 'हिमक्लिष्टप्रसादानि' इति नारायणः, 'हिमक्लिष्टप्रभावाणि' इति भरतः ।

३. 'द्वद्वर्णसुरायुध'मिति भरतः ।

४. 'क्षयशीतलाः' नारायणः, 'क्षतिशीतलाः' भरतः ।

५. 'प्रकामालोकदशिनः' भरतः ।

६. 'क्षताह-' ना, अ, भ, व पाठे ।

७. "प्रार्थय=व" इति ना० भ० ।

ततो मन्दानिलोद्धूतकमलाकरशोभिना ।
गुरुं नेत्रसहस्रेण नोदयामास^१ वासवः ॥२६॥

(वाचस्पत्युक्तिः)

स द्विनेत्रं^२ हरेश्चक्षुः सहस्रनयनाधिकम् ।
वाचस्पतिरुवाचेदं प्राञ्जलिर्जलजासनम् ॥३०॥
एवं यदात्थ भगवन्नामृष्टं नः परैः पदम् ।
प्रत्येकं विनियुक्तात्मा कथं न ज्ञास्यसि प्रभो^३ ॥३१॥

(तारकासुरनृशंसत्वम्)

भवलब्धवरोदीर्णस्तारकाख्यो^४ महासुरः ।
उपप्लवाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थितः ॥३२॥
पुरे तावन्तमेवास्य तनोति रविरातपम् ।
दीर्घिकाकमलोन्मेषो यावन्मात्रेण साध्यते^५ ॥३३॥
सर्वाभिः सर्वदा चन्द्रस्तं कलाभिर्निषेवते ।
नादत्ते^६ केवलां लेखां हरचूडामणीकृताम् ॥३४॥
व्यावृत्तगतिरुद्याने कुसुमस्तेयसाध्वसात्^७ ।
न वाति वायुस्तत्पार्श्वे तालवृन्तानिलाधिकम् ॥३५॥
पर्यायसेवामुत्सृज्य पुष्पसंभारतत्पराः ।
उद्यानपालसामान्यमृतवस्तमुपासते ॥३६॥
तस्योपायनयोग्यानि रत्नानि सरितां पतिः ।
कथमप्यम्भसामन्तरानिष्पत्तेः प्रतीक्षते ॥३७॥

१. "नोदयामास वृत्रहा" इति भ० व० पाभे० ।

२. विनेत्रं हरेश्चक्षुर्दशवक्षःशताधिकम्) इति नाथ० ।

३. 'ज्ञास्यसि प्रभुः' इति भ० म० ।

४. 'त्वया दत्तवरो-' इति व० भ० नारायणः ।

५. 'सिध्यति' इति नारायणः ।

६. "नादत्त इति, हरचूडामणीकृतत्वेन ग्रहीतुमशक्यत्वात्, 'अग्राह्यं शिवनिर्माल्यम्' इति शिवनिर्माल्यस्य त्याज्यत्वादिति केचित् । हरशब्दोपादानेन संहारभयादिति केचिदि"ति भरतः ।

७. साहसात् ना० ।

ज्वलन्मणिशिखाश्चैनं वासुकिप्रमुखा निशि ।
 स्थिरप्रदीपतामेत्य भुजङ्गाः पर्युपासते ॥३८॥
 तत्कृतानुग्रहापेक्षी तं मुहुर्दुर्तहारितैः ।
 अनुकूलयतीन्द्रोऽपि^१ कल्पद्रुमविभूषणैः ॥३९॥
 इत्थमाराध्यमानोऽपि क्लिप्नाति भुवनत्रयम् ।
 शाम्येत्प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनः ॥४०॥
 तेनामरवधूहस्तैः सदयालूनपल्लवाः ।
 अभिज्ञाश्छेदपातानां^२ क्रियन्ते नन्दनद्रुमाः ॥४१॥
 वीज्यते स हि संसृप्तः श्वाससाधारणानिलैः ।
 चामरैः सुरवन्दीनां वाष्पशीकरवर्षिभिः ॥४२॥
 उत्पाद्य मेरुशृङ्गाणि क्षुण्णानि हरितां सुरैः ।
 अक्रीडपर्वतास्तेन कल्पिताः स्वेषु वेश्मसु ॥४३॥
 मन्दाकिन्याः पयः शेषं दिग्धारणमदाविलम् ।
 हेमाम्भोरुहशस्यानां तद्वाप्यो धाम साम्प्रतम् ॥४४॥
 भुवनालोकनप्रीतिः स्वर्गिभिर्नानुभूयते ।
 खिलीभूते^३ विमानानां^४ तदापातभयात्पथि ॥४५॥
 यज्जभिः संभृतं हव्यं विततेष्वध्वरेषु सः ।
 जातवेदोमुखान्मायी मिषतामाच्छिनत्ति नः ॥४६॥
 उच्चैरुच्चैः श्वास्तेन हयरत्नमहारि च ।
 देहबद्धमिवेन्द्रस्य चिरकालार्जितं यशः ॥४७॥
 तस्मिन्नुपायाः सर्वे नः क्रूरे प्रतिहतक्रियाः ।
 वीर्यवन्त्यौषधानीव विकारे सान्निपातिके ॥४८॥

१. “इन्द्रश्चैलोक्याधिपतित्वाभिमानिनमात्मानं प्रति समत्सरस्य विशेषतश्चासुरविजयितस्ता-
 रकासुरस्य संश्रयवृत्त्याऽप्यानुकूल्यकरणमशक्यमिति निदिचन्वानो ग्रहणबन्धनादिभयात्
 सन्निधिं परिहृत्य दूरावस्थित एव तदनुग्रहमाकाङ्क्षमाणः प्रतिभ्रमं हृतजनप्रापितैः
 कल्पद्रुमविभूषणस्तमनुवर्त्तते । तं भूमिद्रव्याभ्यामुपग्रहाग्राह्यः प्रतिकुर्वति” (१२।१।१६२)
 इति कौटिल्योक्तप्रकारोऽनेन दर्शित इति वेदितव्यम् ।” इति नारायणः ।

२. ‘छिन्नपातानां’ इति नाथ-नारायणौ ।

३. ‘खिलीकृते’ इति नारायणः । ४. ‘तदाघात-’ इति नारायणः ।

५. ‘खिलमग्रहतस्थानमि’ति भोजः ।

जयाशा यत्र चास्माकं प्रतिघातोत्थिताचिषा^१ ।
हरिचक्रेण तेनास्य कण्ठे निष्क्रमिवर्षितम् ॥४६॥
तदीयास्तोयदेष्वाद्य पुष्करावर्तकादिषु ।
अभ्यस्यन्ति तटाघातं निजितैरावता गजाः ॥५०॥

(सेनानीप्रस्तावः)

तदिच्छामो विभो स्रष्टुं सेनान्यं तस्य शान्तये ।
कर्मबन्धच्छिदं धर्मं भवस्येव मुमुक्षवः ॥५१॥
गोप्सारं सुरसैन्यानां यं पुरस्कृत्य गोत्रभित् ।
प्रत्यानेष्यति शत्रुभ्यो वन्दीमिव जयश्रियम् ॥५२॥
वचस्यवसिते तस्मिन् ससर्ज^३ गिरमात्मभूः ।
गजितानन्तरं वृष्टिं सौभाग्येन जिगाय सा ॥५३॥

(हरशंसैनापत्यप्रस्तावः)

संपत्स्यते वः कामोऽयं कालः कश्चित्प्रतीक्ष्यताम् ।
न त्वस्य सिद्धौ यास्यामि सर्गव्यापारमात्मना^३ ॥५४॥
इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीर्नेत एवार्हति क्षयम् ।
विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतम् ॥५५॥
वृत्तं तेनेदमेव ग्राह्यं मया चास्मै प्रतिश्रुतम् ।
वरेण^५ शमितं लोकानलं दग्धुं हि तत्तपः ॥५६॥
संयुगे सांयुगीनं^६ तमुद्यतं^६ प्रसहेत कः ।
अंशादृते निषिक्तस्य^७ नीललोहितरेतसः ॥५७॥
स हि देवः परं ज्योतिस्तमः पारे व्यवस्थितम्^८ ।
परिच्छिन्नप्रभावाद्धिर्न मया न च विष्णुना ॥५८॥
उमारूपेण ते यूयं संयमस्तिमितं मनः ।
शंभोर्यतध्वमाक्रष्टुमयस्कान्तेन लोहवत् ॥५९॥

१. 'प्रतिघातोद्गताचिषा' इति नारायणः ।

२. 'तस्य' ना० पाभे० । ३. '-मात्मनः' ना-पाभे० ।

४. 'वरेणाशमितं' ना० पाभे० पाठः, 'वरेण शमितुं' अ पाभे० ।

५. 'सम्मुखीनं' । ६. 'तमुद्यतं' । ७. 'निषिक्तात्तु', ना० पाभे० । ८. 'प्रतिष्ठितम्' इति

उभे एव क्षमे वोढुमुभयोर्वीजमाहितम् ।
 सा वा शंभोस्तदीया वा मूर्तिर्जलमयी मम ॥६०॥
 तस्यात्मा शितिकण्ठस्य सैनापत्यमुपेत्य वः ।
 मोक्ष्यते^१ सुरवन्दीनां वेशीर्वीर्यविभूतिभिः ॥६१॥
 इति व्याहृत्य विबुधान्विश्वयोनिस्तिरोदधे ।
 मनस्याहितकर्तव्यास्तेऽपि देवा दिवं ययुः ॥६२॥
 तत्र निश्चित्य कंदर्पमगमत्पाकशासनः ।
 मनसा कार्यसंसिद्धिं त्वराद्विगुणरंहसा ॥६३॥
 अथ स ललितयोषिद्भ्रूलताचारुशृङ्गं
 रतिवलयपदाङ्के चापमासज्य कण्ठे ।
 सहचरमधुहस्तन्यस्तचूताङ्गु रास्त्रः
 शतमखमुपतस्थे प्राञ्जलिः पुष्पधन्वा ॥६४॥

इति श्रीकालिदासकृते कुमारसम्भवे महाकाव्ये ब्रह्माभिगमनो नाम द्वितीयः सर्गः ॥२॥

१. भर्तुर्विरहिता हि^१ कुलस्त्रियः स्वकेशान् भर्तुंसमागमपर्यन्तं दृढं निबध्नन्ति । यथोक्तं शाकुन्तले—‘वसने परिघूसरे वसाना इति’ नारायणः ।

॥ तृतीयः सर्गः ॥

तृतीयः सर्गः

(मदनान्धानम्)

तस्मिन्मघोनस्त्रिदशान्विहाय सहस्रमच्छां युगपत् पपात ।
प्रयोजनापेक्षितया प्रभूणां प्रायश्चलं गौरवमाश्रितेषु ॥१॥
स वासवेनाऽऽमनसन्निकृष्टमितो निषीदेति विसृष्टभूमिः ।
भर्तुः प्रसादं प्रतिनन्द्य मूर्ध्ना वक्तुं मिथः प्राक्रमतैवमेनम् ॥२॥
आज्ञापय ज्ञातविशेष पुंसां लोकेषु यत्ने करणीयमस्ति ।
अनुग्रहं संस्मरणप्रवृत्तमिच्छामि संवर्धितमाज्ञया ते ॥३॥

(शुश्रूषाजिज्ञासा)

केनाभ्यसूया पदकांक्षिणा ते नितान्तदीर्घैर्जनिता तपोभिः ।
यावद्भवत्याहितसायकस्य मत्कार्मुकस्यास्य निदेशवर्ती ॥४॥
असम्मतः कस्तव मुक्तिमार्गं पुनर्भवक्लेशभयात्प्रपन्नः ।
बद्धश्चिरं तिष्ठतु सुन्दरीणामारेचितभूचतुरैः कटाक्षैः^१ ॥५॥
अध्यापितस्योशनसाऽपि नीतिं प्रयुक्तरागप्रणिधिर्द्विषस्ते ।
कस्यार्थधर्मौ वद पीडयामि^२ सिन्धोस्तटावोघ इव प्रवृद्धः ॥६॥
कामेकपत्नीव्रतदुःखशीलां लोलं मनश्चारुतया प्रविष्टाम् ।
नितम्बिनीमिच्छसि^३ मुक्तलज्जां कण्ठे स्वयंग्राहनिषक्तबाहुम् ॥७॥
कयाऽसि कामिन् सुरतापराधात्पादानतः^४ कोपनयाऽवधूतः^५ ।
तस्याः^६ करिष्यामि दृढानुतापं प्रवालशय्याशरणं शरीरम् ॥८॥

१. रौंवलसैः इति पाभे० ।

२. पीडयानि इति नारायण-पाभे० ।

३. विलम्बिनी इति अरुण-पाभे० । ४. सहसाऽपराधात् इति पाठः, सुरतापराधे इति अरुण-पाभे० ।

५. कोपितया इति अरुण-पाभे० । ६. यस्याः इति नारायण-पाभे० ।

प्रसीद विश्राम्यतु वीर वज्रं शरैर्मदीयैः कतमः सुरारिः ।
 विमेतु मोघीकृतबाहुवीर्यः स्त्रीभ्योऽपि कोपस्फुरिताधराभ्यः ॥६॥
 तव प्रसादात्कुसुमायुधोऽपि सहायमेकं मधुमेव लब्ध्वा ।
 कुर्या हरस्यापि पिनाकपाणेर्धैर्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये ॥१०॥

(इन्द्रादेशः)

अथोरुदेशादवतार्य पादमाक्रान्तिसंभावितपादपीठम्^१ ।
 संकल्पितार्थे^२ विवृतात्मशक्तिमाखण्डलः काममिदं बभाषे ॥११॥
 सर्वं सखे त्वय्युपपन्नमेतदुभे ममास्त्रे कुलिशं भवांश्च ।
 वज्रं^३ तपोवीर्यमहत्सु कुण्ठं त्वं सर्वतोगामि च साधकश्च ॥१२॥
 अत्रैमि ते सारमतः खलु त्वां कार्ये गुरुण्यात्मसमं नियोक्ष्ये ।
 व्यादिश्यते भूधरतामवेक्ष्य कृष्णेन देहोद्वहनाय शेषः ॥१३॥
 आशंसता वाणगतिं वृषाङ्गे कार्यं त्वया नः प्रतिपन्नकल्पम् ।
 निबोध यज्ञांशुजामिदानीमुच्चै^४ द्विपामीप्सितमेतदेव^५ ॥१४॥
 अमी हि वीर्यप्रभवं^६ भवस्य^७ जयाय सेनान्यमुशन्ति देवाः ।
 स च त्वदेकेषुनिपातसाध्यो ब्रह्माङ्गभूर्ब्रह्मणि योजितात्मा ॥१५॥
 तस्मै हिमाद्रेः प्रयतां तनूजां यतात्मने रोचयितुं^८ यतस्व ।
 योषित्सु तद्वीर्यनिषेकभूमिः सैव क्षमेत्यात्मसुवोपदिष्टम् ॥१६॥
 गुरोर्नियोगाच्च नगेन्द्रकन्या स्थाणुं तपस्यन्तमधित्यकायाम् ।
 अन्वास्त^९ इत्यप्सरसां मुखेभ्यः श्रुतं मया मत्प्रणिधिः स वर्गः ॥१७॥
 तद्रच्छ भिद्वचै^{१०} कुरु देवकार्यमर्थोऽयमर्थान्तरभाव्य^{११} एव ।
 अपेक्षते प्रत्ययमुत्तमं त्वां बीजाङ्कुरः प्रागुदयादिवाग्भः ॥१८॥

१. सम्मानित अ, भ-पाभे० । २. संकल्पितेऽर्थे पाभे० ।

३. पूर्वं ना, भ० पाभे० ।

४. यज्ञाङ्ग इति अ-पाभे० । ५. मुच्चैस्तरामी इति नारायणः पाभे० ।

६. मर्थमत्र इति पाभे० ।

७. हरस्य इति ना०-पाभे० । ८. हायौ इति ना०-पाभे० । ९. योजयितुं इति अ-पाभे० ।

१०. अथ्यास्त इति अ-पाभे० ।

११. लभ्य इति अ-पाभे० ।

१२. नहि जलमन्तरेण क्षितिपवनादिसंयुक्ताद् बीजादङ्कुरोत्पत्तिरिति भावः इति ना० ।

'तस्मिन्सुराणां विजयाभ्युपाये तवैव नामास्त्रगतिः कृती त्वम् ।
 अप्यप्रसिद्धं यशसे हि पुंसामनन्यसाधारणमेव कर्म' ॥१६॥
 सुराः समभ्यर्थयितार एते कार्यं त्रयाणामपि विष्टपानाम् ।
 चापेन ते कर्म न चातिहिंस्रमहो बतासि स्पृहणीयवीर्यः ॥२०॥
 मधुश्च ते मन्मथ साहचर्यादिसावनुक्तोऽपि सहाय एव ।
 समीरणो नोदयिता भवेति व्यादिश्यते केन हुताशनस्य ॥२१॥
 तथेति शेषामिव^१ भर्तुराज्ञामादाय मूर्ध्ना मदनः प्रतस्थे ।
 ऐरावतास्फालनकर्कशेन हस्तेन पस्पर्श तदङ्गमिन्द्रः ॥२२॥
 स माधवेनाभिमतेन सख्या रत्या च साशङ्कमनुप्रयातः ।
 अङ्गव्ययप्रार्थितकार्यसिद्धिः स्थाण्वाश्रमं हैमवतं जगाम ॥२३॥
 तस्मिन्वने संयमिनां मुनीनां तपः^४ समाधेः प्रतिकूलवर्ती ।
 संकल्पयोनैरभिमानभूतमात्मानमाधाय^५ मधुर्जजृम्भे^६ ॥२४॥

(वसन्तवर्णनम्)

कुबेरगुप्तां^७ दिशमुष्णारश्मौ गन्तुं प्रवृत्ते समयं विलङ्घ्य ।
 दिग्दक्षिणा गन्धवहं मुखेन व्यलीकनिश्वासमिवोत्ससर्ज ॥२५॥
 अस्त्रत सद्यः कुसुमान्यशोकः स्कन्धात्प्रभृत्येव सपल्लवानि ।
 पादेन नापैक्षत सुन्दरीणां संपर्कमाशिञ्जितनूपुरेण ॥२६॥
 सद्यः^८ प्रवालोद्गमचारुपात्रे नीते समाप्तिं नवचूतबाणे ।
 निवेशयामास मधुर्द्विरेफान्नामाक्षराणीव मनोभवस्य ॥२७॥
 वर्णप्रकर्षे सति कर्णिकारं दुनोति निर्गन्धतया स्म चेतः ।
 प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानां पराङ्मुखी विश्वसृजः प्रवृत्तिः ॥२८॥

१. 'अस्मिन्' इति ना, अ० पाभे० ।

२. परमेश्वरचित्ताकर्षणलक्षणमिदन्तु कर्मान्यैर्दुष्करं सुप्रसिद्धं चेति भवानतिमहतो यशसो भाजनं भविष्यत्येवेति भावः । इति नारायणः ।

३. 'माला' इति अ-पाभे० । ४. 'तपःसमाधिप्रति' इति ना-पाभे० ।

५. 'मादाय' इति ना-पाभे० ।

६. मुनीनामित्यनेन मधोमु निसामान्यसमाधिभेदनसामर्थ्यप्रतिपादनेन परमेश्वराकर्षणविषयः प्रयासो निष्फल एवेति व्यज्यते । अन्यथा मुनिशब्दमपहाय तपःसमाधिप्रतिकूलवृत्तिरित्येवोच्येत । इति नारायणः ।

७. 'कुबेरनाथा' इति ना-पाभे० ।

८. 'सख्युः' इति ना, अ-पाभे० ।

बालेन्दुवक्राण्यविकासभावाद्भुः पलाशान्यतिलोहितानि ।
 सद्यो वसन्तेन समागतानां नखक्षतानीव वनस्थलीनाम् ॥२६॥
 लग्नद्विरेफाञ्जनभक्तिचित्रं^१ मुखे मधुश्रीस्तिलकं प्रकाश्य ।
 रागेण बालारुणकोमलेन चूतप्रवालोलुप्तमलञ्चकार ॥३०॥
 मृगाः 'प्रियालद्रुममञ्जरीणां रजः कणैर्विघ्नितदृष्टिपाताः ।
 मदोद्धताः प्रत्यनिलं विचेरुर्वनस्थलीर्मर्मरपत्रमोक्षाः ॥३१॥
 चूताङ्कुरास्वादकषायकण्ठः पुंस्कोकिलो यन्मधुरं चुकूज ।
 मनस्विनीमानविघातदत्तं तदेव जातं वचनं स्मरस्य^३ ॥३२॥
 हिमव्यपायाद्विशदाधराणामापाण्डुरोभूतमुखच्छवीनाम् ।
 स्वेदोद्गमः किंपुरुषाङ्गनानां चक्रे पदं पत्रविशेषकेषु ॥३३॥
 तपस्विनः स्थाणुवनौकसस्तामाकालिकीं वीक्ष्य मधुपवृत्तिम् ।
 प्रयत्नसंस्तम्भितविक्रियाणां कथंचिदीशा मनसां बभूवुः ॥३४॥
 तं देशमारोपितपुष्पचापे रतिद्वितीये मदने प्रपन्ने ।
 काष्ठागतस्त्रे हरसानुविद्धं द्रन्द्वानि भावं क्रियया विवव्रुः ॥३५॥
 मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे पपौ प्रियां स्वामनुवर्तमानः ।
 शृङ्गेण च स्पर्शनिमीलिताक्षीं मृगीमकण्डूयत कृष्णसारः ॥३६॥
 ददौ 'रसात्पङ्कजरेणुगन्धिं गजाय गण्डूषजलं करेणुः ।
 अर्धोपशुक्तेन बिसेन जायां संभावयामास रथाङ्गनामा ॥३७॥
 गीतान्तरेषु श्रमवारिलेशैः किञ्चित्समुच्छ्वासितपत्रलेखम् ।
 पुष्पासवाधूर्णितनेत्रशोभि प्रियामुखं किंपुरुषश्चुचुम्बे^४ ॥३८॥
 पर्याप्तपुष्पस्तवकस्तनाभ्यः स्फुरत्प्रवालोलुप्तमनोहराभ्यः ।
 लतावधूभ्यस्तरवोऽप्यवापुर्विनम्रशाखाभुजबन्धानि ॥३९॥

(योगेश्वरहरवर्णनम्)

श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्हरः प्रसंख्यानपरो बभूव ।
 आत्मेश्वराणां न हि जातु विन्नाः समाधिभेदप्रभवो भवन्ति ॥४०॥

१. '-चित्रे' इति ना, अ-पाभे० । २. 'प्रियाल-' इति पाभे० ।
 ३. अनेन चूताङ्कुरास्वादनस्य गलान्तरोद्भूतदोषनिरासकत्वमुक्तम् ॥" ना० । 'तावदेव हि
 मानः स्याद् यावद्वैति न कोकिलः' इति भ० । ४. 'सरःप-' इति ना० अ०-पाभे० ।
 ५. '-शोभं' इति भ०-पाभे० । ६. 'चुचुम्ब' इति ना-पाभे० ।

लतागृहद्वारगतोऽथ^१ नन्दी वामप्रकोष्ठापितहेमवेत्रः^२ ।
 मुखार्पितैकाङ्गुलिसंज्ञयैव मा चापलायेति गणान्वयनैषीत्^३ ॥४१॥
 निष्कम्पवृत्तं निभृतद्विरेफं मूकाण्डजं शान्तमृगप्रचारम् ।
 तच्छासनात्काननमेव सर्वं चित्रार्पितारम्भमिवावतस्थे^४ ॥४२॥

(हरध्याने कामः)

दृष्टिप्रपातं^५ परिहृत्य तस्य कामः पुरः शुक्रमिव प्रयाणे ।
 प्रान्तेषु संसक्तनमेरुशाखं ध्यानास्पदं भूतपतेर्विवेश ॥४३॥
 स देवदारुद्रुमवेदिकायां शादूलचर्मव्यवधानवत्याम् ।
 आसीनमासन्नशरीरपातस्त्रियम्बकं^६ संयमिनं ददर्श ॥४४॥

(हरध्यानमग्नता)

पर्यङ्कबन्धस्थिरपूर्वकायमृज्वायतं सन्नमितोभयांसम् ।
 उत्तानपाणिद्वयसन्निवेशात्प्रफुल्लराजीवमिवाङ्गमध्ये ॥४५॥
 भुजंगमोन्नद्धजटाकलापं^७ कर्णावसक्तद्विगुणाक्षसूत्रम् ।
 कण्ठप्रभासङ्गविशेषनीलां कृष्णत्वचं^८ ग्रन्थिमतीं दधानम् ॥४६॥
 किञ्चित्प्रकाशस्तिमितोग्रतारैर्भ्रुविक्रयायां विरतप्रसङ्गैः ।
 नेत्रैरविस्पन्दितपद्ममालैर्लक्ष्मीकृतघ्राणमधोमयूखैः ॥४७॥
 अवृष्टिसंरम्भमिवाम्बुवाहमपामिवाधारमनुत्तरङ्गम् ।
 अन्तश्चराणां मरुतां निरोधान्निवातं^९ निष्कम्पमिव प्रदीपम् ॥४८॥
 कपालनेत्रान्तरलब्धमार्गैर्ज्योतिः प्ररोहैरुदितैः शिरस्तः ।
 मृणालसूत्राधिकसौकुमार्यां बालस्य लक्ष्मीं^{१०} ग्लपयन्तमिन्दोः ॥४९॥
 मनो^{११} नवद्वारनिषिद्धवृत्ति हृदि व्यवस्थाप्य समाधिवश्यम् ।
 यमक्षरं क्षेत्रविदो^{१२} विदुस्तमात्मानमात्मन्यवलोकयन्तम् ॥५०॥
 स्मरस्तथाभूतमयुग्मनेत्रं पश्यन्नदूरान्मनसाऽप्यवृष्यम् ।
 नालक्ष्यत्साध्वससन्नहस्तः स्रस्तं शरं चापमपि स्वहस्तात् ॥५१॥

१. 'गृहद्वारि' इति अ-पाभे० । २. 'दण्डः' इति अ-पाभे० । ३. 'न्यषेधीत्' इति अ-पाभे० ।
 ४. तु० सस्थ० शाकुन्तलम् । ५. 'प्रदीप' इति ना-पाभे०, 'प्रतीप' इति अ-पाभे० ।
 ६. 'स्तं त्रियम्बकं' इति अ-पाभे० । ७. 'भुजङ्गमावद्ध' इति ना-पाभे० ।
 ८. 'भ्यङ्ग' इति ना-पाभे० । ९. 'मृगत्वचं' इति ना-अ-पाभे० ।
 १०. 'निर्वात' इति अ-पाभे० । ११. 'रक्ष्मीन्' इति ना-पाभे० ।
 १२. 'नवहारि' इति ना, अ पाभे० । १३. 'वेदविदो' इति अ-पाभे० ।

(हरष्याने पार्वती)

निर्वाणभूयिष्ठमथास्य वीर्यं संधुक्षयन्तीव वपुर्गुणेन ।
 अनुप्रयाता वनदेवताभ्यामदृश्यत स्थावरराजकन्या ॥५२॥
 अशोकनिर्भर्त्सितपद्मरागमा^१ कृष्टहेमद्युतिकर्णिकारम् ।
 मुक्ताकलापीकृतसिन्धुवारं^२ वसन्तपुष्पाभरणं वहन्ती ॥५३॥
 आवर्जिता किञ्चिदिव स्तनाभ्यां वासो वसाना तरुणार्करागम् ।
^३पर्याप्तपुष्पस्तवकावनम्रा संचारिणी^४ पल्लविनी लतेव ॥५४॥
 स्रस्तां^५ नितम्बादवलम्बमाना^६ पुनः पुनः केसरदामकाञ्चीम् ।
 न्यासीकृतां स्थानविदा स्मरेव मौर्वीं द्वितीयामिव काशुर्कस्य ॥५५॥

(स्मरोपक्रमत्वम्)

सुगन्धिनिश्वासविवृद्धतृष्णं बिम्बाधरासन्नचरं द्विरेफम् ।
 प्रतिल्लणं संप्रमलोलदृष्टिर्लीलारविन्देन निवारयन्ती ॥५६॥
 तां वीक्ष्य सर्वावयवानवद्यां रतेरपि^७ ह्रीपदमादधानाम् ।
 जितेन्द्रिये शूलिनि पुष्पचापः स्वकार्यसिद्धिं पुनराशशंसे ॥५७॥
 भविष्यतः पत्युरुमा च शंभोः समाससाद प्रतिहारभूमिम् ।
 योगात्स चान्तःपुरमात्संज्ञं दृष्ट्वा परं ज्योतिरुपाराराम ॥५८॥
 ततो भुजङ्गाधिपतेः फणाग्रैरधः कथंचिद्धृतभूमिभागः ।
 शनैः कृतप्राणविमुक्तिरीशः पर्यङ्कबन्धं निविडं बिभेद ॥५९॥
 तस्मै शशंस प्रणिपत्य नन्दी शुश्रूषया शैलसुतामुपेताम् ।
 प्रवेशयामास च भर्तुरेनां भूक्षेपमात्रानुमतप्रवेशाम् ॥६०॥
 तस्याः सखीभ्यां प्रणिपातपूर्व^८ स्वहस्तलूनः शिशिरात्ययस्य ।
 व्यकीर्यत त्र्यम्बकपादमूले पुष्पोच्चयः पल्लवभङ्गभिन्नः ॥६१॥
 उमापि नीलालकमध्यशोभि विस्रंसयन्ती नवकर्णिकारम् ।
 चकार कर्णच्युतपल्लवेन मूर्ध्ना प्रणामं वृषभध्वजाय ॥६२॥

१. 'कृष्ट' इति ना-पाभे० । २. 'सुजात-' इति ना-पाभे० 'सञ्जात-' इति अ-पाभे० ।
 ३. 'पल्लविता' इति ना-पाभे० । ४. 'स्रस्तान्नि-' इति अ-पाभे० ।
 ५. 'द्वरोपयन्ती' इति अ-पाभे० । ६. 'ह्रीतिसिवाऽऽद-' इति न-पाभे० ।
 ७. 'पुष्प-केतुः' इति ना, व-पाभे० । ८. 'प्रणिपत्य पू-' इति ना, अ-पाभे० ।

अनन्यभाजं पतिमाप्नुहीति सा तथ्यमेवाभिहिता' भवेन ।
 न हीश्वरव्याहतयः कदाचित्पुष्पान्ति लोके^१ विपरीतमर्थम् ॥६३॥
 कामस्तु बाणावसरं प्रतीक्ष्य पतङ्गवद्वह्निमुखं विविधुः ।
 उमासमक्षं हरवद्वलक्ष्यः^२ शरासनज्यां मुहुराममर्श ॥६४॥
 अथोपनिन्ये गिरिशाय गौरी तपस्विने ताम्ररुचा करेण ।
 विंशोषितां भानुमतो मयूखैर्मन्दाकिनीपुष्करबीजमालाम् ॥६५॥
 प्रतिग्रहीतुं प्रणयिप्रियत्वात् त्रिलोचनस्तामुपचक्रमे च ।
 सम्प्रोहनं नाम च पुष्पधन्वा धनुष्यमोघं समधत्त बाणम् ॥६६॥
 हरस्तु किञ्चित्परि^३लुप्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।
 उमासुखे बिम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि ॥६७॥
 विवृण्वती शैलसुताऽपि भावमङ्गैः^४ स्फुरद्बालकदम्बकल्पैः ।
 साचीकृता^५ चारुतरेण तस्थौ मुखेन पर्यस्तविलोचनेन ॥६८॥
 अथेन्द्रियक्षोभमयुग्मनेत्रः पुनर्वशित्वाद्बलवन्निगृह्य ।
 हेतुं स्वचेतोविकृतेर्दिदृक्षुर्दिशामुपान्तेषु ससर्ज दृष्टिम् ॥६९॥
 स दक्षिणापाङ्गनिविष्टमुष्टिं नतांसमाकुञ्चितसव्यपादम् ।
 ददर्श चक्रीकृतचारुचापं ग्रहर्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिम् ॥७०॥
 तपःपरामर्शविवृद्धमन्योभ्रूभङ्गदुष्प्रेक्ष्यमुखस्य तस्य ।
 स्फुरन्नुदर्चिः सहसा तृतीयादक्ष्यः कृशानुः किल निष्पपात ॥७१॥
 क्रोधं^६ प्रभो संहर संहरेति यावद् गिरः खे मरुतां चरन्ति ।
 तावत् स वह्निर्भवनेत्रजन्मा भस्मावशेषं मदनं चकार ॥७२॥
 तीव्राभिषङ्गप्रभवेण वृत्तिं मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम् ।
 अज्ञातभर्तृव्यसने मुहूर्त्तं कृतोपकारेव रतिर्बभूव ॥७३॥
 तमाशु विघ्नं तपसस्तपस्वी वनस्पतिं वज्र इवावभज्य^७ ।
 स्त्रीसन्निकर्षं परिहर्तुमिच्छन्नन्तर्दधे भूतपतिः सभूतः ॥७४॥

१. 'भव्य-' इति ना, अ-पाभे० । २. 'पाके' इति व-पाभे० । ३. लक्षः इति ना-पाभे० ।

४. 'वृत्त-' इति ना, अ-पाभे० । ५. 'कुचद्वाल-' इति ना, व-पाभे० ।

६. 'साचीक्रिया' इति ना, अ, व पाभे० । ७. 'कोष' इति ना-पाभे० ।

८. '-रुज्य' इति ना, अ पाभे० ।

शैलात्मजाऽपि पितुरुच्छिरसोऽभिलाषं
 व्यर्थं समर्थ्य^१ ललितं वपुरात्मनश्च ।
 सख्योः समक्षमिति चाधिकजातलज्जा
 शून्या जगाम भवनाभिमुखी कथञ्चित् ॥७५॥
 सपदि मुकुलितार्क्षी रुद्रसंरम्भभीत्या
 दुहितरमनुकम्प्यामद्रिरादाय दोर्भ्याम् ।
 सुरगज इव विभ्रत् पद्भिर्नी दन्तलग्नां
 प्रतिपथगतिरासीद् वेगदीर्घीकृताङ्गः^२ ॥७६॥

इति श्रीकालिदासकृते कुमारसम्भवे महाकाव्ये मदनदहनो नाम तृतीयः सर्गः ।

१. 'समीक्ष्य' इति ना-पाठे० ।

२. '-भः' इति ना, अ-पाठः ।

॥ चतुर्थः सर्गः ॥

चतुर्थः सर्गः

(रतिवैधव्यम्)

अथ मोहपरायणा सती विवशा कामवधूर्विबोधिता ।
विधिना प्रतिपादयिष्यता नववैधव्यमसह्यवेदनम् ॥१॥
अवधानपरे चकार सा प्रलयान्तोन्मिषिते विलोचने ।
न विवेद तयोरतृप्तयोः प्रियमत्यन्तविलुप्तदर्शनम् ॥२॥

(रतिविलापः^१)

अयि जीवितनाथजी वसीत्यभिधायोत्थितया तया पुरः ।
ददृशे पुरुषाकृतिं^२ क्षितौ हरकोपानलभस्म केवलम् ॥३॥
अथ सा पुनरेव विह्वला वसुधालिङ्गनधूसरस्तनी ।
विललाप विकीर्णमूर्धजा समदुःखामिव कुर्वती स्थलीम् ॥४॥
उपमानमभूद्विलासिनां करणं यत् तव कान्तिमत्तया ।
तदिदं गतमीदृशीं दशां न^३ विदीर्ये कठिनाः खलु स्त्रियः ॥५॥
क्व नु मां त्वदधीनजीवितां विनिकीर्य क्षणभिन्नसौहृदः ।
नलिनीं क्षतसेतुवन्धनो जलसङ्घात इवासि विद्रुतः ॥६॥
कृतवानसि विप्रियं न मे प्रतिकूलं न च ते मया कृतम् ।
किमकारणमेव दर्शनं विलपन्त्यै रतये न दीयते ॥७॥
स्मरसि स्मर मेखलागुणैरुत गोत्रस्खलितेषु बन्धनम् ।
च्युतकेशरदूषितेक्ष्णान्यवतंसोत्पलताडनानि वा ॥८॥
हृदये वससीति मत्प्रियं यदवोचस्तदवैमि कैतवम् ।
उपचारपदं न चेदिदं त्वमनङ्गः कथमक्षता रतिः ॥९॥
परलोकनवप्रवासिनः प्रतिपत्स्ये पदवीमहं तव ।
विधिना जन एष वञ्चिनस्त्वदधीनं खलु देहिनां सुखम् ॥१०॥

१. तु० सस्थ० रामायणे ताराविलापः [४, २३] मन्दोदरी विलापः [६, ११४]

२. 'तिः' इति ना-पाभे० ।

३. 'च दीर्ये' इति ना-पाभे० ।

रजनीतिमिरावगुण्ठिते पुरमार्गे घनशब्दविक्लवाः ।
 वसतिं प्रियकामिनां प्रियास्त्वद्वते ग्राहयितुं क ईश्वरः ॥११॥
 नयनान्यरुणानि घूर्णयन् वचनानि स्खलयन् पदे पदे ।
 असति त्वयि वारुणीमदः प्रमदानामधुना विडम्बना ॥१२॥
 अवगम्य कथीकृतं वपुः प्रियबन्धोस्तव निष्फलोदयः ।
 बहुलेऽपि गते निशाकरस्तनुतां दुःखमनङ्ग मोक्षयति ॥१३॥
 हरितारुणचारु बन्धनः कलषुंस्कोकिलशब्दसूचितः ।
 वद सम्प्रति कस्य वाणतां नवचूतप्रसवो गमिष्यति ॥१४॥
 अलिपङ्क्तिरनेकशस्त्वया गुणकृत्ये धनुषो नियोजिता ।
 विरुतैः करुण स्वनैरियं गुरुशोकामनुरोदितीव माम् ॥१५॥
 प्रतिपद्य मनोहरं वपुः पुनरप्यादिश तावदुत्थितः ।
 रतिदूतिपदेषु कोकिलां^१ मधुरालापनिसर्गपण्डिताम्^२ ॥१६॥
 शिरसा प्रणिपत्य याचितान्युपगूढानि सवेपथूनि च ।
 सुरतानि च तानि ते रहः स्मर संस्मृत्य न शान्तिरस्ति मे ॥१७॥
 रचितं रतिपण्डित त्वया स्वयमङ्गेषु^३ ममेदमार्तवम् ।
 ध्रियते कुसुमप्रसाधनं तव तच्चारु वपुर्न दृश्यते ॥१८॥
 विबुधै रसि^४ यस्य^५ दारुणैरसमाप्ते परिकर्मणि स्मृतः ।
 तमिमं^६ कुरु दक्षिणेतरे^७ चरणं निर्मितरागमेहि^८ मे ॥१९॥
 अहमेत्य पतङ्गवर्त्मना पुनरङ्गा^९ श्रयणी भवामि ते ।
 चतुरैः सुरकामिनीजनैः प्रिय यावन्न विलोभ्यसे^{१०} दिवि ॥२०॥
 मदनेन विनाकृता रतिः क्षणमात्रं किल जीवितेति^{११} मे ।
 वचनीयमिदं व्यवस्थितं रमण त्वामनुयामि यद्यपि ॥२१॥
 क्रियतां कथमन्यमण्डनं परलोकांतरितस्य ते मया ।
 सममेव गतोऽस्यतर्कितां गतिमङ्गेन च जीवितेन च ॥२२॥

१. 'पल्लवः' इति अ-पाभे० ।	२. 'स्वरैः' इति ना-पाभे० ।
३. 'ल्लाव' इति ना, अ-पाभे० ।	४. 'तावु' इति ना, अ-पाभे० ।
५. 'नवम-' इति ना-पाभे० ।	६. '-रपि' इति ना, अ-पाभे० ।
७. 'यत् सु-' इति ना, अ-पाभे० ।	८. 'तदि-' इति ना-पाभे० ।
९. 'त्य' इति ता-पाभे० ।	१०. 'श्रयि-' इति ना-पाभे० ।
११. 'विलुप्यसे' इति अ-पाभे० ।	१२. 'जीवतीति' इति ना, अ-पाभे० ।

ऋजुतां नयतः स्मरामि ते शरमुत्सङ्ग^१निषण्णधन्वनः ।
 मधुना सह सस्मितां कथां नयनोपान्तविलोकितां च यत् ॥२३॥
 क्रतु ते हृदयङ्गमः सखा कुसुमायोजितकार्मुको मधुः ।
 न खलूग्ररुषा पिनाकिना गमितः सोऽपि सुहृद्गतां गतिम् ॥२४॥
 अथ तैः परिदेविताक्षरैर्हृदये दिग्ध^२शरैरिवाहतः^३ ।
 रतिमभ्युपपत्तुमातुरां मधुरात्मानमदर्शयत्पुरः ॥२५॥
 तमवेक्ष्य रुरोद सा भृशं स्तनसंवाधमुरो जघान च ।
 स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो विवृतद्वारमिवोपजायते ॥२६॥
 इति चैनमुवाच दुःखिता सुहृदः पश्य वसन्त किं स्थितम् ? ।
 तदिदं^४ कणशो विकीर्यते पवनैर्भस्म कपोतकर्बुरम् ॥२७॥
 अयि संप्रति देहि दर्शनं स्मर पर्युत्सुक एष माधवः ।
 दयितास्वनवस्थितं नृणां न खलु प्रेम चलं सुहृजने ॥२८॥
 अमुना ननु पार्श्ववर्तिना जगदाज्ञां ससुरासुरं तव ।
 विसतन्तुगुणस्य कारितं धनुषः पेलवपुष्पपत्रिणः ॥२९॥
 गत एव न ते निवर्तते स सखा दीप इवानिलाहतः ।
 अहमस्य दशेव पश्य मामविषह्यव्यसनेन धूमिताम्^५ ॥३०॥
 विधिनाकृतमर्थवैशसं ननु मां कामवधे विमुञ्चता ।
 अनपायिनि संश्रयद्रुमे गजभग्ने पतनाय वल्लरी ॥३१॥
 तदिदं क्रियतामनन्तरं भवता बन्धुजनप्रयोजनम् ।
 विधुरां ज्वलनातिसर्जना^६न्ननु मां प्रापय पत्युरन्तिकम् ॥३२॥
 शशिना सह याति कौमुदी सह मेघेन तडित्प्रलीयते ।
 प्रमदाः पतिवर्त्मगा इति प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि ॥३३॥
 अमुनैव कषायितस्तनी सुभगेन प्रियगात्रभस्मना ।
 नवपल्लवसंस्तरे यथा रचयिष्यामि तनुं विभावसौ ॥३४॥
 कुसुमास्तरणे सहायतां बहुशः सौम्य गतस्त्वभावयोः ।

१. 'निषक्त-' इति अ-पाभे० ।

२. 'फलैरिवापितः' इति ना-पाभे० ।

३. 'वादितः' इति अ-पाभे० ।

४. 'सुहृद' इति ना-पाभे० ।

५. 'य इ-' इति अ-पाभे० ।

६. 'व्यसनप्रवृत्तिताम्' इति ना-पाभे० ।

७. 'दनु' इति ना-पाभे० ।

कुरु सम्प्रति तावदाशु मे^१ प्रणिपाताञ्जलियाचितश्चिताम्^२ ॥३५॥
 तदनु ज्वलनं मदपितं त्वरयेदक्षिणवातवीजनैः ।
 विदितं खलु ते यथा स्मरः क्षणमप्युत्सहते न मां विना^३ ॥३६॥
 इति चापि विधाय दीयतां सलिलस्याञ्जलिरेक एव नौ ।
 अविभज्य परत्र तं मया सहितः पास्यति ते सवान्धवः ॥३७॥
 परलोकविधौ च माधव स्मरमुद्दिश्य विलोलपल्लवाः ।
 निवपेः सहकारमञ्जरीः प्रियचूतप्रसवो हि ते सखा ॥३८॥

(सञ्जीवनाश्वासः)

इति देहविमुक्तये स्थितां^४ रतिमाकाशभवा सरस्वती ।
 शफरीं हृदशोषविक्लवां प्रथमा वृष्टिरिवान्वकम्पयत् ॥३९॥
 कुसुमायुधपत्नि दुर्लभस्तव भर्ता न चिराद्भविष्यति ।
 शृणु येन स कर्मणा गतः शलभत्वं हरलोचनाचिपि ॥४०॥
 अभिलाषमुदीरितेन्द्रियः स्वसुतायामकरोत्प्रजापतिः ।
 अथ तेन निगृह्य विक्रियामभिशप्तः फलमेतदन्वभूत् ॥४१॥
 परिणेष्यति पार्वतीं यदा तपसा तत्प्रवणीकृतो हरः ।
 उपलब्धसुखस्तदा स्मरं वपुषा स्वेन नियोजयिष्यति^५ ॥४२॥
 इति चाह स धर्मयाचितः स्मरशापावधिदां सरस्वतीम् ।
 अशनेरमृतस्य चोभयोर्वशिनश्चाम्बुधराश्च योनयः ॥४३॥
 तदिदं परिरक्ष शोभने भवितव्यप्रियसंगमं वपुः ।
 रविपीतजलातपात्यये पुनरोधेन हि युज्यते नदी ॥४४॥
 इत्थं रतेः किमपि भूतमदृश्यरूपं मन्दीचकार मरणव्यवसायबुद्धिम् ।
 तत्प्रत्ययाच्च कुसुमायुधबन्धुरेनामाश्वासयत्सुचरितार्थपदैर्वचोभिः ॥४५॥
 अथ मदनवधूरुपल्लवान्तं व्यसनकृशा परिपालयाम्बभूव ।
 शशिन इव दिवातनस्य लेखा किरणपरिक्षयधूसरा प्रदोषम् ॥४६॥

इति श्रीकालिदासकृते कुमारसम्भवे महाकाव्ये रतिविलापो नाम चतुर्थः सर्गः ।

१. 'धिनिपा- इति ना-पाभे० ।

२. 'तां चिताम्' इति ना, अ-पाभे० ।

३. 'मद्' इति ना-पाभे० ।

४. 'यन्मया' इति ना-पाभे० ।

५. 'स्थिरा' इति ना-पाभे० ।

६. 'समर्थयिष्यति' इति ना, अ-पाभे० ।

॥ पञ्चमः सर्गः ॥

पञ्चमः सर्गः

(पार्वतीव्रतनिश्चयः)

तथा समक्षं दहता मनोभवं पिनाकिना भग्नमनोरथा सती ।
निनिन्द रूपं हृदयेन पार्वती प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता ॥१॥
इयेष सा कर्तुं भवन्ध्यरूपतां^१ समाधिमास्थाय तपोभिरात्मनः ।
अवाप्यते^२ वा कथमन्यथा द्वयं तथाविधं प्रेमपतिश्च तादृशः ॥२॥
निशम्य चैनां तपसे कृतोद्यमां सुतां^३ गिरीशप्रतिसक्तमानसाम् ।
उवाच मेना परिरम्य वक्षसा निवारयन्ती महतो मुनिव्रतात् ॥३॥
मनीषिताः सन्ति गृहेषु^४ देवतास्तपः क्व वत्से क्व च तावकं वपुः ।
पदं सहेतु भ्रमरस्य पेलवं शिरीषपुष्पं न पुनः पतत्रिणः ॥४॥
इति^५ ध्रुवेच्छामनुशासती सुतां शशाक मेना न नियन्तुमुद्यमात् ।
क्व ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनः पयश्च निम्नाभिमुखं प्रतीपयेत् ॥५॥
कदाचिदासन्नसखीमुखेन सा मनोरथज्ञं पितरं मनस्विनी ।
अयाचतारण्यनिवासमात्मनः फलोदयान्ताय तपःसमाधये ॥६॥
अथानुरूपाभिनिवेशतोषिणा कृताभ्यनुज्ञा गुरुणा गरीयसा ।
प्रजासु पश्चात्प्रथितं तदाख्यया जगाम गौरीशिखरं शिखण्डिमत् ॥७॥
विमुच्य सा हारमहार्यनिश्चया विलोलयष्टिप्रविलुप्तचन्दनम् ।
वबन्ध बालारुणवध्रु वल्कलं पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति ॥८॥
यथा प्रसिद्धैर्मधुरं शिरोरुहैर्जटाभिरप्येवमभक्तदाननम् ।

१. 'कामतां' इति ना-पाभे० ।
२. 'तत्' इति ना-पाभे० ।
३. 'गिरीश प्रति' इति ना, अ-पाभे० ।
४. 'मनीषितामर्च' अ-पाठः 'मनोषितायार्च' ना-पाभे० ।
५. 'देवतां' अ-पाभे० ।
६. 'स्थिरेच्छा-' इति ना-पाभे० ।
७. '-दृष्टिः' इति अ-पाभे० ।

न षट्पदश्रेणिभिरेव पङ्कजं सशैवलासङ्गमपि प्रकाशते ॥६॥
 प्रतिक्षणं सा कृतरोमविक्रियां व्रताय मौञ्जीं^१ त्रिगुणां बभार याम् ।
 अकारि तत्पूर्वनिबद्धया तथा सरागमस्या रसनागुणास्पदम् ॥१०॥
 विसृष्टरागादधरान्निवर्तितः^२ स्तनाङ्गरागारुणिताच्च कन्दुकात् ।
 कुचाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गलिः कृतोऽक्षसूत्रप्रणयी तथा करः ॥११॥
 महार्हशय्यापरिवर्त्तनच्युतैः स्वकेशपुष्पैरपि या स्म दूयते ।
 अशेत सा बाहुलतोपधायिनी निषेदुषी स्थण्डिल एव केवले ॥१२॥
 पुनर्ग्रहीतुं नियमस्थया तथा द्वयेऽपि निक्षेप इत्रापितं द्वयम् ।
 लतासु तन्वीषु विलासचेष्टितं विलोलदृष्टं^३ हरिणाङ्गनासु च ॥१३॥
 अतन्द्रिता सा स्वयमेव वृक्षकान्धटस्तनप्रस्रवणैर्व्यवर्धयत् ।
 गुहोऽपि येषां प्रथमाप्तजन्मनां न पुत्रवात्सल्यमपाकरिष्यति ॥१४॥
 अरण्यबीजाञ्जलिदानलालितास्तथा च तस्यां हरिणा विशश्वसुः ।
 यथा तदीयैर्नयनैः कुतूहलात्पुरः सखीनाममिमीत लोचने ॥१५॥
 कृताभिषेकां हुतजातवेदसं त्वगुचरासङ्गवतीमधीतिनीम् ।
 दिदृक्ष्वस्तामषयोऽभ्युपागमन्न धर्मवृद्धेषु वयः समीच्यते ॥१६॥
 विरोधिसत्त्वोर्जिभूतपूर्वमत्सरं द्रुमैरभीष्टप्रसवाचितातिथि ।
 नवोटजाभ्यन्तरसंभृतानलं तपोवनं तच्च बभूव पावनम् ॥१७॥
 यदा फलं पूर्वतपः समाधिना न तावता लभ्यममस्त काङ्क्षितम् ।
 तदानपेक्ष्य स्वशरीरमार्दवं तपो महत्सा चरितुं प्रचक्रमे ॥१८॥
 क्लमं ययौ कन्दुकलीलयापि या तथा मुनीनां चरितं व्यगाह्यत ।
 ध्रुवं वपुः काञ्चनपद्मनिमित्तं मृदु प्रकृत्या च ससारमेव च ॥१९॥

(शुचित्रतत्त्वम्)

शुचौ चतुर्णां ज्वलतां हविर्भुजां शुचिस्मिता मध्यगता सुमध्यमा ।
 विजित्य नेत्रप्रतिधातिनीं प्रभाभनन्यदृष्टिः सवितारमैक्षत ॥२०॥
 तथातितप्तं सवितुर्गमस्तिभिर्मुखं तदीयं कमलश्रियं दधौ ।
 अषाङ्गयोः केवलमस्य दीर्घयोः शनैः शनैः श्यामिकया कृतं पदम् ॥२१॥

१. 'द्विगुणां' इति अ-पाभे० ।

२. 'निसृष्ट' इति षा-पाभे० ।

३. '-दृष्टिः' इति पाभे० ।

४. सर्वसमासमाधि- इति ना-पाभे० ।

अयाचितोपस्थितमम्बु केवलं रसात्मकस्योदुपतेश्च रश्मयः ।

बभूव तस्याः^१ किल पारणाविधिर्न वृक्षवृत्तिव्यतिरिक्तसाधनः^२ ॥२२॥

(प्रावृद्धव्रतानुष्ठानम्)

निकामतप्ता^३ विविधेन वह्निना नभश्चरेणेन्धनसंभृतेन सा ।

तपात्यये वारिभिरुक्षिता नवैर्भुवा सहोष्माणममुश्चदूर्ध्वगम् ॥२३॥

स्थिताः क्षणं पद्मसु ताडिताधराः^४ पयोधरोत्सेधनिपातचूणिताः ।

वलीषु तस्याः स्खलिताः प्रपेदिरे^५ चिरेण नाभिं प्रथमोदबिन्दवः ॥२४॥

शिलाशयां तामनिकेतवासिनीं निरन्तरास्वन्तरवातवृष्टिषु ।

व्यलोकयन्नुन्मिषितैस्तडिन्मयैर्महातपः साक्ष्य इव स्थिताः क्षपाः ॥२५॥

(हेमन्तव्रतानुष्ठानम्)

निनाय सात्यन्तहिमोत्किरानिलाः सहस्यरात्रीरुदवासतत्परा ।

परस्पराक्रन्दिनि चक्रवाकयोः पुरो वियुक्ते मिथुने कृपावती ॥२६॥

मुखेन सा पद्मसुगन्धिना निशि प्रवेपमानाधरपत्रशोभिना ।

तुषारवृष्टिद्वतपद्मसंषदां^६ सरोजसन्धानमिवाकरोदपाम् ॥२७॥

स्वयं विशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः ।

तदप्यपाकीर्णमतः^७ प्रियंवदां वदन्त्यपर्णेति^८ च तां पुराविदः ॥२८॥

मृणालिकापेलवमेवमादिभिर्ब्रतैः^९ स्वमङ्गं ग्लपयन्त्यहर्निशम् ।

तपः शरीरैः कठिनैरुपार्जितं तपस्विनां दूरमधश्चकार सा ॥२९॥

(ब्रह्मचारिप्रवेशः)

अथाजिनाषाढधरः प्रगल्भवाग्ज्वलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा ।

विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनं शरीरबद्धः प्रथमाश्रमो यथा ॥३०॥

तमातिथेयी बहुमानपूर्वया सपर्यया प्रत्युदियाय पार्वती ।

भवन्ति साम्येऽपि^{१०} निविष्टचेतसां वपुर्विशेषेष्वतिगौरवाः क्रियाः ॥३१॥

१. खलु इति ना, अ-पाभे० ।

२. साधनम् इति ना-पाभे० ।

३. हि- इति -ना, अ-पाभे० ।

४. पयोधरोत्सङ्ग इति ना-पाभे० ।

५. क्रमेण इति अ-पाभे० ।

६. -सन्तान- इति ना-पाभे० ।

७. प्रियंवदा इति ना-पाभे० ।

८. -पणामिति ताम् इति अ-पाभे० ।

९. तदङ्गं इति ना-पाभे० ।

१०. साम्येऽपि इति ना-पाभे० ।

(जटिलजिज्ञासा)

विधिप्रयुक्तां^१ परिगृह्य सत्क्रियां परिश्रमं नाम विनीय च क्षणम् ।
 उमां स पश्यन्नृजुनैव चक्षुषा प्रचक्रमे वक्तुमनुज्झितक्रमः ॥३२॥
 अपि क्रियार्थं सुलभं समित्कुशं जलान्यपि स्नानविधिचक्षमाणि ते ।
 अपि^२ स्वशक्त्या तपसि प्रवर्तसे शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ॥३३॥
 अपि त्वदावर्जितवारिसंभृतं प्रवालमासामनुबन्धि वीरुधाम् ।
 चिरोज्झितालक्तकपाटलेन ते तुलां यदारोहति दन्तवाससा ॥३४॥
 अपि^३ प्रसन्नं हरिणेषु ते मनः करस्थदर्भप्रणयापहारिषु^४ ।
 य^५ उत्प्लाक्षि प्रचलैर्विलोचनैस्तवाक्षि^६ सादृश्यमिव प्रयुञ्जते ॥३५॥
 यदुच्यते पार्वति पापवृत्तये न रूपमित्यव्यभिचारि तद्वचः ।
 तथाहि ते शीलमुदारदर्शने तपस्विनामप्युपदेशतां गतम् ॥३६॥
 विकीर्णसप्तर्षिबलि^७ प्रहासिभिस्तथा न गाङ्गैः सलिलैर्दिवश्च्युतैः ।
 यथा त्वदीयैश्चरितैरनाविलैर्महीधरः पावित एष सान्वयः ॥३७॥
 अनेन धर्मः सविशेषमद्य मे त्रिवर्गसारः प्रतिभाति भाविनि ।
 त्वया मनोनिर्विषयार्थकामया यदेक एष प्रतिगृह्य सेव्यते ॥३८॥
 प्रयुक्तसत्कारविशेषमात्मना न मां परं^८ संप्रतिपत्तुमर्हसि ।
^९यतः सतां सन्नतगात्रि संगतं मनीषिभिः साप्तपदीनभुञ्जते ॥३९॥
 अतोऽत्र किञ्चिद्भवतीं बहुक्षमां द्विजातिभावादुपपन्नचापलः ।
 अयं जनः प्रष्टुमनास्तपोधने न चेद्रहस्यं प्रतिवक्तुमर्हसि^{१०} ॥४०॥
 कुले प्रसूतिः प्रथमस्य वेधसस्त्रिलोकसौन्दर्यमिवोदितं^{११} वपुः ।
 अमृग्यमैश्वर्यसुखं नवं वयस्तपः फलं स्यात्किमतः परं वद ॥४१॥
 भवत्यनिष्टादपि नाम दुःसहान्मनस्विनीनां प्रतिपत्तिरीदृशी ।
 विचारमार्गप्रहितेन चेतसा न दृश्यते तच्च^{१२} कृशोदरि त्वयि ॥४२॥

१. प्रतिगृह्य इति ना-पाभे० ।

२. अयि इति अ-पाभे० ।

३. अयि इति अ-पाभे० ।

४. प्रणयाप राक्षिषु इति ना-पाभे० ।

५. उत्पलक्षेप च- इति न-पाभे० ।

६. -सापत्न्य इति अ-पाभे० ।

७. प्रभा- इति ना अ-पाभे० ।

८. सा प्र- इति ना-पाभे० ।

९. यदा इति ना-पाभे० ।

१०. -बोधयिष्यसि इति न-पाभे०, गोपयिष्यसि इति अ-पाभे० ।

११. -मिवावर्जितं इति ना-पाभे० ।

१२. तलोदरि इति न-पाभे० ।

अलभ्यशोकाभिभवेयमाकृतिर्विमानना 'सुभ्रु' कुतः पितुर्गृहे ।
 पराभिभर्शो न तवास्ति कः करं प्रसारयेत्पन्नगरत्नसूचये^१ ॥४३॥
 किमित्यपास्याभरणानि यौवने धृतं त्वया वार्धकशोभि वल्कलम् ।
 वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका^२ विभावरी यरुद्यणाय कल्पते ॥४४॥
 दिवं यदि प्रार्थयसे वृथा श्रमः पितुः प्रदेशास्तव देवभूमयः ।
 अथोपयन्तारमलं समाधिना न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत् ॥४५॥
 निवेदितं निःश्वसितेन सोष्मणा मनस्तु मे संशयमेव गाहते ।
 न दृश्यते प्रार्थयितव्य एव ते भविष्यति प्रार्थितदुर्लभः कथम् ॥४६॥
 अहो स्थिरः कोऽपि तवेप्सितो युवा चिराय कर्णोत्पलशून्यतां गते ।
 उपेक्षते यः श्लथ^३ लम्बिनीर्जटाः कपोलदेशे कलमाग्रपिङ्गलाः ॥४७॥
 मुनिव्रतैस्त्वामतिमात्रकशिंतां दिवाकराप्लुष्टविभूषणास्पदाम् ।
 शशाङ्कलेखामिव^४ पश्यतो दिवा सचेतसः कस्य मनो न दूयते ॥४८॥
 अवैमि सौभाग्यमदेन वञ्चितं तव प्रियं यश्चतुरावलोकिनः ।
 करोति लक्ष्यं^५ चिरमस्य चक्षुषो न वक्त्रमात्मीयमरालपद्मणः ॥४९॥
 क्रियच्चिरं श्राम्यसि गौरि विद्यते ममापि पूर्वश्रमसंचितं तपः ।
 तदर्धभागेन लभस्व काञ्चितं वरं तमिच्छामि च साधु वेदितुम् ॥५०॥
 इति प्रविश्याभिहिता द्विजन्मना मनोगतं सा न शशाक शंसितुम् ।
 अथो वयस्यां परिपार्श्ववर्तिनीं विवर्तितानञ्जननेत्रमैक्षत ॥५१॥

(सखीप्रतिवचनम्)

सखी तदीया तमुवाच वणिर्न निबोध साधो तव चेत्कुतूहलम् ।

यदर्थमम्भोजमिवोष्णवारणं कृतं तपः साधनमेतया वपुः ॥५२॥

१. ऊङुतः (४, १, ६६) इति विहित ऊङ्-प्रत्ययः क्वचिद्विकारान्तादपि भवति । कुत इत्यत्राऽऽह—प्रवृत्तेरिति । आचार्यप्रवृत्तेरित्यर्थः । अत्र सुभ्रूशब्दाद् अप्राणिजातेरित्यादिना ऊङि सति 'अचि श्रुधातुभ्रुवाम्'—इत्यादिनोवङ्दिशस्याभावान्नदीसंज्ञाऽपि स्यात् । अस्य भ्रूशब्दसम्बन्धयुवराजत्वाभावात् । ततश्च 'अम्भार्थनद्योह्रस्वः' इति ह्रस्वे सति एङ्ह्रस्वाद् सम्बद्धेः (६, १, ६६) इति सुलोपः । ततश्च हे सुभ्रू ! इति पदं सिध्यति । ऊङि-त्वसति सुभ्रूरित्येव । ना० ।

२. -सूतये इति ना-पाभे० ।

३. विनिकीर्णतारका इति ना-पाभे० । विनिकीर्य- इति अ-पाभे० ।

४. -बन्धिनी इति ना-पाभे० ।

५. -रेखामिव इति ना-पाभे ।

६. दीर्यते इति ना-पाभे० ।

६. लक्षं इति ना-पाभे० ।

७. रविमस्य इति ना, अ-पाभे० ।

८. वर्तिनि-इति भ-पाभे० ।

इयं महेन्द्रप्रभृतीनधिश्रियश्चतुर्दिगीशानवमत्य 'मानिनी ।
 अरूपहार्यं मदनस्य निग्रहात्पिनाकपाणिं पतिमाप्नुमिच्छति ॥५३॥
 असह्यहंकारनिवर्तितः पुरा पुरारिभप्राप्तमुखः शिलीमुखः ।
 इमां हृदि व्यायतपातमक्षिणोद्विशीर्णमूर्तेरपि पुष्पधन्वनः ॥५४॥
 तदाप्रभृत्पुन्मदना पितुर्गृहे ललाटिकाचन्दनधूसरालका ।
 न जातु बाला लभते स्म निर्वृतिं तुषारसंघातशिलातलेष्वपि ॥५५॥
 उपात्तवर्णे चरिते पिनाकिनः सवाष्पकण्ठस्खलितैः पदैरियम् ।
 अनेकशः किन्नरराजकन्यका वनान्तसंगीतसखीररोदयत् ॥५६॥
 त्रिभागशेषासु निशासु च क्षणं निमील्य नेत्रे सहसा व्यबुध्यत ।
 क नीलकण्ठ व्रजसीत्यलक्ष्यवाग्^१ असत्यकण्ठापितबाहुबन्धना ॥५७॥
 यदा बुधैः सर्वगतस्त्वमुच्यसे न वेत्ति भावस्थमिमं कथं जनम् ।
 इति स्वहस्तोल्लिखितश्च मुग्धया रहस्युपालभ्यत चन्द्रशेखरः ॥५८॥
 यदा च तस्याधिगमे जगत्पतेरपश्यदन्यं न विधिं विचिन्वती ।
 तदा सहास्माभिरनुज्ञया गुरोरियं प्रपन्ना तपसे तपोवनम् ॥५९॥
 द्रुमेषु सख्या कृतजन्मसु स्वयं फलं तपःसाक्षिषु^२ दृष्टमेष्वपि ।
 न च प्ररोहामिमुखोऽपि दृश्यते मनोरथोऽस्याःशशिमौलिसंश्रयः ॥६०॥
 न वेद्मि स प्रार्थितदुर्लभः कदा सखीभि^३रस्रोत्तरमीक्षितामिमाम् ।
 तपःकृशामभ्युपपत्स्यते सखीं वृषेव सीतां तदवग्रहक्षताम् ॥६१॥
 अगूढसद्भावमितीक्षितज्ञया निवेदितो नैष्ठिकसुन्दरस्तया ।
 अयीदमेवं परिहास इत्युमामपृच्छदव्यञ्जितहर्षलक्षणः ॥६२॥

(जटिलपार्वतीसंवादः)

अथाग्रहस्ते मुकुलीकृताङ्गुलौ समर्पयन्ती स्फटिकाक्षमालिकाम् ।
 कथञ्चिदद्रेस्तनया मिताक्षरं चिरव्यवस्थापितवागभाषत ॥६३॥
 यथा श्रुतं वेदविदां वर त्वया जनोऽयमुच्चैःपदलङ्घनोत्सुकः ।
 तपः किलेदं तदवाप्तिसाधनं मनोरथानामगतिर्न विद्यते ॥६४॥

१. भामिनी इति ना-पाभे० । २. लक्षवाग् इति ना-पाभे० ।

३. बद्धमेष्वपि इति ना-पाभे० ।

४. रात्रान्तरवीक्षित- इति अ-पाभे० । -रात्रान्तरवीक्षिता- इति ना-पाभे० ।

अथाऽऽह वर्णा विदितो महेश्वरस्तदर्थिनी त्वं 'पुनरेव वर्तसे ।
 अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्य तं तवानुवृत्तिं न च कर्तुं श्रुत्सहे ॥६५॥
 अवस्तुनिर्वन्धपरे कथं नु ते करोऽयमासुक्तविवाहकौतुकः ।
 करेण शम्भोर्वलयीकृताहिना सहिष्यते तत्प्रथमावलम्बनम् ॥६६॥
 त्वमेव तावत् परिचिन्तय स्वयं कदाचिदेते यदि योगमर्हतः ।
 बधूदुकूलं कलहंसलक्षणं गजाजिनं शोणितबिन्दुवर्षि च ॥६७॥
 चतुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयोः परोऽपि को नाम तवानुमन्यते ॥
 अलक्तकाङ्कानि पदानि पादयोर्विकीर्णकेशासु परेतभूमिषु ॥६८॥
 अयुक्तरूपं किमतः परं वद त्रिनेत्रवक्षः सुलभं तवापि यत् ।
 स्तनद्वयेऽस्मिन् हरिचन्दनास्पदे पदं चिताभस्मरजः करिष्यति ॥६९॥
 इयञ्च तेऽन्या पुरतो विडम्बना यदूढया वारणराजहार्यया ॥
 विलोक्य वृद्धोक्षमधिष्ठितं त्वया महाजनः स्मेरमुखो भविष्यति ॥७०॥
 द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया पिनाकिनः ।
 कला च सा क्रान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥७१॥
 वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।
 वरेषु यद् बालमृगाक्षि मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥७२॥
 निवर्तयास्मादसदीप्सितान्मनः क्व तद्विधस्त्वं क्व च पुण्यलक्षणा ।
 अपेक्ष्यते साधुजनेन वैदिकी श्मशानशूलस्य न यूपसत्क्रिया ॥७३॥

(जटिल भर्त्सनम्)

इति द्विजातौ प्रतिकूलवादिनि प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया ।
 विकुञ्चित 'भ्रूलतमाहिते' तया विलोचने तिर्यगुपान्तलोहिते ॥७४॥
 उवाच चैनं परमार्थतो हरं न वेत्सि नूनं यत एवमात्थ माम् ।
 अलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुकं द्विषन्ति मन्दाश्चरितं महात्मनाम् ॥७५॥
 विपत्प्रतीकारपरेण मङ्गलं निषेव्यते भृतिसमृतसुकेन वा ।
 जगच्छरण्यस्य निराशिषः सतः किमेभिराशोपहतात्मवृत्तिभिः ॥७६॥

१. पुर एव इति ना-पाभे० ।

२. स्वतः इति ना-पाभे० ।

३. क्व च हंस- इति ना-पाभे० ।

४. क्व चाजि- इति ना-पाभे० ।

५. तत् इति न-पाभे० ।

६. -मस्यते इति ना, अ-पाभे० ।

७. -भार्यया इति ना-पाभे० ।

८. कपालिनः इति अ-पाभे० ।

९. निकुञ्चित इति ना-पाभे० ।

१०. भ्रूलतया तया ऋते इति अ-पाभे० ।

अकिञ्चनः सन् प्रभवः स सम्पदां त्रिलोकनाथः पितृसन्नगोचरः ।
 स भीमरूपः शिव इत्युदीर्यते न सन्ति याथार्थ्यविदः पिनाकिनः ॥७७॥
 विभूषणोद्भासि पिनद्वभोगि वा गजाजिनालम्बि दुकूलधारि वा ।
 कपालि वा स्यादथवेन्दुशेखरं न विश्वमूर्तेरवधार्यते वपुः ॥७८॥
 तदङ्गसंसर्गमवाप्य कल्पते ध्रुवं चिताभस्मरजो विशुद्धये ।
 तथाहि नृत्याभिनयक्रियाच्युतं विलिप्यते मौलिभिरम्बरौकसाम् ॥७९॥
 असम्पदस्तस्य वृषेण गच्छतः प्रभिन्नदिग्वारणवाहनो वृषा ।
 करोति पादावुपगम्य मौलिना विनिद्रमन्दाररजोऽरुणाङ्गुली ॥८०॥
 विवक्षता दोषमपि च्युतात्मना त्वयैकमीशं प्रति साधु भाषितम् ।
 यमामनन्त्यात्मभुवोऽपि कारणं कथं स लक्ष्यप्रभवो भविष्यति ॥८१॥
 अलं विवादेन यथा श्रुतस्त्वया तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः ।
 ममात्र भावैकरसं मनः स्थितं^१ न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते ॥८२॥
 निवार्यतामालि^२ किमप्ययं वटुः पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः ।
 न केवलं यो महतोऽपभाषते शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ॥८३॥

(तपःफलोदयत्वम्)

इतो गमिष्याम्यथवेति वादिनी चचाल बाला^३ स्तनभिन्नवल्कला ।
 स्वरूपमास्थाय च तां कृतस्मितः समाललम्बे वृषराजकेतनः ॥८४॥
 तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टिर्निक्षेपणाय^४ पदमुद्धृतमुद्रहन्ती ।
 मार्गाचलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः

शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ ॥८५॥

अथ प्रभृत्यवनताङ्गि तवास्मि दासः

क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ ।

अह्वाय सा नियमजं क्लममुत्ससर्ज

क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां^५ विधत्ते ॥८६॥

इति श्रीकालिदासकृते कुमारसम्भवे महाकाव्ये पार्वतीतपःफलोदयो नाम पञ्चमः सर्गः । ५।

१. स्थिरं इति ना-पाभे० ।

२. किमप्यसौ इति ना-पाभे० ।

३. महतो विभाषसे इति ना-पाभे० ।

४. सा च इति ना-पाभे०, गौरी इति अ-पाभे० ।

५. -निक्षेप एव पदमु० इति ना, अ-पाभे० ।

६. पिषत्ते इति ना-पाभे० ।

॥ षष्ठः सर्गः ॥

षष्ठः सर्गः

अथ विश्वात्मने गौरी सन्दिदेश मिथः सखीम् ।
दाता मे भूभृतां नाथः प्रमाणीक्रियतामिति ॥ १ ॥
तया व्याहृतसन्देशा सा बभौ निभृता प्रिये ।
चूतयष्टिरिवाभ्याशे^१ मधौ परभृतोन्मुखी ॥ २ ॥

(ऋषिस्मरणम्)

स तथेति प्रतिज्ञाय विसृज्य कथमप्युमाम् ।
ऋषीन् ज्योतिर्मयान् सप्त सस्मार स्मरशासनः ॥ ३ ॥

(ऋषि प्रादुर्भावः)

ते प्रभामण्डलैर्व्योम द्योतयन्तस्तपोधनाः ।
सारुन्धतीकाः सपदि प्रादुरासन् पुरः प्रभोः ॥ ४ ॥

(ऋषिवर्णनम्)

आप्लुतास्तीरमन्दारकुसुमोत्किरवीचिषु ।
व्योमगङ्गाप्रवाहेषु दिङ्नागमदगन्धिषु ॥ ५ ॥
मुक्तायज्ञोपवीतानि बिभ्रतो हैमवल्कलाः ।
रत्नाक्षसूत्राः प्रव्रज्यां कल्पवृक्षा इवाऽऽश्रिताः ॥ ६ ॥
अधःप्रस्थापिताश्वेन समावर्जितकेतुना ।
सहस्ररश्मिना साक्षात्^२ सप्रणाममुदीक्षिताः ॥ ७ ॥
आसक्तबाहुलतया सार्धमुद्धृतया भुवा ।
महावराहदंष्ट्रायां विश्रान्ताः प्रलयापदि ॥ ८ ॥
सर्गशेषप्रणयनाद्विश्वयोनिरनन्तरम् ।
पुरातनाः पुराविद्धिर्धातार इति कीर्तिताः ॥ ९ ॥

प्राक्तनानां विशुद्धानां परिपाकमुपेयुषाम् ।
तपसामुपभुञ्जानाः फलान्यपि तपस्विनः ॥ १० ॥

(अरुन्धतीवर्णनम्)

तेषां मध्यगता साध्वी पत्युः पादार्पितेक्षणा ।
साक्षादिव तपःसिद्धिर्बभासे बह्वरुन्धती ॥ ११ ॥
तामगौरवभेदेन मुनींश्चापश्यदीश्वरः ।
स्त्रीपुमानित्यनास्थैषा वृत्तं हि महितं सताम् ॥ १२ ॥
तद्दर्शनादभूच्छम्भोभूर्यान् दारार्थमादरः ।
क्रियाणां खलु धर्म्याणां सतपत्न्यो मूलकारणम्^१ ॥ १३ ॥
धर्मेणापि पदं शर्वे कारिते पार्वतीं प्रति ।
पूर्वापराधभीतस्य कामस्योच्छ्वसितं मनः ॥ १४ ॥

(हरस्तुतिः)

अथ ते मुनयः सर्वे मानयित्वा जगद्गुरुम् ।
इदमूचुरनूचानाः प्रीतिकण्टकितत्वचः ॥ १५ ॥
यद् ब्रह्म सम्यगाम्नातं यदग्नौ विधिना हुतम् ।
यच्च तप्तं तपस्तस्य विपक्वं फलमद्य नः ॥ १६ ॥
यद्ध्यक्षेण जगतां वयमारोपितास्त्वया ।
मनोरथस्या विषयं मनोविषयमात्मनः ॥ १७ ॥
यस्य चेतसि वर्तेथाः स तावत् कृतिनां वरः ।
किं पुनर्ब्रह्मयोनेर्यस्तव चेतसि वर्तते ॥ १८ ॥
सत्यमर्काच्च सोमाच्च परमध्यास्महे पदम् ।
अद्य तूच्चैस्तरं ताभ्यां स्मरणानुग्रहाच्च ॥ १९ ॥
त्वत्सम्भावितमात्मानं बहु मन्यामहे वयम् ।
प्रायः प्रत्ययमाधत्ते स्वगुणेषूत्तमादरः ॥ २० ॥
या नः प्रीतिर्विरूपाक्ष त्वदनुध्यानसंभवा ।
सा किमावेद्यते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनाम् ॥ २१ ॥

१. दारक्रियादरः इति ना-पाभे० । २. दाम्पत्यम् इति अ-पाभे० ।

३. -साधनम् इति ना, अ-पाभे० । ४. पूजयित्वा इति ना-पाभे०, प्रणिपत्य इति अ-पाभे० ।

५. -प्यपथं इति नां, अ-पाभे० । ६. नित्य- इति ना-पाभे० ।

साक्षाद् दृष्टोऽसि न पुनर्विब्रस्त्वां वयमञ्जसा ।
 प्रसीद कथयाऽऽत्मानं न धियां पथि वर्तसे ॥२२॥
 किं येन सृजसि व्यक्तमुत येन विभर्षिं तत् ।
 अथ विश्वस्य संहर्ता भागः कतम एष ते ॥२३॥
 अथवा सुमहत्पेषा प्रार्थना देव तिष्ठतु ।
 चिन्तितोपस्थितास्तावच्छाधि नः करवाम किम् ॥२४॥

(हरप्रतिवचनम्)

अथ मौलिगतस्येन्दोर्विशदैर्दर्शनांशुभिः ।
 उपचिन्वन् प्रभां तन्वीं प्रत्याह परमेश्वरः ॥२५॥
 विदितं वो यथा स्वार्था न मे काश्चित् प्रवृत्तयः ।
 ननु मूर्तिभिरष्टाभिरित्थम्भूतोऽस्मि सूचितः ॥२६॥
 सोऽहं तृष्णातुरैर्वृष्टिं विद्युत्वानिव चातकैः ।
 अरिविप्रकृतैर्दैवैः प्रसूतिं प्रति याचितः ॥२७॥

(आत्मनिवेदनम्)

अत आहतुमिच्छामि पार्वतीमात्मजन्मने ।
 उत्पत्तये^१ हविर्भोक्तुर्यजमान इवारणिम् ॥२८॥
 तामस्मदर्धे युष्माभिर्याचितव्यो हिमालयः ।
 विक्रियायै न कल्पन्ते सम्बन्धाः सद्नुष्ठिताः ॥२९॥
 उन्नतेन स्थितिमता धुरमुद्रहता भुवः ।
 तेन योजितसम्बन्धं वित्तं मामप्यवश्वितम् ॥३०॥
 एवं वाच्यः स कन्यार्थमिति वो नोपदिश्यते ।
 भवत्प्रणीतमाचारमामनन्ति हि साधवः ॥३१॥
 आर्याऽप्यरुन्धती तत्र व्यापारं^२ कर्तुमर्हति ।
 प्रायेणैवविधे कार्ये पुरन्ध्रीणां प्रगल्भता ॥३२॥
 तत् प्रयातौषधिप्रस्थं सिद्धये हिमवत्पुरम् ।
 महा^३ कोशीप्रपातेऽस्मिन् सङ्गमः पुनरेव नः ॥३३॥
 तस्मिन् संयमिनामाद्ये जाते परिणयोन्मुखे ।
 जहुः परिग्रहव्रीडां प्राजापत्यास्तपस्विनः ॥३४॥

ततः परममित्युक्त्वा प्रतस्थे मुनिमण्डलम् ।
 भगवानपि सम्प्राप्तः^१ प्रथमोद्दिष्टमास्पदम् ॥३५॥
 ते चाऽऽकाशमसिरयाममुत्पत्य परमर्षयः ।
 आसेदुरोषधिप्रस्थं मनसा^२ समरंहसः ॥३६॥

(ओषधि प्रस्थवर्णनम्)

अलकामति वा^३ ह्येव वसतिं वसुसम्पदाम् ।
 स्वर्गाभिष्यन्दवमनं कृत्वैवोपनिवेशितम् ॥३७॥
 गङ्गास्रोतः परिक्षिप्तं वप्रान्तं^४ ज्वलितौषधि ।
^५ बृहन्मणिशिलासालं गुप्तावपि मनोहरम् ॥३८॥
^६ जितसिंहभया नागा यत्राश्वा विलयोनयः ।
^७ यक्षाः किम्पुरुषाः पौरा योषितो वनदेवताः ॥३९॥
 शिखरासक्तमेघानां व्यज्यन्ते यत्र^८ वेरमनाम् ।
 अनुगर्जितसन्दिग्धाः करणैर्मु^९ रजस्वनाः ॥४०॥
 यत्र कल्पद्रुमैरेव विलोलविटपांशुकैः ।
 गृह्यन्त्रपताकाश्रीरपौरादरनिर्मिता ॥४१॥
 यत्र स्फटिकहर्म्येषु नक्तमापानभूमिषु ।
 ज्योतिषां प्रतिबिम्बानि प्राप्नुवन्त्युपहारताम् ॥४२॥
 यत्रौषधिप्रकाशेन नक्तं दर्शितसञ्चराः ।
 अनभिज्ञास्तमिस्राणां दुर्दिनेष्वभिसारिकाः ॥४३॥
 यौवनान्तं वयो यस्मिन्नान्तकः^{१०} कुसुमायुधात्^{११} ।
^{१२} रतिखेदसमुत्पन्ना निद्रा संज्ञाविपर्ययः ॥४४॥
 भ्रूमेदिभिः सकम्पोष्ठैर्ललिताङ्गुलितर्जनैः ।
 यत्र कोपैः कृताः स्त्रीणां^{१३} माप्रसादार्थिनः प्रियाः ॥४५॥

१. संक्रान्तः इति ना, अ-पाभे० ।

२. तुल्य- इति अ-पाभे० ।

३. बाह्य- मुद्रितपुस्तक पाभे० ।

४. ज्वलितौ- इति ना-पाभे० ।

५. ज्वलन्मणि- इति ना-पाभे० ।

६. वीत- इति ना-पाभे० ।

७. यक्षकिम्पुरुषः इति ना-पाभे० ।

८. वेरमसु इति ना-पाभे० ।

९. -रव- इति ना-पाभे० ।

१०. -तङ्कः इति ना-पाभे०, -तङ्गः इति अ-पाभे० ।

११. -धः इति ना, अ-पाभे० ।

१२. रतिः खेदसमुत्थानम् इति अ-पाभे० ।

१३. मग्नसा- इति ना-पाभे० ।

संतानकतरुच्छायासुप्तविद्याधराध्वगम् ।

यस्य चोपवनं बाह्यं ^१गन्धवद्गन्धमादनम् ॥४६॥

(ऋषिणां हिमालयावतारः)

^२अथ ते मुनयो दिव्याः प्रेक्ष्य हैमवतं पुरम् ।

स्वर्गाभि^३संधिसुकृतं वञ्चनामिव मेनिरे ॥४७॥

ते सन्ननि गिरेर्वेगादुन्मुखद्वाःस्थवीक्षिताः ।

^४अवतेरुर्जटाभारैर्लिखितानलनिश्चलैः ॥४८॥

गगनादवतीर्णा सा यथावृद्धपुरस्सरा ।

तोयान्तर्भास्करालीव रेजे मुनिपरम्परा ॥४९॥

तानर्ध्यानर्ध्यामादाय दूरात्प्रत्युद्ययौ गिरिः ।

नमयन्सारगुरुभिः पादन्यासैर्वसुधराम् ॥५०॥

(हिमालयप्रार्थना)

धातुताम्राधरः प्रांशुर्देवदारुबृहद्भुजः ।

प्रकृत्यैव शिलोरस्कः सुव्यक्तो हिमवानिति ॥५१॥

विधिप्रयुक्तसत्कारैः स्वयं मार्गस्य दर्शकः ।

स तैराक्रामयामास शुद्धान्तं शुद्धकर्मभिः ॥५२॥

तत्र वेत्रासनासी^५नान्कृतासनपरिग्रहः ।

इत्युवाचेश्वरान्वाचं ^६प्राञ्जलिभूर्धरेश्वरः ॥५३॥

अपमेधोदयं वर्षमदृष्टकुसुमं फलम् ।

अतर्कितोपपन्नं वो दर्शनं प्रतिभाति मे ॥५४॥

मूढं बुद्धमिवाऽऽत्मानं ^७हैमीभूतमिवाऽऽयसम् ।

भूमेर्दिवमिवारूढं मन्ये भवदनुग्रहात् ॥५५॥

अद्यप्रभृति ^८भूतानाम^९धिगम्योऽस्मि शुद्धये ।

यदध्यासितमर्हद्भिस्तद्धि तीर्थं प्रचक्षते ॥५६॥

१. सुगन्धिर्गन्धमादनः इति ना-पाभे०, 'सुगन्धि-' इति अ-पाभे० ।

२. 'तत् कान्तं' इति ना-पाभे० । ३. 'सन्धिं सुकृतां' इति ना-पाभे० ।

४. 'अवपेतुः' इति ना-पाभे० । ५. 'अनासन-' इति ना-पाभे० ।

६. '-लिः पृथिवीधरः' इति ना, अ-पाभे० । ७. '-कृत-' इति ना-पाभे० ।

८. 'मर्त्या-' इति ना-पाभे० । ९. 'भि-' इति ना-पाभे० ।

अवैमि पृतमात्मानं द्वयेनैव द्विजोत्तमाः ।
 मूर्ध्नि गङ्गाप्रपातेन धौतपादाम्भसा च वः ॥५७॥
 जङ्गमं ^१प्रेष्यभावे वः स्थावरं चरणाङ्कितम् ।
 विभक्तानुग्रहं मन्ये ^२द्विरूपमपि मे वपुः ॥५८॥
 भवत्संभावनोत्थाय परितोषाय मूर्च्छते ।
 अपि व्याप्तदिगन्तानि नाङ्गानि प्रभवन्ति मे ॥५९॥
 न केवलं दरीसंस्थं भास्वतां दर्शनेन वः ।
 अन्तर्गतमपास्तं मे रजसोऽपि परं तमः ॥६०॥
 कर्तव्यं वो न पश्यामि स्याच्चेत्किं नोपपद्यते ।
^३मन्ये मत्पावनायैव प्रस्थानं भवतामिह ^४ ॥६१॥
 तथापि तावत्कस्मिंश्चिदाज्ञां मे दातुमर्हथ ।
 विनियोगप्रसादा हि किंकराः प्रभविष्णुषु ॥६२॥
 एते वयममी दाराः कन्येयं कुलजीवितम् ।
 ब्रूत येनात्र वः कार्यमनास्था बाह्यवस्तुषु ॥६३॥
 इत्युचिवांस्तमेवार्थं ^५गुहामुखविसर्पिणा ।
 द्विरिव प्रतिशब्देन व्याजहार हिमालयः ॥६४॥

(अङ्गिरःप्रतिवचनम्)

अथाङ्गिरसमग्रण्यमुदाहरणवस्तुषु ।
 ऋषयो नोदयामासुः प्रत्युवाच स भूधरम् ॥६५॥
 उपपन्नमिदं सर्वमतः परमपि त्वयि ।
 मनसः शिखराणां च सदृशी ते समुन्नतिः ॥६६॥
 स्थाने त्वां स्थावरात्मानं विष्णुमाहुस्तथाहि ते ।
 चराचराणां भूतानां कुक्षिराधारतां गतः ॥६७॥
 गामधास्यत्कथं नागो मृणालमृदुभिः फणैः ।

आ रसातलमूलात्त्वमवालम्बिष्यथा न चेत् ॥६८॥

१. 'प्रेष्यपक्षे' इति ना-पाभे० । २. 'द्वैरूप्यं तेन मे कृतम्' इति ना, अ-पाभे० ।
३. 'शङ्के' इति ना-पाभे० । ४. '-दम्' इति ना-पाभे० । ५. 'दरी-' इति ना, अ-पाभे० ।
६. '-ऋषयश्चोदयामुः' इति ना-पाभे० । ७. 'सदृशैः' इति ना, अ-पाभे० ।
८. आङ् पञ्चमी कर्म प्रवचनीयः ।

अच्छिन्नामलसंतानाः समुद्रो^१र्म्यनिवारिताः ।
 पुनन्ति लोकान्पुण्यत्वात्कीर्तयः सरितश्च ते ॥६६॥
 यथैव श्लाघ्यते गङ्गा पादेन परमेष्ठिनः ।
 प्रभवेण द्वितीयेन तथैवोच्छिरसा त्वया ॥७०॥
 तिर्यग्ध्वमधस्ताच्च व्यापको महिमा हरेः ।
 त्रिविक्रमोद्यतस्यासीत्स तु स्वाभाविकस्तव ॥७१॥
 यज्ञभागश्रुजां मध्ये पदमा^२तस्थुषा त्वया ।
 उच्चैर्हिरण्यमं शृङ्गं सुमेरोर्वितथीकृतम् ॥७२॥
 काठिन्यं स्थावरे काये^३भवता सर्वमर्पितम् ।
 इदन्तु ते भक्तिनम्रं सतामाराधनं वपुः ॥७३॥
 तदागमनकार्यं नः शृणु कार्यं तवैव तत् ।
 श्रेयसामुपदेशाच्च वयमत्रांशभागिनः ॥७४॥

(हरप्रार्थना कथनम्)

अणिमादिगुणोपेतमस्पृष्टपुरुषान्तरम् ।
 शब्दमीश्वर इत्युच्चैः सार्धचन्द्रं विभर्ति यः ॥७५॥
 कल्पितान्योन्यसामर्थ्यैः पृथिव्यादिभिरात्मभिः ।
 येनेदं ध्रियते विश्वं धुर्यैर्यानिमिवाध्वनि ॥७६॥
 योगिनो यं विचिन्वन्ति क्षेत्राभ्यन्तरवर्तिनम् ।
 अनावृत्तिभयं यस्य पदमाहुर्मनीषिणः ॥७७॥
 स ते दुहितरं साक्षात् साक्षी विश्वस्य कर्मणाम् ।
 वृणुते वरदः शम्भुरस्मत् संक्रामितैः पदैः ॥७८॥
 तमर्थमिव भारत्या सुतया योक्तुमर्हसि ।
 अशोच्या हि पितुः कन्या सद्भर्तृप्रतिपादिता ॥७९॥

१. -मिनि इति ना, अ-पाभे० ।

२. लोकं इति ना, अ-पाभे० ।

३. क्रम्य तस्थुषा इति ना-पाभे० ।

४. भवतः इति ना-पाभे० ।

५. भक्तिनम्रमर्हदारा- इति ना-पाभे० ।

६. य-इति ना-पाभे० ।

७. यस्येदं इति ना-पाभे० ।

८. व्यक्तं इति ना, अ-पाभे० ।

९. कर्मणः इति ना, अ-पाभे०

१०. संक्रामितैः इति ना-पाभे० ।

'यावन्त्येतानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
 मातरं ^१कल्पयन्त्वेनामीशो हि जगतः पिता ॥८०॥
 प्रणम्य शितिकण्ठाय विबुधास्तदनन्तरम् ।
 चरणौ रञ्जय^२न्त्वस्याश्चूडामणिमरीचिभिः ॥८१॥
 उमा वधूर्भवान् दाता याचितार इमे वयम् ।
 वरः शम्भुरलं ह्येष त्वत्कुलोद्भूतये विधिः ॥८२॥
 अस्तोतुः स्तूयमानस्य वन्दयस्यानन्यवन्दिनः ।
 सुतासम्बन्धविधिना भव विश्वगुरोर्गुरुः ॥८३॥
 एवंवादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी ।
 लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥८४॥
 शैलः सम्पूर्णकामोऽपि मेनामुखमुदैक्षत ।
 प्रायेण गृहिणी^३नेत्राः कन्यार्थेषु कुटुम्बिनः ॥८५॥
 'मेने मेनाऽपि तत्सर्वं पत्युः कार्यमभीप्सितम् ।
 भवन्त्यव्यभिचारिण्यो भर्तुरिष्टे पतिव्रताः ॥८६॥

(उमाप्रदानम्)

इदमत्रोत्तरं न्याय्यमिति बुद्ध्या विमृश्य सः ।
 आददे वचसामन्ते मङ्गलालङ्कृतां सुताम् ॥८७॥
 एहि विश्वात्मने वत्से भिक्षाऽसि परिकल्पिता ।
 अर्थिनो मुनयः प्राप्तं गृहमेधिफलं मया ॥८८॥
 एतावदुक्त्वा तनयामृषीनाह महीधरः ।
 इयं नमति वः सर्वांस्त्रिलोचनवधूरिति ॥८९॥
 ईप्सितार्थक्रियोदारं तेऽभिनन्द्य गिरेर्वचः ।
 आशीर्भिरेधयामासुः पुरःपाकाभिरम्बिकाम् ॥९०॥
 तां प्रणामादरस्तज्जाम्बूनदवतंसकाम् ।
 अङ्गमारोपयामास लज्जमानामरुन्धती ॥९१॥

१. यावद्वयानि इति ना-पाभे० ।

२. कल्पयन्त्य- इति ना-पाभे० ।

३. न्त्यस्या- इति ना-पाभे० ।

४. तन्त्राः इति ना-पाभे०

५. श्लोकोऽयं ना, अ पुस्तकयोर्न दृश्यते ।

तन्मातरश्चाश्रुमुखीं द्रुहितृस्नेहविक्रवाम् ।
वरस्यानन्यपूर्वस्य विशोकामकरोद् गुणैः ॥६२॥

(विवाह तिथि निश्चयः)

वैवाहिकीं तिथिं पृष्टास्तत्क्षणं हरबन्धुना ।
तेन त्र्यहादूर्ध्वमारुयाय चेरुश्चीरपरिग्रहाः ॥६३॥
तै हिमालयमामन्त्र्य पुनः ग्राप्य च शूलिनम् ।
सिद्धश्चास्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः खमुद्ययुः ॥६४॥
पशुपतिरपि तान्यहानि कृच्छ्रादगमयदद्रिसुतासमागमोत्कः ।
कमपरमवशं न विप्रकुर्युर्विभुमपि तं यदमी स्पृशन्ति भावाः ॥६५॥

इति श्रीकालिदासकृते कुमारसम्भवे महाकाव्ये उमाप्रदानो नाम षष्ठः सर्गः ।६।

॥ सप्तमः सर्गः ॥

सप्तमः सर्गः

(विवाहदीक्षानुष्ठानम्)

अथौषधीनामधिपस्य वृद्धौ तिथौ च जामित्रगुणान्वितायाम् ।
समेतबन्धुहिमवान् सुताया विवाहदीक्षाविधिमन्वतिष्ठत् ॥१॥

(विवाहौत्सुक्यम्)

वैवाहिकैः कौतुकसंविधानैर्गृहे गृहे व्यग्रपुरन्ध्रवर्गम् ।
आसीत् पुरं सानुमतोऽनुरागादन्तःपुरञ्चैककुलोपमेयम् ॥२॥
सन्तानकाकीर्णमहापथं तच्चीनांशुकैः कल्पितकेतुमालम् ।
'भासोज्ज्वलत् काञ्चनतोरणा' नां स्थानान्त'रं स्वर्ग इवाऽऽवभासे ॥३॥
एकैव सत्यामपि पुत्रपङ्क्तौ चिरस्य'दृष्टेव मृतोत्थितेव ।
'आसन्नपाणिग्रहणेति पित्रोरुमा विशेषोच्छ्वसितं' बभूव ॥४॥
अङ्गाद् ययावङ्कमुदीरिताशीः सा मण्डनान्मण्डनमन्वभुङ्क्त ।
सम्बन्धिभिन्नोऽपि गिरेः कुलस्य स्नेहस्तदेकायतनं जगाम ॥५॥
मैत्रे मुहूर्ते शशलाञ्छनेन योगं गतासूत्तरफलगुनीषु ।
तस्याः 'शरीरे प्रतिकर्म चक्रुर्वन्धुस्त्रियो याः पतिपुत्रवत्यः ॥६॥
सा गौरसिद्धार्थनिवेशवद्भिर्दूर्वाप्रवालैः प्रतिभिन्नशोभम् ।
निर्नाभिकौशेयमुपात्तबाणमभ्यङ्गनेपथ्यमलञ्चकार ॥७॥
बभौ च सम्पर्कमुपेत्य बाला 'नवेन दीक्षाविधिसायकेन ।
करेण भानोर्वहुलावसाने सन्धुच्यमाणेव शशाङ्करेखा ॥८॥

१. 'भासा ज्वलत्' इति ना, अ-पाभे० ।

२. 'ङ्क' इति ना-पाभे० ।

३. 'रे' इति ना-पाभे० ।

४. 'दृष्टेरमृ' इति अ-पाभे० ।

५. 'उपोढ-' इति ना-पाभे० ।

६. 'ता' इति ना-पाभे० ।

७. 'शरीरग्र' इति ना-पाभे० ।

८. 'उन्नीवि' इति ना-पाभे० ।

९. 'विवाह' इति ना-पाभे० ।

तां लोभ्रकल्केन हृताङ्गतैलामाश्यानकालेयकृताङ्गरागाम् ।
 वासो वसानामभिषेकयोग्यं नार्यश्चतुष्काभि^१मुखं व्यनैषुः ॥१६॥
 विन्यस्तवैदूर्यशिलातलेऽस्मि^२न्नावद्धमुक्ता फलभक्ति^३चित्रे ।
 आवर्जिताष्टापदकुम्भतोर्यैः सतूर्यमेनां स्नपयाम्बभूवुः ॥१७॥
 सा मङ्गलस्नानविशुद्धगात्री गृहीत^४वत्युद्गमनीयवस्त्रम् ।
 निर्वृत्तपर्जन्यजलाभिषेका प्रफुल्लकाशा वसुधेव रेजे ॥१८॥
 तस्मात् प्रदेशाच्च वितानवन्तं युक्तं मणिस्तम्भचतुष्टयेन ।
 पतिव्रताभिः परिगृह्य निन्ये क्लृप्तासनं कौतुकवेदिमध्यम् ॥१९॥
 तां प्राङ्मुखीं तत्र निवेश्य तन्वीं क्षणं व्यलम्बन्त पुरोनिषण्णाः ।
 भूतार्थशोभाहियमाणनेत्राः प्रसाधने सन्निहितेऽपि नार्यः ॥२०॥
 धूपोष्मणा त्याजितमार्द्रभावं केशान्तमन्तःकुसुमं तदीयम् ।
 पर्याक्षिपत् काचिदुदारबन्धं दूर्वावता पाण्डुमधूकदाम्ना ॥२१॥
 विन्यस्तशुक्लागुरु चक्रुरङ्गं गोरोचनापत्रविभक्तमस्याः ।
 सा चक्रवाकाङ्कितसैकतायास्त्रिस्रोतसः कान्तिमतीत्य तस्थौ ॥२२॥
 श्लग्नद्विरेफ परिभूय पद्मं समेघलेखं^५ शशिनश्च बिम्बम् ।
 तदाननश्रीरलकैः प्रसिद्धैश्चिच्छेद सादृश्यकथाप्रसङ्गम् ॥२३॥
 कर्णार्पितो लोभ्रकषायरूढे गोरोचना^६क्षेपनितान्तगौरैः ।
 तस्याः कपोले परभागलाभाद्बन्ध चक्षूषि यवप्ररोहः ॥२४॥
 रेखाविभक्तः सुविभक्तगात्र्याः किञ्चिन्मधूच्छिष्टविमृष्टरागः ।
 कामप्यभिख्यां स्फुरितैरपुष्यदासन्नलावण्यफलोऽधरोष्ठः ॥२५॥
 पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन स्पृशेति सख्या परिहासपूर्वम् ।
 सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशीर्मल्येन तां निर्वचनं जघान ॥२६॥

१. 'मुखीम' इति ना-पाभे० ।

२. 'न्नावि' इति ना-पाभे० ।

३. 'कृत' इति ना-पाभे० ।

४. 'लेखे' इति ना-पाभे० ।

५. 'प' इति मुद्रितपुस्तकपाठः, 'प्र' इति अ-पाभे० ।

६. 'स्वा' इति मुद्रितपुस्तक पाठः ।

७. 'निवृ' इति ना-पाभे० ।

८. 'प्रसन्न' इति ना-पाभे० ।

९. 'लीन' इति ना-पाभे० ।

१०. 'लेख' इति ना-पाभे० ।

११. 'भेद' इति ना-पाभे०, 'भङ्ग' इति अ-पाभे० ।

तस्याः सुजातोत्पलपत्रकान्ते प्रसाधिकाभिर्नयने 'निरीक्ष्य ।
 न चक्षुषोः कान्तिविशेषबुद्ध्या कालाञ्जनं मङ्गलमित्युपात्तम् ॥२०॥
 सा सम्भवद्भिः कुसुमैर्लतेव ज्योतिर्भिरुद्यद्भिरिव त्रियामा ।
 सरिद्विहङ्गैरिव लीयमानैरामुच्यमानाभरणा चकाशे ॥२१॥
 आत्मानमालोक्य च शोभमानमादर्शबिम्बे स्तिमितायताक्षी ।
 हरोपयाने त्वरिता बभूव स्त्रीणां प्रियालोकफलो हि वेशः ॥२२॥
 अथाङ्गुलिभ्यां हरितालमार्द्र^१माङ्गन्यमादाय मनः शिलाञ्च ।
 कर्णाविसक्तामलदन्तपत्रं माता तदीयं मुख^२मुन्नमय्य ॥२३॥
 उमास्तनोद्भेदमनुप्रवृद्धा मनोरथो यः प्रथमं बभूव ।
 तमेव मेना दुहितुः कथञ्चिद् विवाहदीक्षातिलकञ्चकार ॥२४॥
 बबन्ध चास्राकुलदृष्टिरस्याः स्थानान्तरे कल्पितसन्निवेशम् ।
 धात्र्यङ्गुलीभिः प्रतिसार्यमाणमूर्णमयं कौतुकहस्तसूत्रम् ॥२५॥
 क्षीरोदवेलैव सफेनपुञ्जा पर्याप्तचन्द्रेव शरत्त्रियामा ।
 नवं^३नवक्षौमनिवासिनी सा भूयो बभौ दर्पणमादधाना ॥२६॥
 तामर्चिताभ्यः कुलदेवताभ्यः कुलप्रतिष्ठां प्रणमय्य माता ।
 अकारयत् कारयितव्यदक्षा क्रमेण पादग्रहणं सतीनाम् ॥२७॥
 अखण्डितं प्रेम लभस्व पत्युरित्युच्यते ताभिरुमा स्म नम्रा ।
 तया तु तस्यार्धशरीर^४भाजा पश्चात्कृताः स्निग्धजनार्शवोऽपि ॥२८॥
 इच्छाविभूत्योरनुरूपमद्रिस्तस्याः कृती कृत्यमशेषयित्वा ।
 सभ्यः सभायां सुहृदास्थितायां तस्थौ वृषाङ्गागम^५नप्रतीक्षः ॥२९॥
 तावद् भवस्यापि कुबेरशैले तत्पूर्वपाणिग्रहणानुरूपम् ।
 प्रसाधनं मातृभिरादृताभिर्न्यस्तं पुरस्तात् पुरशासनस्य ॥३०॥
 तद्गौरवान्मङ्गलमण्डनश्रीः सा पस्पृशे केवलमीश्वरेण ।
^६स एव वेशः परिणेतुरिष्टं भावान्तरं तस्य विभोः प्रपेदे^७ ॥३१॥

१. 'समोक्ष्य' इति ना-अ पाभे० ।

२. 'म' इति ना-पाभे० ।

३. 'मुन्नाय' इति ना-पाभे० ।

४. 'नवं' इति अ-पाभे० ।

५. -लाभात्- इति ना०, अ-पाभे० ।

६. -नं प्रतीक्ष्य- इति ना-पाभे० ।

७. स्वभाववेषः इति ना, अ पाभे० ।

८. तु० शांठ १, १२ ।

बभूव भस्मैव सिताङ्गरागः कपासमेवामलशेखरश्रीः ।
 उपान्तभागेषु च रोचनाङ्को 'गजाजिनस्यैव दुकूलभावः ॥३२॥
 शङ्खान्तरद्योति विलोचनं यदन्तर्निविष्टा^१मलपिङ्गतारम् ।
 सान्निध्यपक्षे हरितालमय्यास्तदेव जातं तिलकक्रियायाः ॥३३॥
 यथाप्रदेशं भुजगेश्वराणां करिष्यतामाभरणान्तरत्वम् ।
 शरीरमात्रं विकृतिं प्रपेदे तथैव तस्थुः फणरत्नशोभाः ॥३४॥
 दिवाऽपि निष्कृतमरीचिभासा बान्यादनाविष्कृतलाञ्छनेन ।
 चन्द्रेण नित्यं प्रतिभिन्नमौलेश्चूडामण्येः किं ग्रहणं हरस्य ॥३५॥
 इत्यद्भुतैकप्रभवः प्रभावात् प्रसिद्धनेपथ्यविधेर्विधाता ।
 आत्मानमासन्नगणोपनीते^२खड्गे^३निषक्तप्रतिमं ददर्श ॥३६॥

(हरप्रस्थानम्)

स गोपतिं नन्दिभुजावलम्बी शार्दूलचर्मान्तरितोरुपृष्ठम् ।
 तद्भक्तिसंचित्तृप्तहृत्प्रमाणमारुह्य कैलासमिव प्रतस्थे ॥३७॥
 तं मातरो देवमनुव्रजन्त्यः स्ववाहनक्षोभचलावतंसाः ।
 मुखैः प्रभामण्डल^४रेणुगौरैः पद्माकरं^५चक्रुरिवान्तरिक्षम् ॥३८॥
 तासाञ्च पश्चात् कनकप्रभाणां काली कपालाभरणा चकाशे ।
 बलाकिनी नीलजयोदरा^६जी दूरं पुरःक्षिप्तशतहृदेव ॥३९॥
 ततो गणैः शूलभृतः पुरोगैरुदीरितो मङ्गलतूर्यघोषः ।
 विमानशृङ्गाण्यवगाहमानः शशंस सेवावसरं सुरेभ्यः ॥४०॥
 उपाददे तस्य सहस्ररश्मिस्त्वष्ट्रा नवं निर्मितमातपत्रम् ।
 स तद्दुकूलादविदूरमौलिर्वभौ पतद्गङ्गा इवोत्तमाङ्गे ॥४१॥
 मूर्त्ते च गङ्गायमुने तदानीं सचामरे देवमसेविषाताम् ।
 समुद्रगारूपविपर्ययेऽपि सहस्रपाते इव लक्ष्यमाणे ॥४२॥
 तमभ्यगच्छत् प्रथमो विधाता श्रीवत्सलक्ष्मा पुरुषश्च^७साक्षात् ।
 जयेति वाचा महिमानमस्य संवर्धयन्तौ हविषेव वह्निम् ॥४३॥

१. -सिंहा- इति ना-पाभे० । २. -नल- इति ना-पाभे० । ३. टङ्के इति ना०-पाभे० ।
 ४. -निषिल- इति ना, अ-पाभे० । ५. -राजि- इति ना-पाभे० ।
 ६. -री- इति ना, अ-पाभे० । ७. -जिह्वर इति ना, अ-पाभे० ।
 ८. प्रथमं इति अ-पाभे० । ९. पश्चात् इति अ-पाभे० ।

एकैव मूर्तिर्बिम्बिदे त्रिधा सा सामान्यमेषां प्रथमावरत्वम् ।
 विष्णोर्हरस्तस्य हरिः कदाचिद् वेधास्तयोस्तावपि धातुराद्यौ ॥४४॥
 तं लोकपालाः पुरुहूतमुख्याः श्रीलक्ष्णोत्सर्गविनीतवेशाः ।
 दृष्टिप्रदाने कृतनन्दिसंज्ञास्तद्दर्शिताः प्राञ्जलयः प्रणेषुः ॥४५॥
 कम्पेन मूर्ध्नः शतपत्रयोनिं वाचा हरिं वृत्रहणं स्मितेन ।
 आलोकमात्रेण सुरानशेषान् सम्भावयामास यथाप्रधानम् ॥४६॥
 तस्मै जयाशीः ससृजे पुरस्तात् सप्तर्षिभिस्तान् स्मितपूर्वमाह ।
 विवाहयज्ञे विततेऽत्र यूयमध्वर्यवः पूर्ववृता मयेति ॥४७॥
 विश्वासुप्राग्न^१हरैः प्रवीणैः सङ्गीयमानत्रिपुरा^२ वदानः ।
 अध्वानमध्वान्तविकारलङ्घ्य^३ स्ततार ताराधिपस्त्रगडधारी ॥४८॥
 खे खेलगामी तमुवाह वाहः सशब्दचामीकरकिङ्किणीकः ।
 तटाभिघातादिव लग्नपङ्के^४ धुन्वन् मुहुः श्रोतघने विषाणे ॥४९॥
 स प्रापदप्राप्तपराभियोगं नगेन्द्रगुप्तं^५ नगरं मुहूर्त्तार्त ।
 पुरो^६ विलग्नैर्हरदृष्टिपातैः सुवर्णस्रत्रैरिव कृष्यमाणः^७ ॥५०॥
 तस्योपकण्ठे घननीलकण्ठः कुतूहलादुन्मुखपौरदृष्टः ।
^८स्वबाणचिह्नादवतीर्य मार्गादासन्नभृष्टमियाय देवः ॥५१॥
 तमृद्धिमद्वन्धुजनाधिरूढैर्बृन्दैर्गजानां गिरिचक्रवर्ती ।
 प्रत्युज्जगामागमनप्रतीतः प्रफुल्लवृक्षैः कटकैरिव स्वैः ॥५२॥
 वर्गाबुभौ देवमहीधराणां द्वारे पुरस्योद्धटितापिधाने ।
 समीयतुर्दूरविसर्पिघोषौ भिन्नैकसेतू पयसामिवौघौ ॥५३॥
 हीमानभृद्भूमिधरो हरेण त्रैलोक्यबन्धेन कृतप्रणामः ।
 पूर्वं महिम्ना स हि तस्य दूरमावर्जितं नात्मशिरो विवेद ॥५४॥

(हरस्वागतम्)

स प्रीतियोगाद्विकसन्मुखश्रीर्जामातुरग्रेसरतामुपेत्य ।
 प्रावेशयन्मन्दिरमृद्धमेनमागुल्फ^९ क्रीर्णापणमार्गपुष्पम् ॥५५॥

१. -सरै- इति ना-पाभे० ।

२. -पदानः इति ना, अ-पाभे० ।

३. -ङ्घ्रां तता इति अ-पाभे० । ४. धुन्वन् इति ना-पाभे० । ५. -ज्व- इति ना-पाभे० ।

६. -णम् इति ना-पाभे० ।

७. स्वबाह- इति ना, अ-पाभे० ।

८. दूरादावर्जितं इति ना-पाभे० ।

९. -गाढापितमा- इति ना-पाभे० ।

(पुरसुन्दरीविचेष्टितानि)

'तस्मिन्मुहूर्ते पुरसुन्दरीणामीशानसंदर्शनलालसानाम् ।
 प्रासादमालासु बभूवुरित्थं त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्टितानि ॥५६॥
 आलोकमार्गं सहसा व्रजन्त्या कयाचिदुद्वेष्टनवान्तमान्यः ।
 बन्धुं न संभावित एव तावत्करेण रुद्धोऽपि च केश 'पाशः ॥५७॥
 प्रसाधिकालम्बितमग्रपादमाक्षिप्य काचिद् द्रवरागमेव ।
 उत्सृष्टलीलागतिरा गवाक्षादलक्तकाङ्क्षां पदवीं ततान ॥५८॥
 विलोचनं दक्षिणमञ्जनेन सम्भाव्य तद्वञ्चितवामनेत्रा ।
 तथैव वातायनसन्निकर्षं ययौ शलाकामपरा वहन्ती ॥५९॥
 जालान्तरप्रेषितदृष्टिरन्या प्रस्थानभिन्नां न बबन्ध नीवीम् ।
 नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेण हस्तेन तस्थाववलम्ब्य वासः ॥६०॥
 अर्धाचिता सत्वरमुत्थितायाः पदे पदे दुर्निमिते गलन्ती ।
 कस्याश्चिदासीदसना तदानीमङ्गुष्ठमूलार्पितसूत्रशेषा ॥६१॥
 तासां मुखैरासवगन्धगर्भैर्व्याप्तान्तराः सान्द्रकुतूहलानाम् ।
 विलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षाः सहस्रपत्रा 'भरणा इवाऽऽसन् ॥६२॥
 तावत् पताकाकुलमिन्दुमौलिरुचोरणं राजपथं प्रपेदे ।
 प्रासादशृङ्गाणि दिवाऽपि कुर्वन् ज्योत्स्नाभिषेकद्विगुणद्युतीनि ॥६३॥
 तमेकदृश्यं नयनैः पिवन्त्यो नार्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि ।
 तथाहि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां 'सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥६४॥
 स्थाने तपो दुश्चरमेतदर्थमपर्णया पेलवयाऽपि तप्तम् ।
 या दास्यमप्यस्य लभेत नारी सा स्यात् कृतार्था किमुताङ्कशय्याम् ॥६५॥
 'परस्परेण स्पृहणीयशोभं नचेदिदं द्वन्द्वमयोजयिष्यत् ।
 अस्मिन् द्वये रूपनिधानयत्नः पत्युः प्रजानां विफलोऽभविष्यत् ॥६६॥
 न नूनमारूढरुषा शरीरमनेन दग्धं कुसुमायुधस्य ।
 'व्रीडादभ्युं देवमुदीच्य मन्ये सन्न्यस्तदेहः स्वयमेव कामः ॥६७॥

१. तु० सस्थ० रघु० ७।५-१९ ।

२. -हस्तः इति ना-पाभे० ।

३. -वरणा इति ना-पाभे० ।

४. विनोपघातेन जडीबभूव इति ना-पाभे० ।

५. इलोकोऽयं ना-मुस्तके नास्ति ।

६. व्रीला- इति ना-पाभे० ।

अनेन सम्बन्धमुपेत्य दिष्ट्या मनोरथप्रार्थितमीश्वरेण ।
सूर्धानमालि क्षितिधारणोच्चमुच्चैस्तरं वक्ष्यति शैलराजः ॥६८॥

(हिमालयगृहावतारः)

इत्योषधिप्रस्थविलासिनीनां शृण्वन् कथाः श्रोत्रसुखास्त्रिनेत्रः ।
‘केयूरचूर्णीकृतलाज’^१मुष्टिं हिमालयस्याऽऽलयमाससाद ॥६९॥
तत्रावतीर्याच्युतदत्तहस्तः शरद्धनादीधितिमानिवोक्ष्यः ।
क्रान्तानि पूर्वं कमलासनेन कक्ष्यान्तराण्यद्रिपतेर्विवेश ॥७०॥
तमन्वगन्दिप्रमुखाश्च देवाः सप्तर्षिपूर्वाः परमर्षयश्च ।
गणाश्च गिर्यालयम’भ्यगच्छन्’^२प्रशस्तमारम्भमिवोत्तमार्थाः ॥७१॥
तत्रेश्वरो विष्टरभाग् यथावत् सरत्नमर्घ्यं मधुमच्च गव्यम् ।
नवे दुकूले च नगोपनीतं प्रत्यग्रहीत् सर्वममन्त्रवर्जम् ॥७२॥
दुकूलवा’साः’^३स वधूसमीपं निन्ये विनीतैरवरोध’दक्षैः’^४
वेला’समीपं स्फुटफेनराजिर्नवैरुदन्वानिव चन्द्रपादैः ॥७३॥
तया’^५प्रवृद्धाननचन्द्रकान्त्या प्रफुल्लचक्षुःकुमुदः कुमार्या ।
प्रसन्नचेतःसलिलः शिवोऽभूत् संसृज्यमानः शरदेव लोकः ॥७४॥
तयोः समापत्तिषु कातराणि किञ्चिद्व्यवस्थापितसंहृतानि ।
’हीयन्त्रणां’^६तत्क्षणमन्वभूवन्नन्योन्यलोलानि विलोचनानि ॥७५॥
तस्याः करं शैलगुरुपनीतं जग्राह ताम्राङ्गुलिमष्टमूर्तिः ।
उमातनौ गूढतनोः स्मरस्य तच्छङ्किनः पूर्वमिव प्ररोहम् ॥७६॥
रोमोद्गमः प्रादुरभूदुमायाः स्विन्नाङ्गुलिः पुङ्गवकेतुरासीत् ।
वृत्तिस्तयोः पाणिसमागमेन समं विभक्तेव मनोभवस्य’^७ ॥७७॥
प्रयुक्तपाणिग्रहणं यदन्यदधूवरं पुष्यति कान्तिमग्रधाम् ।
सान्निध्ययोगादनयोस्तदानीं किं कथ्यते श्रीरुभयस्य तस्य ॥७८॥

१. कपूर्- इति ना-पाभे० ।

२. -मुष्टिर्हि- इति ना-पाभे० ।

३. -न्व- इति ना-पाभे० ।

४. यशस्यमा- इति ना-पाभे० ।

५. -न्व इति ना-पाभे० ।

६. सोऽय इति ना-पाभे० ।

७. -रक्षैः इति ना-पाभे० ।

८. -सकाशं इति ना-पाभे० ।

९. -वि- इति ना-पाभे० ।

१०. त्र० रघु० ७, २३ । ११. त्र० रघु० ७, २२ ।

(पदक्रमणम्)

प्रदक्षिणप्रक्रमणात् कृशानोरुदर्चिषस्तन्मिथुनं ^१चकाशे ।
मेरो^२रूपान्तेष्विव वर्त्तमानमन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम् ॥७६॥
तौ दम्पती त्रिः परिणीय बह्निमन्योन्यसंपर्शनिमीलिताक्षौ ।
स कारयामास वधूं पुरोधास्तस्मिन् समिद्धार्चिषि लाजमोक्षम् ॥८०॥
सा लाजधूमाञ्जलिमिष्टगन्धं गुरुपदेशाद्वदनं निनाय ।
कपोलसंसर्पिंशिखः स तस्या मुहूर्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे ॥८१॥
तदीषदार्द्राङ्गणगण्ड^३लेखमुच्छ्वासिकालाञ्जनरागमच्छोः ।
वधूमुखं क्लान्तयवावर्तसमाचारधू मग्रहणाद् बभूव ॥८२॥
वधूं^४द्विजः प्राह तवैष वत्से बह्निर्विवाहं प्रति^५कर्मसाक्षी ।
शिवेन भर्त्रा सह धर्मचर्या कार्या त्वया मुक्तविचारयेति ॥८३॥
आलोचनान्तंश्रवणे^६वितत्य पीतं गुरोस्तद् वचनं भवान्या ।
निदाघकालोल्बण^७तापयेव माहेन्द्रमम्भः प्रथमं पृथिव्या ॥८४॥

(ध्रुवदर्शनम्)

ध्रुवेण भर्त्रा ध्रुवदर्शनाय प्रयुज्यमाना प्रियदर्शनेन ।
सा दृष्ट इत्याननमुन्नमस्य हीसन्नकण्ठी कथमभ्युवाच ॥८५॥
इत्थं विधिज्ञेन पुरोहितेन प्रयुक्तपाणिग्रहणोपचारौ ।
प्रणोमतुस्तौ पितरौ प्रजानां पद्मासनस्थाय पितामहाय ॥८६॥
वधूर्विधात्रा प्रतिनन्दते स्म कल्याणि वीरप्रसवा भवेति ।
वाचस्पतिः सन्नपि सोऽष्ट^८मूर्तौ त्वाशास्यचिन्तास्तिमितो बभूव ॥८७॥
क्लृप्तोपचारां चतुर^९स्त्रवेदीं तावेत्य पश्चात् कनकासनस्थौ ।
जायापती लौकिकमेष^{१०}णीयमार्द्राक्षितारोपणमन्वभूताम् ॥८८॥

१. बभासे इति ना-पाभे० रघु० ७, २४ ।

२. -रिवान्ते, परिव- इति ना-पाभे० ।

३. -रेख- इति ना-पाभे० तु० रघु० ७, २७ ।

४. गिरिः इति ना-पाभे० ।

५. पूर्व- इति ना, अ-पाभे० ।

६. विवृत्य इति ना-पाभे० ।

७. -भेद- इति ना, अ-पाभे० ।

८. -मूर्तेरा- इति ना-पाभे० तु० शांशु १, १७ ।

९. -न्त- इति ना-पाभे० ।

१०. -षितव्य- इति ना, अ-पाभे० ।

पत्रान्तल^१ग्नैर्जलविन्दु^२जालैरा^३कृष्टमुक्ताफलजालशोभम् ।
 तयोरुपर्यायितनालदण्डमाधत्त लक्ष्मीः कमलातपत्रम् ॥८६॥
 द्विधा प्रयुक्तेन च वाङ्मयेन सरस्वती तन्मिथुनं नुनाव ।
 संस्कारपूतेन वरं^४ वरेण्यं^५ वधू^६ सुखग्राह्यनिबन्धनेन ॥८७॥
 तौ^७ सन्धिषु व्यञ्जितवृत्तिभेदं रसान्तरेषु प्रतिबद्धरागम् ।
 अपश्यतामप्सरसां मुहूर्तं प्रयोगमाद्यं^८ ललिताङ्गहारम् ॥८८॥

(मदनपुनरुज्जीवनप्रार्थना)

देवास्तदन्ते हरमूढभार्यं^९ किरीटं^{१०} बद्धाञ्जलयो निपत्य ।
 शापावसा^{११}ने प्रतिपन्नमूर्तेर्ययाचिरे पञ्चशरस्य सेवाम् ॥८९॥
 तस्यानुमेने भगवान् विमन्युर्व्यापारमात्मन्यपि सायकानाम् ।
 कालप्रयुक्ता खलु^{१२}कार्यविद्धिर्विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेति ॥९०॥

अथ विबुधगणांस्तानिन्दुमौलिर्विसृज्य

क्षितिधरपतिकन्यामाददानः करेण ।

कनककल^{१३}सयुक्तं भक्तिशोभासनाथं

क्षितिविरचितशय्यं कौतुकागारमामात् ॥९१॥

नवपरिणयलज्जाभूषणां तत्र गौरिं

वदनमपहरन्तीं तत्^{१४} कृताक्षेपमीशः ।

अपि शयनसखीभ्यो दत्तवाचं कथञ्चित्

प्रमथमुखविकारैर्हासयामास गूढम् ॥९२॥

इति श्रीकालिदासकृते कुमारसम्भवे महाकाव्ये उमापरिणयो नाम सप्तमः सर्गः । ७।

१. -म्बै- इति ना-पाभे० ।

३. -ऋ- इति ना-पाभे० ।

५. -नप्रतिलब्धम्- इति ना-पाभे० ।

७. -काल- इति ना-पाभे० ।

८. -कृतोत्क्षेप- इति ना-पाभे० ।

२. -वर्षे- इति ना-पाभे० वृन्दे-इतिवर-पाभे०

४. -वष्टा-इति ना-पाभे० ।

६. काले इति ना-पाभे० ।

९. -शरक्षाशक्तिशो- इति ना-पाभे० ।

•
•

•

* *TRANSLATION* *

THE
BIRTH OF THE WAR-GOD.

Canto First.

UMĀ'S NATIVITY.

FAR in the north HIMALAYA, lifting high
His towery summits till they cleave the sky,
Spans the wide land from east to western sea,
Lord of the hills, instinct with deity.
For him, when PRTHU ruled in days of old
The rich earth, teeming with her gems and gold,
The vassal hills and MERU drained her breast,
To deck HIMALAYA, for they loved him best ;
And earth, the mother, gave her store to fill
With herbs and sparkling ores the royal hill.

Proud mountain-king ! his diadem of snow
Dims not the beauty of his gems below.
For who can gaze upon the moon, and dare
To mark one spot less brightly glorious there ?
Who, 'mid a thousand virtues, dares to blame
One shade of weakness in a hero's fame ?
Oft, when the gleamings of his mountain brass
Flash through the clouds and tint them as they pass, .

Those glories mock the hues of closing day,
And heaven's bright wantons hail their hour of play ;
Try, ere the time, the magic of their glance,
And deck their beauty for the twilight dance.
Dear to the sylphs are the cool shadows thrown
By dark clouds wandering round the mountain's zone,
Till frightened by the storm and rain they seek
Eternal sunshine on each loftier peak.

Far spread the wilds where eager hunters roam,
Tracking the lion to his dreary home.
For though the melting snow has washed away
The crimson blood-drops of the wounded prey,
Still the fair pearls that graced his forehead tell
Where the strong elephant, o'ermastered, fell,
And clinging to the lion's claws, betray,
Falling at every step, the mighty conqueror's way.
There birch-trees wave, that lend their friendly aid
To tell the passion of the love-lorn maid,
So quick to learn in metal tints to mark
Her hopes and fears upon the tender bark.

List ! breathing from each cave, HIMĀLAYA leads
The glorious hymn with all his whispering reeds,
Till heavenly minstrels raise their voice in song,
And swell his music as it floats along.
There the fierce elephant wounds the scented bough
To ease the torment of his burning brow ;
And bleeding pines their odorous gum distil
To breathe rare fragrance o'er the sacred hill.

There magic herbs pour forth their streaming light
From mossy caverns through the darksome night,

And lend a torch to guide the trembling maid
Where waits her lover in the leafy shade.
Yet hath he caves within whose inmost cells
In tranquil rest the murky darkness dwells,
And, like the night-bird, spreads the brooding wing
Safe in the shelter of the mountain-king,
Unscorned, uninjured ; for the good and great
Spurn not the suppliant for his lowly state.

Why lingers yet the heavenly minstrel's bride
On the wild path that skirts HIMALAYA'S side ?
Cold to her tender feet—oh, cold—the snow,
Why should her steps—her homeward steps—be slow ?
'Tis that her slender ankles scarce can bear
The weight of beauty that impedes her there ;
Each rounded limb, and all her peerless charms,
That broad full bosom, those voluptuous arms.

E'en the wild kine that roam his forests bring
The royal symbols to the mountain-king.
With tails outspread, their bushy streaming hair
Flashes like moonlight through the parted air.
What monarch's fan more glorious might there be,
More meet to grace a king as proud as he ?

There, when the nymphs, within the cave's recess,
In modest fear their gentle limbs undress,
Thick clouds descending yield a friendly screen,
And blushing beauty bares her breast unseen.

With pearly dewdrops GANGA loads the gale
That waves the dark pines towering o'er the vale,
And breathes in welcome freshness o'er the face
Of wearied hunters when they quit the chase.

So far aloft, amid Himālayan steeps,
Couched on the tranquil pool the lotus sleeps,
That the bright SEVEN who star the northern sky
Cull the fair blossoms from their seats on high ;
And when the sun pours forth his morning glow
In streams of glory from his path below.
They gain new beauty as his kisses break
His darlings' slumber on the mountain lake.

Well might that ancient hill by merit claim
The power and glory of a monarch's name ;
Nurse of pure herbs that grace each holy rite,
Earth's meetest bearer of unyielding might.
The Lord of Life for this ordained him king,
And bade him share the sacred offering.

Gladly obedient to the law divine,
He chose a consort to prolong his line.
No child of earth, born of the Sages' will,
The fair nymph MENA pleased the sovran hill.
To her he sued, nor was his prayer denied,
The Saints' beloved was the mountain's bride.
Crowned with all bliss and beauty were the pair,
He passing glorious, she was heavenly fair.
Swiftly the seasons, winged with love, flew on,
And made her mother of a noble son,
The great MAINAKA, who in triumph led
His Serpent beauties to the bridal bed ;
And once when INDRA'S might those pinions rent
That bare the swift hills through the firmament,
(So fierce his rage, no mountain could withstand
The wild bolt flashing from his red right hand,)

He fled to Ocean, powerful to save,
And hid his glory 'neath the friendly wave.

A gentle daughter came at length to bless
The royal mother with her loveliness ;
Born once again, for in an earlier life
High fame was hers, as ŚIVA'S faithful wife.
But her proud sire had dared the God to scorn ;
Then was her tender soul with anguish torn,
And jealous for the lord she loved so well,
Her angered spirit left its mortal cell.
Now deigned the maid, a lovely boon, to spring
From that pure lady and the mountain-king.
When Industry and Virtue meet and kiss,
Holy their union, and the fruit is bliss.

Blest was that hour, and all the world was gay,
When MENA'S daughter saw the light of day.
A rosy glow suffused the brightening sky ;
An odorous breeze came sweeping softly by.
Breathed round the hill a sweet unearthly strain,
And the glad heavens poured down their flowery rain.

That fair young maiden diademmed with light
Made her dear mother's fame more sparkling bright,
As the blue offspring of the Turquoise Hills
The parent mount with richer glory fills,
When the cloud's voice has caused the gem to spring,
Responsive to its gentle thundering.

Then was it sweet, as days flew by, to trace
The dawning charm of every infant grace,
Even as the crescent moons their glory pour
More full, more lovely than the eve before.

As yet the maiden was unknown to fame ;
Child of the Mountain was her only name.
But when her mother, filled with anxious care
At her stern penance, cried Forbear ! Forbear !
To a new title was the warning turned,
And UMA was the name the maiden earned.

Loveliest was she of all his lovely race,
And dearest to her father. On her face
Looking with love he ne'er could satisfy
The thirsty glances of a parent's eye.
When spring-tide bids a thousand flowerets bloom
Loading the breezes with their rich perfume,
Though here and there the wandering bee may rest,
He loves his own—his darling mango—best.
The Gods' bright river bathes with gold the skies,
And pure sweet eloquence adorns the wise.
The flambeau's glory is the shining fire ;
She was the pride, the glory of her sire,
Shedding new lustre on his old descent,
His loveliest child, his richest ornament.

The sparkling GAṄGA laved her heavenly home,
And o'er her islets would the maiden roam
Amid the dear companions of her play
With ball and doll to while the hours away.

As swans in autumn in assembling bands
Fly back to GAṄGA'S well-remembered sands :
As herbs beneath the darksome shades of night
Collect again their scattered rays of light :
So dawned upon the maiden's waking mind
The far-off memory of her life resigned,
And all her former learning in its train,
Feelings, and thoughts, and knowledge came again.

Now beauty's prime, that craves no artful aid,
Ripened the loveliness of that young maid :
That needs no wine to fire the captive heart,—
The bow of Love without his flowery dart.
There was a glory beaming from her face,
With love's own light, and every youthful grace :
Ne'er had the painter's skilful hand portrayed
A lovelier picture than that gentle maid ;
Ne'er sun-kissed lily more divinely fair
Unclosed her beauty to the morning air.

Bright as a lotus, springing where she trod,
Her glowing feet shed radiance o'er the sod.
That arching neck, the step, the glance aside,
The proud swans taught her as they stemmed the tide,
Whilst of the maiden they would fondly learn
Her anklets' pleasant music in return.

When the Almighty Maker first began
The marvellous beauty of that child to plan,
In full fair symmetry each rounded limb
Grew neatly fashioned and approved by Him :
The rest was faultless, for the Artist's care
Formed each young charm most excellently fair
As if his moulding hand would fain express
The visible type of perfect loveliness.

What thing of beauty may the poet dare
With the smooth wonder of those limbs compare ?
The young tree springing by the brooklet's side ?
The rounded trunk, the forest-monarch's pride ?
Too rough that trunk, too cold that young tree's stem ;
A softer, warmer thing must vie with them.

Her hidden beauties though no tongue may tell,
Yet ŚIVA'S love will aid the fancy well :
No other maid could deem her boasted charms
Worthy the clasp of such a husband's arms.
Between the partings of fair UMA'S vest
Came hasty glimpses of a lovely breast ;
So closely there the sweet twin hillocks rose,
Scarce could the lotus in the vale repose.
And if her loosened zone e'er slipped below,
All was so bright beneath the mantle's flow,
So dazzling bright, as if the maid had braced
A band of gems to sparkle round her waist ;
And the dear dimples of her downy skin
Seemed fitting couch for love to revel in.
Her arms were softer than the flowery dart,
Young KAMA'S arrow, that subdues the heart ;
For vain his strife with ŚIVA, till at last
He chose those chains to bind his conqueror fast.
E'en the new moon poured down a paler beam
When her long fingers flashed their rosy gleam,
And brighter than Aśoka's blossom threw
A glory round, like summer's evening hue.
The strings of pearl across her bosom thrown
Increased its beauty, and enhanced their own,—
Her breast, her jewels seeming to agree,
The adorning now, and now the adorned to be.
When BEAUTY gazes on the fair full moon,
No lotus charms her, for it blooms at noon :
If on that flower she feed her raptured eye,
No moon is shining from the mid-day sky ;
She looked on UMA'S face, more heavenly fair,
And found their glories both united there.

The loveliest flower that ever opened yet
Laid in the fairest branch : a fair pearl set
In richest coral, with her smile might vie
Flashing through lips bright with their rosy dye.
And when she spoke, upon the maiden's tongue,
Distilling neater, such rare accents hung,
The sweetest note that e'er the Koil poured
Seemed harsh and tuneless as a jarring chord.
The melting glance of that soft liquid eye,
Tremulous like lilies when the breezes sigh,
Which learnt it first—so winning and so mild—
The gentle fawn, or MENA'S gentler child ?
And oh, the arching of her brow ! so fine
Was the rare beauty of its pencilled line,
Love gazed upon her forehead in despair
And spurned the bow he once esteemed so fair :
Her long bright tresses too might shame the pride
Of envious yaks who roamed the mountain-side,—
Surely the Maker's care had been to bring
From Nature's store each sweetest, loveliest thing,
As if the world's Creator would behold
All beauty centred in a single mould.

When holy NARADA—Saint who roams at will—
First saw the daughter of the royal hill,
He hailed the bride whom ŚIVA'S love should own
Half of himself, and partner of his throne.
HIMALAYA listened, and the father's pride
Would yield the maiden for no other's bride :
To Fire alone of all bright things we raise
The holy hymn, the sacrifice of praise.
But still the monarch durst not, could not bring
His child, unsought, to Heaven's supremest King ;

But as a good man fears his earnest prayer
Should rise unheeded, and with thoughtful care
Should for some friend his eager suit to aid,
Thus great HIMALAYA in his awe delayed.

Since the sad moment when his gentle bride
In the full glory of her beauty died,
The mournful ŚIVA in the holy grove
Had dwelt in solitude, and known not love.
High on that hill where musky breezes throw
Their balmy odours o'er eternal snow ;
Where heavenly minstrels pour their notes divine,
And rippling GĀNGA laves the mountain pine,
Clad in a coat of skin all rudely wrought
He lived for prayer and solitary thought.
The faithful band that served the hermit's will
Lay in the hollows of the rocky hill,
Where from the clefts the dark bitumen flowed.
Tinted with mineral dyes their bodies glowed ;
Clad in rude mantles of the birch-tree's rind,
With bright red garlands was their hair entwined.
The holy bull before his master's feet
Shook the hard-frozen earth with echoing feet,
And as he heard the lion's roaring swell
In distant thunder from the rocky dell,
In angry pride he raised his voice of fear
And from the mountain drove the startled deer.

Bright fire—a shape the God would sometimes wear
Who takes eight various forms—was glowing there.
Then the great deity who gives the prize
Of penance, prayer, and holy exercise,
As though to earn the meed he grants to man,
Himself the penance and the pain began.

Now to that holy lord, to whom is given
Honour and glory by the Gods in heaven,
The worship of a gift HIMALAYA paid,
And towards his dwelling sent the lovely maid ;
Her task, attended by her youthful train,
To woo his widowed heart to love again.

To hermit welcomed with a courteous brow
That gentle enemy of hermit vow.
The still pure breast where Contemplation dwells
Defies the charmer and the charmer's spells.
Calm and unmoved he viewed the wondrous maid,
And bade her all his pious duties aid.
She culled fresh blossoms at the God's command,
Sweeping the altar with a careful hand ;
The holy grass for sacred rites she sought,
And day by day the fairest water brought.
And if the unwonted labour caused a sigh,
The fair-haired lady turned her languid eye
Where the pale moon on ŚIVA'S forehead gleamed.
And swift through all her frame returning vigour streamed.

* *CANTO SECOND* *

Canto Second.

THE ADDRESS TO BRAHMĀ.

WHILE impious TĀRAKA in resistless might
Was troubling heaven and earth with wild affright,
To BRAHMĀ'S high abode, by INDRA led,
The mournful deities for refuge fled.
As when the Day-God's loving beams awake
The lotus slumbering on the silver lake,
So BRAHMĀ deigned his glorious face to show,
And poured sweet comfort on their looks of woe.

Then nearer came the suppliant Gods to pay
Honour to him whose face turns every way.
They bowed them low before the Lord of Speech,
And sought with truthful words his heart to reach :
“ Glory to Thee ! before the world was made,
One single from thy Majesty displayed.
Next Thou, to body forth the mystic Three,
Didst fill three Persons : Glory, Lord, to Thee !
Unborn and unbegotten ! from thy hand
The fruitful seed rained down ; at thy command
From that small germ o'er quickening waters thrown
All things that move not, all that move have grown.
Before thy triple form in awe they bow :
Maker, preserver, and destroyer, Thou !
Thou, when a longing urged thee to create,
Thy single form in twain didst separate.

The Sire, the Mother that made all things be
By their first union were but parts of Thee.
From them the life that fills this earthly frame,
And fruitful Nature, self-renewing, came.
Thou countest not thy time by mortals' light ;
With Thee there is but one vast day and night.
When BRAHMĀ slumbers fainting Nature dies,
When BRAHMĀ wakens all again arise.
Creator of the world, and uncreate !
Endless ! all things from Thee their end await.
Before the world wast Thou ! each Lord shall fall
Before Thee, mightiest, highest, Lord of all.
Thy self-taught soul thine own deep spirit knows ;
Made by thyself thy mighty form arose ;
Into the same, when all things have their end,
Shall thy great self, absorbed in Thee, descend.
Lord, who may hope thy essence to declare ?
Firm, yet as subtile as the yielding air :
Fixt, all-pervading ; ponderous, yet light,
Patent to all, yet hidden from the sight.
Thine are the sacred hymns which mortals raise,
Commencing ever with the word of praise,
With three-toned chant the sacrifice to grace,
And win at last in heaven a blissful place.
They hail Thee Nature labouring to free
The Immortal Soul from low humanity ;
Hail Thee the stranger Spirit, unimpressed,
Gazing on Nature from thy lofty rest.
Father of fathers, God of gods art thou,
Creator, highest, hearer of the vow !
Thou art the sacrifice, and Thou the priest,
Thou, he that eateth ; Thou, the holy feast.

Thou art the knowledge which by Thee is taught,
The mighty thinker, and the highest thought !"

Pleased with their truthful praise, his favouring eye
He turned upon the dwellers in the sky,
While from four mouths his words in gentle flow
Come welling softly to assuage their woe :
" Welcome ! glad welcome, Princes ! ye who hold
Your lofty sovereignties ordained of old.
But why so mournful ? what has dimmed your light ?
Why shine your faces less divinely bright ?
Like stars that pour forth weaker, paler gleams,
When the fair moon with brighter radiance beams.
O say, in vain doth mighty IRDRA bear
The thunderbolt of heaven, unused to spare ?
VRTRA, the furious fiend, 'twas strong to slay :
Why dull and blunted is that might to-day ?
See, VARUNA'S noose hangs idly on his arm,
Like some fell serpent quelled by magic charm.
Weak is KUBERA'S hand, his arm no more
Wields the dread mace it once so proudly bore ;
But like a tree whose boughs are lopped away,
It tells of piercing woe, and dire dismay.
In days of yore how YAMA'S sceptre shone !
Fled are its glories, all its terrors gone ;
Despised and useless as a quenched brand,
All idly now it marks the yielding sand.
Fallen are the Lords of Light, ere now the gaze
Shrank from the coming of their fearful blaze ;
So changed are they, the undazzled eye may see
Like pictured forms, each rayless deity.
Some baffling power has curbed the breezes' swell :
Vainly they chafe against the secret spell.

We know some barrier checks their wonted course,
When reflux waters seek again their source.
The RUDRAS too—fierce demigods who bear
The curved moon hanging from their twisted hair—
Tell by their looks of fear, and shame, and woe,
Of threats now silenced, of a mightier foe.
Glory and power, ye Gods, were yours of right :
Have ye now yielded to some stronger might,
Even as on earth a general law may be
Made powerless by a special text's decree ?
Then say, my sons, why seek ye BRAHMĀ'S throne ?
'Tis mine to frame the worlds, and yours to guard your own."

Then INDRA turned his thousand glorious eyes,
Glancing like lilies when the soft wind sighs,
And in the Gods' behalf, their mighty chief
Urged the Most Eloquent to tell their grief.
Then rose the heavenly Teacher, by whose side
Dim seemed the glories of the Thousand-eyed,
And with his hands outspread, to BRAHMĀ spake,
Couched on his own dear flower, the daughter of the lake :

" O mighty Being ! surely thou dost know
The unceasing fury of our ruthless foe ;
For thou canst see the secret thoughts that lie
Deep in the heart, yet open to thine eye.
The vengeful TARAKA, in resistless might,
Like some dire Comet, gleaming wild affright,
O'er all the worlds an evil influence sheds,
And, in thy favour strong, destruction spreads.
All bow before him : on his palace wall
The sun's first ray and parting splendour fall ;
Ne'er could he waken with a lovelier glance
His own dear lotus from her nightly trance.

For him, proud fiend, the moon no waning knows,
But with unminished full-orbed lustre glows.
Too faint for him the crescent glory set
Amid the blaze of ŚIVA'S coronet.
How fair his garden, where the obedient breeze
Dares steal no blossom from the slumbering trees !
The wild wind checks his blustering pinions there,
And gently whispering fans the balmy air ;
While through the inverted year the seasons pour,
To win the demon's grace, their flowery store.
For him, the River-god beneath the stream,
Marks the young pearl increase its silver gleam,
Until, its beauty and its growth complete,
He bears the offering to his master's feet.
The Serpents, led by VĀSUKI, their king,
Across his nightly path their lustre fling ;
Bright as a torch their flashing jewels blaze,
Nor wind, nor rain, can dim their dazzling rays.
E'en INDRA, sovereign of the blissful skies,
To gain his love by flattering homage tries,
And sends him oft those flowers of wondrous hue
That on the heavenly tree in beauty grew.
Yet all these offerings brought from day to day,
This flattery, fail his ruthless hand to stay.
Earth, hell, and heaven, beneath his rage must groan,
Till force can hurl him from his evil throne.
Alas ! where glowed the bright celestial bowers,
And gentle fair ones nursed the opening flowers,
Where heavenly trees a heavenly odour shed,
O'er a sad desert ruin reigns instead.
He roots up MERU'S sacred peaks, where stray
The fiery coursers of the God of Day,

To form bright slopes, and glittering mounds of ease,
In the broad gardens of his palaces.
There, on his couch, the mighty lord is fanned
To sweetest slumber by a heavenly band ;
Poor captive nymphs, who stand in anguish by,
Drop the big tear, and heave the ceaseless sigh.
And now have INDRA'S elephants defiled
The sparkling stream where heavenly GĀNGĀ smiled,
And her gold lotuses the fiend has taken
To deck his pools, and left her all forsaken.
The Gods of heaven no more delight to roam
O'er all the world, far from their glorious home.
They dread the demon's impious might, nor dare
Speed their bright chariots through the fields of air.
And when our worshippers in duty bring
The appointed victims for the offering,
He tears them from the flame with magic art,
While we all powerless watch with drooping heart.
He too has stolen from his master's side
The steed of heavenly race, great INDRA'S pride.
No more our hosts, so glorious once, withstand
The fierce dominion of the demon's hand,
As herbs of healing virtue fail to tame
The sickness raging through the infected frame.
Idly the discus hangs on VIṢṆU'S neck,
And our last hope is vain, that it would check
The haughty TARAKA'S might, and flash afar
Ruin and death—the thunderbolt of war.
E'en INDRA'S elephant has felt the might
Of his fierce monsters in the deadly fight,
Which spurn the dust in fury, and defy
The threatening clouds that sail along the sky.

Therefore, O Lord, we seek a chief, that he
May lead the hosts of heaven to victory,
Even as holy men who long to sever
The immortal spirit from its shell for ever,
Seek lovely Virtue's aid to free the soul
From earthly ties and action's base control.
Thus shall he save us : proudly will we go
Under his escort 'gainst the furious foe ;
And INDRA, conqueror in turn, shall bring
FORTUNE, dear captive, home with joy and triumphing."

Sweet as the rains—the fresh'ning rains—that pour
On the parched earth when thunders cease to roar,
Were BRAHMĀ'S words : "Gods, I have heard your grief ;
Wait ye in patience ; time will bring relief.
'Tis not for me, my children, to create
A chief to save you from your mournful fate.
Not by my hand the fiend must be destroyed,
For my kind favour has he once enjoyed ;
And well ye know that e'en a poisonous tree
By him who planted it unharmed should be.
He sought it eagerly, and long ago
I gave my favour to your demon-foe,
And stayed his awful penance, that had hurled
Flames, death, and ruin o'er the subject world.
When that great warrior battles for his life,
O, who may conquer in the deadly strife,
Save one of ŚIVA'S seed ? He is the light,
Reigning supreme beyond the depths of night.
Nor I, nor VIṢṆU, his full power may share,
Lo, where he dwells in solitude and prayer !
Go, seek the Hermit in the grove alone,
And to the God be UMĀ'S beauty shown.

Perchance, the Mountain-child, with magnet's force,
May turn the iron from its steadfast course,
Bride of the mighty God ; for only she
Can bear to Him as water bears to me.
Then from their love a mighty Child shall rise,
And lead to war the armies of the skies.
Freed by his hand, no more the heavenly maids
Shall twine their glittering hair in mournful braids."

He spake, and vanished from their wondering sight ;
And they sped homeward to their world of light.
But INDRA, still on BRAHMA'S words intent,
To KAMA'S dwelling-place his footsteps bent.
Swiftly he came : the yearning of his will
Made INDRA'S lightning course more speedy still.
The LOVE-GOD, armed with flowers divinely sweet,
In lowly homage bowed before his feet.
Around his neck, where bright love-tokens clung,
Arched like a maiden's brow, his bow was hung,
And blooming SPRING, his constant follower, bore
The manago twig, his weapon famed of yore.

* *CANTO THIRD* *

Canto Third.

THE DEATH OF LOVE.

IN eager gaze the sovereign of the skies
Looked full on KĀMA with his thousand eyes :
E'en such a gaze as trembling suppliants bend,
When danger threatens, on a mighty friend.

Close by his side, where INDRA bade him rest,
The LOVE-GOD sate, and thus his lord addressed :
"All-knowing INDRA, deign, my Prince, to tell
Thy heart's desire in earth, or heaven, or hell :
Double the favour, mighty sovereign, thou
Hast thought on KĀMA, O, command him now !
Who angers thee by toiling for the prize,
By penance, prayer, or holy sacrifice ?
What mortal being dost thou count thy foe ?
Speak, I will tame him with my darts and bow.
Has some one feared the endless change of birth,
And sought the path that leads the soul from earth ?
Slave to a glancing eye thy foe shall bow,
And own the witchery of a woman's brow ;
E'en though the object of thine envious rage
Were taught high wisdom by the immortal sage,
With billowy passions will I whelm his soul,
Like rushing waves that spurn the bank's control.
Or has the ripe full beauty of a spouse,
Too fondly faithful to her bridal vows,

Ravished thy spirit from thee ? Thine, all thine
Around thy neck her loving arms shall twine.
Has thy love, jealous of another's charms,
Spurned thee in wrath when flying to her arms ?
I'll rack her yielding bosom with such pain,
Soon shall she be all love and warmth again,
And wildly fly in fevered haste to rest
Her aching heart close, close to thy dear breast.
Lay, INDRA, lay thy threatening bolt aside :
My gentle darts shall tame the haughtiest pride,
And all that war with heaven and thee shall know
The magic influence of thy KAMA'S bow ;
For woman's curling lip shall bow them down,
Fainting in terror at her threatening frown.
Flowers are my arms, mine only warrior SPRING,
Yet in thy favour am I strong, great King.
What can their strength who draw the bow avail
Against my matchless power when I assail ?
Strong is the Trident-bearing God, yet he,
The mighty ŚIVA, e'en, must yield to me."

Then INDRA answered with a dawning smile,
Resting his foot upon a stool the while :
" Dear God of Love, thou truly hast displayed
The power unrivalled of thy promised aid.
My hope is all in thee : my weapons are
The thunderbolt and thou, more mighty far.
But vain, all vain the bolt of heaven to fright
Those holy Saints whom penance arms aright.
Thy power exceeds all bound : thou, only thou,
All-conquering Deity, canst help me now !
Full well I know thy nature, and assign
This toil to thee, which needs a strength like thine :

As on that snake alone will KṚṢṆA rest,
That bears the earth upon his haughty crest.
Our task is well-nigh done : thy boasted dart
Has power to conquer even ŚIVA'S heart.
Hear what the Gods, oppressed with woe, would fain
From mighty SIVA through thine aid obtain.
He may beget—and none in heaven but he—
A chief to lead our hosts to victory.
But all his mind with holiest lore is fraught,
Bent on the Godhead is his every thought.
Thy darts, O LOVE, alone can reach him now,
And lure his spirit from the hermit vow.
Go, seek HIMALAYA'S Mountain-child, and aid
With all thy loveliest charms the lovely maid,
So may she please his fancy : only she
May wed with ŚIVA : such the fift decree.
E'en now my bands of heavenly maids have spied
Fair UMA dwelling by the Hermit's side.
There by her father's bidding rests she still,
Sweet minister, upon the cold bleak hill.
Go, KAMA, go ! perform this great emprise,
And free from fear the Rulers of the Skies ;
We need thy favour, as the new-sown grain
Calls for the influence of the gentle rain.
Go, KAMA, go ! thy flowery darts shall be
Crowned with success o'er this great deity.
Yea, and thy task is e'en already done,
For praise and glory are that instant won
When a bold heart dares manfully essay
The deed which others shrink from the dismay.
Gods are thy suppliants, KAMA, and on thee
Depends the triple world's security.

No cruel deed will stain thy flowery bow :

With all thy gentlest, mightiest valour, go !

And now, Disturber of the spirit, see

SPRING, thy beloved, will thy comrade be,

And gladly aid thee ŚIVA'S heart to tame :

None bids the whispering Wind, and yet he fans the flame."

He spake, and KAMA bowed his bright head down,

And took his bidding like a flowery crown.

Above his wavy curls great INDRA bent,

And fondly touched his soldier ere he went,

With that hard hand—but, O, how gentle now !—

That fell so heavy his elephant's brow.

Then for that snow-crowned hill he turned away,

Where all alone the heavenly Hermit lay.

His fearful RATI and his comrade SPRING

Followed the guidance of Love's mighty king.

There will he battle in unwonted strife,

Return a conqueror or be reft of life.

How fair was SPRING ! To fill the heart with love,

And lure the Hermit from his thoughts above,

In that pure grove he grew so heavenly bright

That KAMA'S envy wakened at the sight.

Now the bright Day-God turned his burning ray

To where KUBERA holds his royal sway,

While the sad South in whispering breezes sighed

And mourned his absence like a tearful bride.

Then from its stem the red Aśoka threw

Full buds and flowerets of celestial hue,

Nor waited for the maiden's touch, the sweet

Beloved pressure of her tinkling feet.

There grew LOVE'S arrow, his dear mango spray,

Winged with young leaves to speed its airy way,

And at the call of SPRING the wild bees came,
Grouping the syllables of KAMA'S name.
How sighed the spirit o'er that loveliest flower
That boasts no fragrance to enrich its dower !
For Nature, wisest mother, oft prefers
To part more fairly those good gifts of hers.
There from the tree Palāsa blossoms spread,
Curved like the crescent moon, their rosiest red,
With opening buds that looked as if young SPRING
Had pressed his nails there in his dallying :
Sweet wanton SPRING, to whose enchanting face
His flowery Tilaka gave fairer grace :
Who loves to tint his lip, the mango spray,
With the fresh colours of the early day,
And powder its fine red with many a bee
That sips the oozing nectar rapturously.
The cool gale speeding o'er the shady lawns
Shook down the sounding leaves, while startled fawns
Ran wildly at the viewless foe, all blind
With pollen wafted by the fragrant wind.
Sweet was the Kōil's voice, his neck still red
With mango buds on which he late had fed ;
'Twas as the voice of LOVE to bid the dame
Spurn her cold pride, nor quench the gentle flame.
What though the heat has stained the tints that dyed
With marvellous bloom the heavenly minstrel's bride ?
Neither her smile nor sunny glances fail :
Bright is her lip, although her check be pale.
E'en the pure hermits owned the secret power
Of warm SPRING coming in unwonted hour,
While LOVE'S delightful witchery gently stole
With strong sweet influence o'er the saintly soul.

On came the Archer-God, and at his side
The timid RATI, his own darling bride,
While breathing nature showed how deep it felt,
At passion's glowing touch, the senses melt.
For there is eager love the wild bee dipp'd
In the dark flower-cup where his partner sipp'd.
Here in the shade the hart his horn declined,
And, while joy closed her eyes, caressed the hind.
There from her trunk the elephant had poured
A lily-scented stream to cool her lord,
While the fond love-bird by the silver flood
Gave to his mate the tasted lotus bud.
Full in his song the minstrel stayed to sip
The heavenlier nectar of his darling's lip.
Pure pearls of heat had late distained the dye,
But flowery wine was sparkling in her eye.
How the young creeper's beauty charmed the view,
Fair as the fairest maid, as playful too !
Here some bright blossoms, lovelier than the rest,
In full round beauty matched her swelling breast.
Here in a thin bright line, some delicate spray,
Red as her lip, ravished the soul away.
And then how loving, and how close they clung
To the tall trees that fondly o'er them hung !
Bright, heavenly wantons poured the witching strain,
Quiring for SIVA'S ear, but all in vain.
No charmer's spell may check the firm control
Won by the holy o'er the impassioned soul.

The Hermit's servant hasted to the door :
In his left hand a branch of gold he bore.
He touched his lip for silence : " Peace ! be still !
Nor mar the quiet of this holy hill."

He spake : no dweller of the forest stirred,
No wild bee murmured, hushed was every bird.
Still and unmoved, as in a picture stood
All life that breathed within the waving wood.

As some great monarch when he goes to war
Shuns the fierce aspect of a baleful star,
So KAMA hid him from the Hermit's eye,
And sought a path that led unnoticed by,
Where tangled flowers and clustering trailers spread
Their grateful canopy o'er ŚIVA'S head.
Bent on his hardy enterprise, with awe
The Three-eyed Lord—great Penitent—he saw.
There sate the God beneath a pine-tree's shade,
Where on a mound a tiger's skin was laid.
Absorbed in holiest thought, erect and still,
The Hermit rested on the gentle hill.
His shoulders drooping down, each foot was bent
Beneath the body of the Penitent.
With open palms the hands were firmly pressed,
As though a lotus lay upon his breast.
A double rosary in each ear, behind
With wreathing serpents were his locks entwined.
His coat of hide shone blacker to the view
Against his neck of brightly beaming blue.
How wild the look, how terrible the frown
Of his dark eyebrows bending sternly down !
How fiercely glared his eyes' unmoving blaze
Fixed in devotion's meditating gaze !
Calm as a full cloud resting on a hill,
A waveless lake when every breeze is still,
Like a torch burning in a sheltered spot,
So still was He, unmoving, breathing not.

So full the stream of marvellous glory poured
From the bright forehead of that mighty Lord,
Pale seemed the crescent moon upon his head,
And slenderer than a slender lotus thread.
At all the body's nine-fold gates of sense
He had barred in the pure Intelligence,
To ponder on the Soul which sages call
Eternal Spirit, highest, over all.

How sad was KAMA at the awful sight,
How failed his courage in a swoon of fright !
As near and nearer to the God he came
Whom wildest thought could never hope to tame,
Unconsciously his hands, in fear and woe,
Dropped the sweet arrows and his flowery bow.

But UMA came with all her maiden throng,
And KAMA'S fainting heart again was strong ;
Bright flowers of spring, in every lovely hue,
Around the lady's form rare beauty threw.
Some clasped her neck like strings of purest pearls,
Some shot their glory through her wavy curls.
Bending her graceful head as half-oppressed
With swelling charms even too richly blest,
Fancy might deem that beautiful young maiden
Some slender tree with its sweet flowers o'erladen.
From time to time her gentle hand replaced
The flowery girdle slipping from her waist :
It seemed that LOVE could find no place more fair,
So hung his newest, dearest bowstring there.
A greedy bee kept hovering round to sip
The fragrant nectar of her blooming lip.
She closed her eyes in terror of the thief,
And beat him from her with a lotus leaf.

The angry curl of RATI'S lip confessed
The shade of envy that stole o'er her breast.
Through KAMA'S soul fresh hope and courage flew,
As that sweet vision blessed his eager view.
So bright, so fair, so winning soft was she,
Who could not conquer in such company ?

Now UMA came, fair maid, his destined bride,
With timid steps approaching ŚIVA'S side.
In contemplation will he brood no more,
He sees the Godhead, and his task is o'er.
He breathes, he moves, the earth begins to rock,
The Snake, her bearer, trembling at the shock.

Due homage then his own dear servant paid,
And told him of the coming of the maid.
He learnt his Master's pleasure by the nod,
And led HIMALAYA'S daughter to the God.
Before his feet her young companions spread
Fresh leaves and blossoms as they bowed the head,
While UMA stooped so low, that from her hair
Dropped the bright flower that starred the midnight there.
To him whose ensign bears the bull she bent,
Till each spray fell, her ear's rich ornament.
"Sweet maid," cried ŚIVA, "surely thou shalt be
Blessed with a husband who loves none but thee !"

Her fear was banished, and her hope was high :
A God had spoken, and Gods cannot lie.

Rash as some giddy moth that wooes the flame,
LOVE seized the moment, and prepared to aim.
Close by the daughter of the Mountain-King,
He looked on ŚIVA, and he eyed his string.

While with her radiant hand fair UMA gave
A rosary, of the lotuses that lave

Their beauties in the heavenly GĀNGĀ'S wave,
And the great Three-Eyed God was fain to take
The offering for the well-loved suppliant's sake,
On his bright bow LOVE placed the unerring dart,
The soft beguiler of the stricken heart.

Like the Moon's influence on the sea at rest,
Came passion stealing o'er the Hermit's breast,
While on the maiden's lip that mocked the dye
Of ripe red fruit, he bent his melting eye.
And oh ! how showed the lady's love for him,
The heaving bosom, and each quivering limb !
Like young Kadambas, when the leaf-buds swell,
At the warm touch of Spring they love so well.
But still, with downcast eyes, she sought the ground,
And durst not turn their burning glances round.

Then with strong effort, ŚIVA lulled to rest,
The storm of passion in his troubled breast,
And seeks, with angry eyes that round him roll,
Whence came the tempest o'er his tranquil soul.
He looked, and saw the bold young archer stand,
His bow bent ready in his skilful hand,
Drawn towards the eye ; his shoulder well depressed,
And the left foot thrown forward as a rest.

Then was the Hermit-God to madness lashed,
Then from his eye red flames of fury flashed.
So changed the beauty of that glorious brow,
Scarce could the gaze support its terror now.

Hark ! heavenly voices sighing through the air :
"Be calm, great ŚIVA, O be calm and spare !"
Alas ! that angry eye's resistless flashes
Have scorched the gentle King of Love to ashes !

But RATI saw not, for she swooned away ;
Senseless and breathless on the earth she lay ;
Sleep while thou mayst, unconscious lady, sleep !
Soon wilt thou rise to sigh and wake to weep.

E'en as the red bolt rives the leafy bough,
So ŚIVA smote the hinderer of his vow ;
Then fled with all his train to some lone place
Far from the witchery of a female face.

Sad was HIMILAYA'S daughter : grief and shame
O'er the young spirit of the maiden came :
Grief—for she loved, and all her love was vain ;
Shame—she was spurned before her youthful train.
She turned away, with fear and woe oppressed,
To hide her sorrow on her father's breast ;
Then, in the fond arms of her pitying sire,
Closed her sad eyes for fear of ŚIVA'S ire.
Still in his grasp the weary maiden lay,
While he sped swiftly on his homeward way.

Thus have I seen the elephant stoop to drink,
And lift a lily from the fountain's brink.
Thus, when he rears his mighty head on high,
Across his tusks I've seen that lily lie.

* *CANTO FOURTH* *

Canto Fourth.

RATI'S LAMENT.

SAD, solitary, helpless, faint, forlorn,
Woke KĀMA'S darling from her swoon to mourn.
Too soon her gentle soul returned to know
The pangs of widowhood—that word of woe.
Scarce could she raise her, trembling, from the ground,
Scarce dared to bend her anxious gaze around,
Unconscious yet those greedy eyes should never
Feed on his beauty more—gone, gone for ever.
“Speak to me, KĀMA ! why so silent ? give
One word in answer—doth my KĀMA live ?”
There on the turf his dumb cold ashes lay,
Whose soul that fiery flash had scorched away.
She clasped the dank earth in her wild despair,
Her bosom stained, and rent her long bright hair,
Till hill and valley caught the mourner's cry,
And pitying breezes echoed sigh for sigh.
“Oh thou wast beautiful : fond lovers sware
Their own bright darlings were like KĀMA, fair.
Sure woman's heart is stony : can it be
That I still live while this is all of thee ?
Where art thou, KĀMA ? Could my dearest leave
His own fond RATI here alone to grieve ?
So must the sad forsaken lotus die
When her bright river leaves his channel dry.

KAMA, dear KAMA, call again to mind
How thou wast ever gentle, I was kind.
Let not my prayer, thy RATI'S prayer, be vain ;
Come as of old, and bless these eyes again !
Wilt thou not hear me ? Think of those sweet hours
When I would bind thee with my zone of flowers,
Those soft gay fetters o'er thee fondly wreathing,
Thine only punishment when gently breathing
In tones of love thy heedless sigh betrayed
The name, dear traitor ! of some rival maid.
Then would I pluck a floweret from my tress
And beat thee till I forced thee to confess,
While in my play the falling leaves would cover
The eyes—the bright eyes—of my captive lover.
And then those words that made me, oh, so blest—
“Dear love, thy home is in my faithful breast !”
Alas, sweet words, too blissful to be true,
Or how couldst thou have died, nor RATI perish too ?

Yes, I will fly to thee, of thee bereft,
And leave this world which thou, my life, hast left.
Cold, gloomy, now this wretched world must be,
For all its pleasures came from only thee.
When night has veiled the city in its shade,
Thou, only thou, canst soothe the wandering maid,
And guide her trembling at the thunder's roar
Safe through the darkness to her lover's door.
In vain the wine-cup, as it circles by,
Lips in her tongue and sparkles in her eye.
Long locks are streaming, and the cheek glows red :
But all is mockery, LOVE—dear LOVE—is dead.
The MOON, sweet spirit, shall lament for thee,
Late, dim, and joyless shall his rising be.

Days shall fly on, and he forget to take
His full bright glory, mourning for thy sake.
Say, KAMA, say, whose arrow now shall be
The soft green shoot of thy dear mango tree,
The favourite spray which Kõils love so well,
And praise in sweetest strain its wondrous spell ?
This line of bees which strings thy useless bow
Hums mournful echo to my cries of woe.
Come in thy lovely shape and teach again
The Kõil's mate, that knows the tender strain,
Her gentle task to waft to longing ears
The lover's hope, the distant lover's fears.
Come, bring once more that ecstasy of bliss,
The fond dear look, the smile, and ah ! that kiss !
Fainting with woe, my soul refuses rest
When memory pictures how I have been blest.
See, thou didst weave a garland, love, to deck
With all spring's fairest buds thy RATI'S neck.
Sweet are those flowers as they were culled to-day,
And is my KAMA'S form more frail than they ?
His pleasant task my lover had begun,
But stern Gods took him ere the work was done ;
Return, my KAMA, at thy RATI'S cry,
And stain this foot which waits the rosy dye.

Now will I hie me to the fatal pile,
And ere heaven's maids have hailed thee with a smile,
Or on my love their winning glances thrown,
I will be there, and claim thee for mine own.
Yet though I come, my lasting shame will be
That I have lived one moment after thee.
Ah, how shall I thy funeral rites prepare,
Gone soul and body to the viewless air ?

With thy dear SPRING I've seen thee talk and smile,
Shaping an arrow for thy bow the while.
Where is he now, thy darling friend, the giver
Of many a bright sweet arrow for thy quiver ?
Is he too sent upon death's dreary path,
Scorched by the cruel God's inexorable wrath ?"

Stricken in spirit by her cries of woe,
Like venom'd arrows from a mighty bow,
A moment fled, and gentle SPRING was there,
To ask her grief, to soothe her wild despair.
She beat her breast more wildly than before,
With greater floods her weeping eyes ran o'er.
When friends are nigh the spirit finds relief
In the full gushing torrent of its grief.

" Turn, gentle friend, thy weeping eyes, and see
That dear companion who was all to me.
His crumbling dust with which the breezes play,
Bearing it idly in their course away,
White as the silver feathers of a dove.
Is all that's left me of my murdered love.

Now come, my KAMA. SPRING, who was so dear,
Longs to behold thee. Oh, appear, appear !
Fickle to women LOVE perchance may bend
His ear to listen to a faithful friend.
Remember, he walked ever at thy side
O'er bloomy meadows in the warm spring-tide,
That Gods above, and men, and fiends below
Should own the empire of thy mighty bow,
That ruthless bow, which pierces to the heart,
Strung with a lotus-thread, a flower its dart.

As dies a torch when winds sweep roughly by,
So is my light for ever fled, and I,
The lamp his cheering rays no more illumine,
Am wrapt in darkness, misery and gloom.
Fate took my love, and spared the widow's breath,
Yet fate is guilty of a double death.
When the wild monster tramples on the ground
The tree some creeper garlands closely round,
Reft of the guardian which it thought so true,
Forlorn and withered, it must perish too.
Then come, dear friend, the true one's pile prepare,
And send me quickly to my husband there,
Call it not vain : the mourning lotus dies
When the bright MOON, her lover, quits the skies.
When sinks the red cloud in the purple west,
Still clings his bride, the lightning, to his breast.
All nature keeps the eternal high decree :
Shall woman fail ? I come, my love, to thee !

Now on the pile my faint limbs will I throw,
Clasping his ashes, lovely even so,—
As if beneath my weary frame were spread
Soft leaves and blossoms for a flowery bed.
And oh, dear comrade (for in happier hours
Oft have I heaped a pleasant bed of flowers
For thee and him beneath the spreading tree),
Now quickly raise the pile for LOVE and me.
And in thy mercy gentle breezes send
To fan the flame that wafts away thy friend,
And shorten the sad moments that divide
Impatient KAMA from his RATI's side ;
Set water near us in a single urn,
We'll sip in heaven from the same in turn ;

And let thine offering to his spirit be
Sprays fresh and lovely from the mango tree,
Culled when the round young buds begin to swell,
For KAMA loved those fragrant blossoms well."

As RATI thus complained in faithful love,
A heavenly voice breathed round her from above,
Falling in pity like the gentle rain
That brings the dying herbs to life again :
"Bride of the flower-armed God, thy lord shall be
Not ever distant, ever deaf to thee.
Give me thine ear, sad lady, I will tell
Why perished KAMA, whom thou lovedst well.
The Lord of Life in every troubled sense
Too warmly felt his fair child's influence.
He quenched the fire, but mighty vengeance came
On KAMA, fanner of the unholy flame.
When ŚIVA by her penance won has led
HIMALAYA'S daughter to her bridal bed,
His bliss to KAMA shall the God repay,
And give again the form he snatched away.
Thus did the gracious God, at JUSTICE' prayer,
The term of LOVE'S sad punishment declare.
The Gods, like clouds, are fierce and gentle too.
Now hurl the bolt, now drop sweet heavenly dew.
Live, widowed lady, for thy lover's arms
Shall clasp again—oh, fondly clasp—thy charms.
In summer-heat the streamlet dies away
Beneath the fury of the God of Day :
Then, in due season, comes the pleasant rain,
And all is fresh, and fair, and full again."

Thus breathed the spirit from the viewless air,
And stilled the raging of her wild despair ;

While SPRING consoled with every soothing art,
Cheered by that voice from heaven, the mourner's heart,
Who watched away the hours, so sad and slow,
That brought the limit of her weary woe,
As the pale moon, quenched by the conquering light
Of garish day, longs for its own dear night.

* *CANTO FIFTH* *

Canto Fifth.

UMA'S REWARD.

Now woe to UMA, for young LOVE is slain,
Her Lord hath left her, and her hope is vain.
Woe, woe to UMA ! how the Mountain-Maid
Cursed her bright beauty for its feeble aid !
'Tis Beauty's guerdon which she loves the best,
To bless her lover, and in turn be blest.

Penance must aid her now—or how can she
Win the cold heart of that stern deity ?
Penance, long penance : for that power alone
Can make such love, so high a Lord, her own.

But, ah ! how troubled was her mother's brow
At the sad tidings of the mourner's vow !
She threw her arms around her own dear maid,
Kissed, fondly kissed her, sighed, and wept, and prayed :

“ Are there no Gods, my child, to love thee here ?
Frail is thy body, yet thy vow severe.
The lily, by the wild bee scarcely stirred,
Bends, breaks, and dies beneath the weary bird.”

Fast fell her tears, her prayer was strong, but still.
That prayer was weaker than her daughter's will.
Who can recall the torrent's headlong force,
Or the bold spirit in its destined course ?

She sent a maiden to her sire, and prayed
He for her sake would grant some bosky shade,

That she might dwell in solitude, and there
Give all her soul to penance and to prayer.
In gracious love the great HIMALAYA smiled,
And did the bidding of his darling child.
Then to that hill which peacocks love she came,
Known to all ages by the lady's name.

Still to her purpose resolutely true,
Her string of noble pearls aside she threw,
Which, slipping here and there, had rubbed away
The sandal dust that on her bosom lay,
And clad her in a hermit coat of bark,
Rough to her gentle limbs, and gloomy dark,
Pressing too tightly, till her swelling breast
Broke into freedom through the unwonted vest.
Her matted hair was full as lovely now
As when 'twas braided o'er her polished brow,
Thus the sweet beauties of the lotus shine
When bees festoon it in a graceful line ;
And, though the tangled weeds that crown the rill
Cling o'er it closely, it is lovely still.
With zone of grass the votaress was bound,
Which reddened the fair form it girdled round :
Never before the lady's waist had felt
The ceaseless torment of so rough a belt.

Alas ! her weary vow has caused to fade
The lovely colours that adorned the maid.
Pale is her hand, and her long finger tips
Steal no more splendour from her paler lips,
Or, from the ball which in her play would rest,
Made bright and fragrant, on her perfumed breast.
Rough with the sacred grass those hands must be,
And worn with resting on her rosary.

Cold earth her couch, her canopy the skies,
Pillowed upon her arm the lady lies :
She who before was wont to rest her head
In the soft luxury of a sumptuous bed,
Vext by no troubles as she slumbered there,
But sweet flowers slipping from her loosened hair.
The maid put off, but only for awhile,
Her passioned glances and her witching smile.
She lent the fawn her moving, melting gaze,
And the fond creeper all her winning ways.
The trees that blossomed on that lonely mount
She watered daily from the neighbouring fount :
If she had been their nursing mother, she
Could not have tended them more carefully,
Not e'en her boy—her own bright boy—shall stay
Her love for them : her first dear children they.
Her gentleness had made the fawns so tame,
To her kind hand for fresh sweet grain they came,
And let the maid before her friends compare
Her own with eyes that shone as softly there.

Then came the hermits of the holy wood
To see the votaress in her solitude ;
Grey elders came ; though young the maid might seem,
Her perfect virtue must command esteem.
They found her resting in that lonely spot,
The fire was kindled, and no rite forgot.
In hermit's mantle was she clad ; her look
Fixt in deep thought upon the Holy Book.
So pure that grove : all war was made to cease,
And savage monsters lived in love and peace.
Pure was that grove : each newly built abode
Had leafy shrines where fires of worship glowed.

But far too mild her penance, UMA thought,
To win from heaven the lordly meed she sought.
She would not spare her form, so fair and frail,
If sterner penance could perchance prevail.
Oft had sweet pastime wearied her, and yet
Fain would she match in toil the anchoret.
Sure the soft lotus at her birth had lent
Dear UMA'S form its gentle element ;
But gold, commingled with her being, gave
That will so strong, so beautifully brave.

Full in the centre of four blazing piles
Sate the fair lady of the winning smiles,
While on her head the mighty God of Day
Shot all the fury of his summer ray ;
Yet her fixt gaze she turned upon the skies,
And quenched his splendour with her brighter eyes.
To that sweet face, though scorched by rays from heaven,
Still was the beauty of the lotus given,
Yet, worn by watching, round those orbs of light
A blackness gathered like the shades of night.
She cooled her dry lips in the bubbling stream,
And lived on Amrit from the pale moon-beam,
Sometimes in hunger culling from the tree
The rich ripe fruit that hung so temptingly.

Scorched by the fury of the noon-tide rays,
And fires that round her burned with ceaseless blaze,
Summer passed o'er her : rains of Autumn came
And throughly drenched the lady's tender frame.
So steams the earth, when mighty torrents pour
On thirsty fields all dry and parched before.
The first clear rain-drops falling on her brow,
Gem it one moment with their light, and now

Kissing her sweet lip find a welcome rest
In the deep valley of the lady's breast ;
Then wander broken by the fall within
The mazy channels of her dimpled skin.
There as she lay upon her rocky bed,
No sumptuous roof above her gentle head,
Dark Night, her only witness, turned her eyes,
Red lightnings flashings from the angry skies,
And gazed upon her voluntary pain,
In wind, in sleet, in thunder, and in rain.
Still lay the maiden on the cold damp ground'
Though blasts of winter hurled their snows around,
Still pitying in her heart the mournful fate
Of those poor birds, so fond, so desolate,—
Doomed, hapless pair, to list each other's moan
Through the long hours of night, sad and alone.

Chilled by the rain, the tender lotus sank :
She filled its place upon the streamlet's bank.
Sweet was her breath as when that lovely flower
Sheds its best odour in still evening's hour.
Red as its leaves her lips of coral hue :
Red as those quivering leaves they quivered too.

Of all stern penance it is called the chief
To nourish life upon the fallen leaf.
But even this the ascetic maiden spurned,
And for all time a glorious title earned.
APARNĀ—Lady of the unbroken fast—
Have sages called her, saints who knew the past.
Fair as the lotus fibres, soft as they,
In these stern vows she passed her night and day.
No mighty anchoret had e'er essayed
The ceaseless penance of this gentle maid.

There came a hermit ; reverend was he
 As Brāhmanhood's embodied sanctity,
 With coat of skin, with staff and matted hair,
 His face was radiant, and he spake her fair.
 Up rose the maid the holy man to greet,
 And humbly bowed before the hermit's feet.
 Though meditation fill the pious breast,
 It finds a welcome for a glorious guest :

The sage received the honour duly paid,
 And fixed his earnest gaze upon the maid.
 While through her frame unwonted vigour ran,
 Thus, in his silver speech, the blameless saint began :
 "How can thy tender frame, sweet lady, bear
 In thy firm spirit's task its fearful share ?
 Canst thou the grass and fuel duly bring,
 And still unwearied seek the freshening spring ?
 Say, do the creeper's slender shoots expand,
 Seeking each day fresh water from thy hand,
 Till like thy lip each ruddy tendril glows,
 That lip which, faded, still outreds the rose ?
 With loving glance the timid fawns draw nigh :
 Say dost thou still with joy their wants supply ?
 For thee, O lotus-eyed, their glances shine,
 Mocking the brightness of each look of thine,⁷⁷
 O Mountain-Lady, it is truly said
 That heavenly charms to sin have never led,
 For even penitents may learn of thee
 How pure, how gentle Beauty's self may be.
 Bright GAṄGA falling with her heavenly waves,
 HIMALAYA'S head with sacred water laves,
 Bearing the flowers the seven great Sages fling
 To crown the forehead of the Mountain-King.

Yet do thy deeds, O bright-haired maiden, shed
A richer glory round his awful head.
Purest of motives, Duty leads thy heart :
Pleasure and gain therein may claim no part.
O noble maid, the wise have truly said
That friendship soon in gentle heart is bred.
Seven steps together bind the lasting tie :
Then bend on me, dear Saint, a gracious eye.
Fain, lovely UMĀ, would a Brāhmaṇa learn
What noble guerdon would thy penance earn.
Say, art thou toiling for a second birth,
Where dwells the great Creator ? O'er the earth
Resistless sway ? Or fair as Beauty's Queen,
Peerless, immortal, shall thy form be seen ?

The lonely soul bowed down by grief and pain,
By penance' aid some gracious boon may gain.
But what, O faultless one, can move thy heart
To dwell in solitude and prayer apart ?
Why should the cloud of grief obscure thy brow,
'Mid all thy kindred, who so loved as thou ?
Foes hast thou none : for what rash hand would dare
From serpent's head the magic gem to tear ?
Why dost thou seek the hermit's garb to try,
Thy silken raiment and thy gems thrown by ?
As though the sun his glorious state should leave,
Rayless to harbour 'mid the shades of eve.
Wouldst thou win heaven by thy holy spells ?
Already with the Gods thy father dwells.
A husband, lady ? O forbear the thought,
A priceless jewel seeks not, but is sought.
Maiden, thy deep sighs tell me it is so ;
Yet, doubtful still, my spirit seeks to know

Couldst thou e'er love in vain ? What heart so cold
That hath not eagerly its worship told ?

Ah ! could the cruel loved one, thou fair maid,
Look with cold glances on that bright hair's braid ?
Thy locks are hanging loosely o'er thy brow,
Thine ear is shaded by no lotus now.

See, where the sun hath scorched that tender neck
Which precious jewels once were proud to deck.
Still gleams the line where they were wont to
cling,

As faintly shows the moon's o'ershadowed ring.
Now sure thy loved one, vain in beauty's pride,
Dreamed of himself when wandering at thy side,
Or he would count him blest to be the mark
Of that dear eye, so soft, so lustrous dark.
But, gentle UMA, let thy labour cease ;
Turn to thy home, fair Saint, and rest in peace.
By many a year of penance duly done
Rich store of merit has my labour won.
Take then the half, thy secret purpose name ;
Nor in stern hardships wear thy tender frame."

The holy Brāhmaṇa ceased : but UMA'S breast
In silence heaved, by love and fear opprest.
In mute appeal she turned her languid eye,
Darkened with weeping, not with softening dye,
To bid her maiden's friendly tongue declare
The cherished secret of her deep despair :
"Hear, holy Father, if thou still wouldst know,
Why her frail form endures this pain and woe,
As the soft lotus makes a screen to stay
The noontide fury of the God of Day.

Proudly disdaining all the blest above,
With heart and soul she seeks for ŚIVA'S love.
For him alone, the Trident-wielding God,
The thorny paths of penance hath she trod.
But since that mighty one hath KĀMA slain,
Vain every hope, and every effort vain.
E'en as life fled, a keen but flowery dart
Young LOVE, the Archer, aimed at ŚIVA'S heart.
The God in anger hurled the shaft away,
But deep in UMĀ'S tender soul it lay ;
Alas, poor maid ! she knows no comfort now,
Her soul's on fire, her wild locks hide her brow.
She quits her father's halls, and frenzied roves
The icy mountain and the lonely groves.
Oft as the maidens of the minstrel throng
To hymn great SIVA'S praises raised the song,
The lovelorn lady's sobs and deep-drawn sighs
Drew tears of pity from their gentle eyes.
Wakeful and fevered in the dreary night
Scarce closed her eyes, and then in wild affright
Rang through the halls her very bitter cry,
"God of the azure neck, why dost thou fly ?"
While their soft bands her loving arms would cast
Round the dear vision fading all too fast.
Her skilful hand, with true love-guided art,
Had traced the image graven on her heart.
"Art thou all present ? Dost thou fail to see
Poor UMĀ'S anguish and her love for thee ?"
Thus oft in frenzied grief her voice was heard,
Chiding the portrait with reproachful word.
Long thus in vain for ŚIVA'S love she strove,
Then turned in sorrow to this holy grove.

Since the sad maid hath sought these forest glades
To hide her grief amid the dreary shades,
The fruit hath ripened on the spreading bough ;
But ah ! no fruit hath crowned her holy vow.
Her faithful friends alone must ever mourn
To see that beauteous form by penance worn,
But oh ! that ŚIVA would some favour deign,
As INDRA pitieth the parching plain !”

The maiden ceased : his secret joy dissembling,
The Brāhmaṇa turned to UMĀ pale and trembling :
“And is it thus, or doth the maiden jest ?
Is this the darling secret of thy breast ?”

Scarce could the maid her choking voice command,
or clasp her rosary with quivering hand :
“O holy sage, learned in the Vedas’ lore,
’Tis even thus. Great ŚIVA I adore.
Thus would my steadfast heart his love obtain,
For this I gladly bear the toil and pain.
Surely the strong desire, the earnest will,
May win some favour from his mercy still.”

“Lady,” cried he, “that mighty Lord I know ;
Ever his presence bringeth care and woe.
And wouldst thou still a second time prepare
The sorrows of his fearful life to share ?
Deluded maid, how shall thy tender hand,
Decked with the nuptial bracelet’s jewelled band,
Be clasped in his, when fearful serpents twine
In scaly horror round that arm divine ?
How shall thy robe, with gay flamingoes gleaming,
Suit with his coat of hide with blood-drops streaming ?
Of old thy pathway led where flowerets sweet
Made pleasant carpets for thy gentle feet.

And e'en thy foes would turn in grief away
To see these vermeil-tinted limbs essay,
Where scattered tresses strew the mournful place,
Their gloomy path amid the tombs to trace.
On ŚIVA'S heart the funeral ashes rest,
Say, gentle lady, shall they stain thy breast,
Where the rich tribute of the Sandal trees
Sheds a pure odour on the amorous breeze ?
A royal bride returning in thy state,
The king of elephants should bear thy weight.
How wilt thou brook the mockery and the scorn
When thou on ŚIVA'S bull art meanly borne ?
Sad that the crescent moon his crest should be :
And shall that mournful fate be shared by thee ?
His crest, the glory of the evening skies,
His bride, the moonlight of our wondering eyes !
Deformed is he, his ancestry unknown ;
By vilest garb his poverty is shown.
O fawn-eyed lady, how should ŚIVA gain
That heart for which the glorious strive in vain.
No charms hath he to win a maiden's eye :
Cease from thy penance, hush the fruitless sigh !
unmeet is he thy faithful heart to share,
Child of the Mountain, maid of beauty rare !
Not 'mid the gloomy tombs do sages raise
The holy altar of their prayer and praise."

Impatient UMĀ listened : the quick blood
Rushed to her temples in an angry flood.
Her quivering lip, her darkly-flashing eye
Told that the tempest of her wrath was nigh.
Proudly she spoke : "How couldst thou tell aright
Of one like ŚIVA, perfect, infinite ?

'Tis ever thus, the mighty and the just
Are scorned by souls that grovel in the dust.
Their lofty goodness and their motives wise
Shine all in vain before such blinded eyes,
Say who is greater, he who strives for power,
Or he who succours in misfortune's hour ?
Refuge of worlds, O how should ŚIVA deign
To look on men enslaved to paltry gain ?
The spring of wealth himself, he careth naught
For the vile treasures that mankind have sought.
His dwelling-place amid the tombs may be,
Yet Monarch of the three great worlds is he.
What though no love his outward form may claim,
The stout heart trembles at his awful name.
Who can declare the wonders of his might ?
The Trident-wielding God, who knows aright ?
Whether around him deadly serpents twine,
Or if his jewelled wreaths more brightly shine ;
Whether in rough and wrinkled hide arrayed,
Or silken robe, in glittering folds displayed ;
If on his brow the crescent moon he bear,
Or if a shrunken skull be withering there ;
The funeral ashes touched by him acquire
The glowing lustre of eternal fire ;
Falling in golden showers, the heavenly maids
Delight to pour them on their shining braids.
What though no treasures fill his storehouse full,
What though he ride upon his horned bull,
Not e'en may INDRA in his pride withhold
The lowly homage that is his of old,
But turns his raging elephant to meet
His mighty lord, and bows before his feet,

Right proud to colour them rich rosy red
With the bright flowers that deck his prostrate head.
Thy slanderous tongue proclaims thy evil mind,
Yet in thy speech one word of truth we find.
Unknown thou calls't him : how should mortal man
Count when the days of BRAHMA'S Lord began ?
But cease these idle words : though all be true,
His failings many and his virtues few,
Still clings my heart to him, its chosen lord,
Nor fails nor falters at thy treacherous word.
Dear maiden, bid yon eager boy depart ;
Why should the slanderous tale defile his heart ?
Most guilty who the faithless speech begins,
But he who stays to listen also sins."

She turned away : with wrath her bosom swelling,
Its vest of bark in angry pride repelling ;
But sudden, lo, before her wondering eyes
In altered form she sees the sage arise ;
'Tis ŚIVA'S self before the astonished maid,
In all his gentlest majesty displayed.
She saw, she trembled, like a river's course,
Checked for a moment in its onward force,
By some huge rock amid the torrent hurled
Where erst the foaming waters madly curled.
One foot uplifted, shall she turn away ?
Unmoved the other, shall the maiden stay ?
The silver moon on ŚIVA'S forehead shone,
While softly spake the God in gracious tone :
" O gentle maiden, wise and true of soul,
Lo, now I bend beneath thy sweet control.
Won by thy penance, and thy holy vows,
Thy willing slave SIVA before thee bows."

He spake, and rushing through her languid frame,
At his dear words returning vigour came.
She knew but this, that all her cares were o'er.
Her sorrows ended, she should weep no more !

* *CANTO SIXTH* *

Canto Sixth.

UMĀ'S ESPOUSALS.

Now gentle UMĀ bade a damsel bear
To ŚIVA, Soul of All, her maiden prayer :
“ Wait the high sanction of HIMALAYA'S will.
And ask his daughter from the royal hill.”
Then ere the God, her own dear Lord, replied,
In blushing loveliness she sought his side.
Thus the young mango hails the approaching spring
By its own tuneful bird's sweet welcoming.

In UMĀ'S ear he softly whispered, yea,
Then scarce could tear him from her arms away.
Swift with a thought he summoned from above
The Seven bright Saints to bear his tale of love.
They came, and She, the Heavenly Dame, was there,
Lighting with glories all the radiant air ;
Just freshly bathed in sacred GAṄGA'S tide,
Gemmed with the dancing flowers that deck her side,
And richly scented with the nectarous rill
That heavenly elephants from their brows distil.
Fair strings of pearl their radiant fingers hold,
Clothed are their limbs in hermit-coats of gold ;
Their rosaries, large gems of countless price,
Shone like the fruit that glows in Paradise,
As though the glorious trees that blossom there
Had sought the forest for a life of prayer.

With all his thousand beams the God of Day,
Urging his coursers down the sloping way,
His banner furled at the approach of night,
Looks up in reverence on those lords of light.
Ancient creators : thus the wise, who know,
Gave them a name in ages long ago :
With BRAHMA joining in creation's plan,
And perfecting the work His will began ;
Still firm in penance, though the hermit-vow
Bears a ripe harvest for the sages now.
Brightest in glory 'mid that glorious band
See the fair Queen, the Heavenly Lady, stand.
Fixing her loving eyes upon her spouse,
She seemed sent forth to crown the sage's vows
With sweet immortal joy, the dearest prize
Strong prayer could merit from the envious skies.
With equal honour on the Queen and all
Did the kind glance of ŚIVA'S welcome fall.
No partial favour by the good is shown :
They count not station, but the deed alone.
So fair she shone upon his raptured view,
He longed for wedlock's heavenly pleasures too.
What hath such power to lead the soul above
By virtue's pleasant path as wedded love !
Scarce had the holy motive lent its aid
To knit great ŚIVA to the Mountain-Maid,
When KAMA'S spirit that had swooned in fear
Breathed once again and deemed forgiveness near.

The ancient Sages reverently adored
The world's great Father and its Sovran Lord,
And while a soft ecstatic thrilling ran
O'er their celestial frames, they thus began :

“ Glorious the fruit our holy studies bear,
Our constant penance, sacrifice and prayer.
For that high place within thy thoughts we gain
Which fancy strives to reach, but longs in vain.
How blest is he, the glory of the wise,
Deep in whose thoughtful breast thy Godhead lies !
But who may tell his joy who rests enshrined,
O BRAHMA'S great Creator, in thy mind !
We dwell on high above the cold moon's ray ;
Beneath our mansion glows the God of Day,
But now thy favour lends us brighter beams,
Blest with thy love our star unchanging gleams.
How should we tell what soul-entrancing bliss
Enthrals our spirit at an hour like this ?
Great Lord of All, thou Soul of Life indwelling,
We crave one word thy wondrous nature telling.
Though to our eyes thy outward form be shown,
How can we know thee as thou shouldst be known ?
In this thy present shape, we pray thee, say
Dost thou create ? dost thou preserve or slay ?
But speak thy wish ; called from our starry rest
We wait, O ŚIVA, for our Lord's behest.”

Then answered thus the Lord of glory, while
Flashed from his dazzling teeth so white a smile,
The moon that crowned him poured a larger stream
Of living splendour from that pearly gleam :

“ Ye know, great Sages of a race divine,
No selfish want e'er prompts a deed of mine.
Do not the forms—eight varied forms—I wear,
The truth of this to all the world declare ?
Now, as that thirsty bird that drinks the rain
Prays the kind clouds of heaven to soothe its pain,

So the Gods pray me, trembling 'neath their foe,
To send a child of mine and end their woe.
I seek the Mountain-Maiden as my bride :
Our hero son shall tame the demon's pride.
Thus the priest bids the holy fire arise,
Struck from the wood to aid the sacrifice.
Go, ask HIMALAYA for the lovely maid :
Blest are those bridals which the holy aid.
So shall more glorious honours gild my name,
And win the father yet a prouder fame.
Nor, O ye heavenly Sages, need I teach
What for the maiden's hand shall be your speech,
For still the wise in worthiest honour hold
The rules and precepts ye ordained of old.
This Lady too shall aid your mission there ;
Best for such task a skilful matron's care.
And now, my heralds, to your task away.
When proud HIMALAYA holds his royal sway ;
Then meet me where this mighty torrent raves
Down the steep channel with its headlong waves."

Thus while that holiest One his love confessed,
The hermits listened : from each saintly breast
Fled the false shame that yet had lingered there,
And love and wedlock showed divinely fair.

On through the heaven, o'er tracts of swordlike blue,
Towards the gay city, swift as thought, they flew,
Bright with high domes and palaces most fair,
As if proud ALAKA were planted there,
Or PARADISE poured forth, in showers that bless,
The rich o'erflowings of its loveliness.
Round lofty towers adorned with gems and gold
Her guardian stream the holy GĀNGA rolled.

On every side, the rampart's glowing crown,
Bright wreaths of fragrant flowers hung waving down,—
Flowers that might tempt the maids of heavenly birth
To linger fondly o'er that pride of earth.
Its noble elephants, unmoved by fear,
The distant roaring of the lions hear.
In beauty peerless, and unmatched in speed,
Its thousand coursers of celestial breed.
Through the broad streets bright sylphs and minstrels rove :
Its dames are Goddesses of stream and grove.

Hark ! the drum echoes louder and more loud
From glittering halls whose spires are wrapt in cloud.

It were the thunder, but that voice of fear
Falls not in measured time upon the ear.
'Tis balmy cool, for many a heavenly tree,
With quivering leaves and branches waving free,
Sheds a delightful freshness through the air,—
Fans which no toil of man has stationed there.
The crystal chambers where they feast at night
Flash back the beamings of the starry light.
So brightly pure that silver gleam is shed,
Playing so fondly round each beauteous head,
That all seem gifted from those lights above
With richest tokens of superior love.

How blest its maidens ! cloudless is their day,
And radiant herbs illumine their nightly way.
No term of days, but endless youth they know ;
No Death save him who bears the Flowery Bow :
Their direst swoon, their only frenzy this—
The trance of love, the ecstasy of bliss !
Ne'er can their lovers for one hour withstand
The frown, the quivering lip, the scornful hand ;

But seek forgiveness of the angry fair,
And woo her smile with many an earnest prayer.
Around, wide gardens spread their pleasant bowers,
Where the bright Champak opes her fragrant flowers :
Dear shades, beloved by the sylphs that roam
In dewy evening from their mountain home.

Ah ! why should mortals fondly strive to gain
Heaven and its joys by ceaseless toil and pain ?
E'en the Saints envied as their steps drew near,
And owned a brighter heaven was opened here.
They lighted down ; braided was each long tress,
Bright as the pictured flame, as motionless.
HIMALAYA'S palace-warders in amaze
On the Seven Sages turned their eager gaze,—
A noble company of celestial race
Where each in order of his years had place,—
Glorious, as when the sun, his head inclining,
Sees his own image 'mid the waters shining.

To greet them with a gift HIMALAYA sped,
Earth to her centre shaking at his tread.
By his dark lips with mountain metals dyed,
His arms like pines that clothe his lofty side :
By his proud stature, by his stony breast,
Lord of the Snowy Hills he stood confest.
On to his Council-hall he led the way,
Nor failed due honour to the Saints to pay.
On couch of reed the Monarch bade them rest,
And thus with uplift hands those Heavenly Lords addressed :
“ Like soft rain falling from a cloudless sky,
Or fruit, when bloom has failed to glad the eye,

So are ye welcome, Sages ; thus I feel
Ecstatic thrilling o'er my spirit steal,
Changed, like dull senseless iron to burning gold,
Or some rapt creature, when the heavens unfold
To eyes yet dim with tears of earthly care,
The rest, the pleasures, and the glory there.
Long pilgrim bands from this auspicious day
To my pure hill shall bend their constant way.
Famed shall it be o'er all the lands around,
For where the good have been is holy ground.
Now am I doubly pure, for GĀṄGĀ'S tide
Falls on my head from heaven and laves my side.
Henceforth I boast a second stream as sweet,
The water, Sages, that has touched your feet.
Twice by your favour is HIMALAYA blest,—
This towery mountain that your feet have prest,
And this my moving form is happier still
To wait your bidding, to perform your will.
These mighty limbs that fill the heaven's expanse
Sink down, o'erpowered, in a blissful trance.
So bright your presence, at the glorious sight
My brooding shades of darkness turn to light.
The gloom that haunts my mountain caverns flies,
And cloudy passion in the spirit dies.
O say, if here your arrowy course ye sped
To throw fresh glory round my towering head.
Surely your wish, ye Mighty Ones, can crave
No aid, no service from your willing slave.
Yet deem me worthy of some high behest :
The lord commandeth, and the slave is blest,
Declare your pleasure, then, bright heavenly band :
We crave no guerdon but your sole command.

Yours are we all, HIMALAYA and his bride,
And this dear maiden child our hope and pride."

Not once he spake : his cavern mouths around
In hollow echoings gave again the sound.
Of all who speak beyond compare the best,
AṄGIRAS answered at the Saints' request ;

"This power hast thou, great King, and mightier far,
Thy mind is lofty as thy summits are.
Sages say truly, VIṢṆU is thy name :
His spirit breatheth in thy mountain frame.
Within the caverns of thy boundless breast
All things that move and all that move not rest.
How on his head so soft, so delicate,
Could the great Snake uphold the huge earth's weight,
Did not thy roots, far-reaching down to hell,
Bear up the burden and assist him well ?
Thy streams of praise, thy pure rills' ceaseless flow
Make glad the nations wheresoe'er they go,
Till, shedding purity on every side,
They sink at length in boundless Ocean's tide.
Blest is fair GAṄGA, for her heavenly stream
Flows from the feet of him that sits supreme ;
And blest once more, O mighty Hill, is she
That her bright waters spring anew from thee.
Vast grew his body when the avenging God
In three huge strides o'er all creation trod.
Above, below, his form increased, but thou
Wast ever glorious and as vast as now.
By thee is famed SUMERU forced to hide
His flashing rays and pinnacles of pride.
For thou hast won thy station in the skies
Mid the great Gods who claim the sacrifice.

Firm and unmoved remains thy lofty hill,
Yet thou canst bow before the holy still.
Now—for the glorious work will fall on thee,—
Hear thou the cause of this our embassy.
We also, Mountain Monarch, since we bear
To thee the message, in the labour share.
The Highest, Mightiest, Noblest One, adored
By the proud title of our Sovran Lord :
The crescent moon upon his brow bears he,
And wields the wondrous powers of Deity.
He in this earth and varied forms displayed,
Bound each to other by exchange of aid,
Guides the great world and all the things that are,
As flying coursers whirl the glittering car.
Him good men seek with holy thought and prayer,
Who fills their breast and makes his dwelling there.
When saints, we read, his lofty sphere attain,
They ne'er may fall to this base earth again :
His messengers, great King, we crave the hand
Of thy fair daughter at the God's command.
At such blest union, as of TRUTH and VOICE,
A father's heart should grieve not, but rejoice.
Her Lord is Father of the world, and she
Of all that liveth shall the mother be
Gods that adore him with the Neck of Blue
In homage bent shall hail the Lady too,
And give a glory to her feet with gems
That sparkle in their priceless diadems.
Hear what a roll shall blazon forth thy line,—
Maid, Father, Suitor, Messengers divine !
Give him the chosen lady, and aspire
To call thy son the Universe's Sire,

Who laudeth none, but all mankind shall raise
To Him through endless time the songs of praise."

Thus while he spake the lady bent her head
To hide her cheek, now blushing rosy red,
And numbered o'er with seeming care the while
Her lotus' petals in sweet maiden guile.
With pride and joy HIMALAYA'S heart beat high,
Yet ere he spake he looked to MENA'S eye :
Full well he knew a mother's gentle care
Learns her child's heart and love's deep secret there,
And this the hour, he felt when fathers seek
Her eye for answer or her changing cheek,
His eager look HIMALAYA scare had bent
When MENA'S eye beamed back her glad assent.
O gentle wives ! your fondest wish is still
To have with him you love one heart, one will.

He threw his arms around the blushing maid
In queenly garment and in gems arrayed,
Awhile was silent, then in rapture cried,
"Come, O my daughter ! Come, thou destined bride
Of ŚIVA, Lord of All : this glorious band
Of Saints have sought thee at the God's command ;
And I thy sire this happy day obtain
The best reward a father's wish would gain."

Then to the Saints he cried : "Pure Hermits, see
The spouse of ŚIVA greets your company."
They looked in rapture on the maid, and poured
Their fullest blessing on her heavenly lord.
So low she bowed, the gems that decked her hair
And sparkled in her ear fell loosened there
Then with sweet modesty and joy opprest
She hid her blushes on the Lady's breast

He cheered the mother weeping for her child,
Her own dear UMA, till again she smiled :
Such bliſs and glory should be hers above,
Yea, mighty SIVA'S undivided love.

They named the fourth for UMA'S nuptial day ;
Then sped the Sages on their homeward way ;
And thanked by ŚIVA with a gracious eye
Sought their bright rest amid the stars on high.
Through all those weary days the lover sighed
To wind his fond arms around his gentle bride,
Oh, if the Lord of Heaven could find no rest,
Think, think how Love, strong Love, can tear a mortal's breast !

• *CANTO SEVENTH* •

Canto Seventh

UMĀ'S BRIDAL.

IN light and glory dawned the expected day
Blest with a kindly star's auspicious ray,
When gaily gathered at HIMĀLAYA'S call
His kinsmen to the solemn festival.
Through the broad city every dame's awake
To grace the bridal for her monarch's sake ;
So great their love for him, this single care
Makes one vast household of the thousands there.
Heaven is not brighter than the royal street
Where flowers lie scattered 'neath the nobles' feet,
And banners waving to the breeze unfold
Their silken broidery over gates of gold.
And she, their child, upon her bridal day
Bears her dear parents' every thought away.
So, when from distant shores a friend returns,
With deeper love each inmost spirit burns.
So, when grim Death restores his prey again
Joy brighter shines from memory of pain.
Each noble matron of HIMĀLAYA'S race
Folds his dear UMĀ in a long embrace,
Pours blessings on her head, and prays her take
Some priceless jewel for her friendship's sake.
With sweetest influence a star of power
Had joined the spotted moon : at that blest hour

To deck fair UMA many a noble dame
And many a gentle maid assiduous came.
And well she graced their toil, more brightly fair
With feathery grass and wild flowers in her hair.
A silken robe flowed free below her waist ;
Her sumptuous head a glittering arrow graced.
So shines the young unclouded moon at last,
Greeting the sun, its darksome season past.
Sweet-scented Lodhra dust and Sandal dyed
The delicate beauties of the fair young bride,
Veiled with a soft light robe. Her tiring-girls
Then led her to a chamber decked with pearls
And paved with sapphires, where the lulling sound
Of choicest music breathed divinely round.
There o'er the lady's limbs they poured by turns
Streams of pure water from their golden urns.
Fresh from the cooling bath the lovely maid
In fairest white her tender form arrayed.
So opes the Kāsa all her shining flowers
Lured from their buds by softly falling showers.
Then to a court with canopies o'erhead
A crowd of noble dames the maiden led—
A court for solemn rites, where gems and gold
Adorn the pillars that the roof uphold.
There on a couch they set her with her face
Turned toward the east. So lovely then the grace
Of that dear maid, so ravishing her smile,
E'en her attendants turned to gaze awhile ;
For though the brightest gems around her lay,
Her brighter beauty stole their eyes away.
Through her long tresses one a chaplet wound,
And one with fragrant grass her temples crowned,

While o'er her head sweet clouds of incense rolled
To try and perfume every shining fold.
Bright dyes of saffron and the scented wood
Adorned her beauty, till the maiden stood
Fairer than GĀṆGA when the Love-birds play
O'er sandy islets in her silvery bay.
To what rare beauty shall her maids compare
Her clear brow shaded by her glossy hair ?
Less dazzling pure the lovely lotus shines
Flecked by the thronging bees in dusky lines.
Less bright the moon, when a dark band of cloud
Enhances beauties which it cannot shroud.
Behind her ear a head of barley drew
The eye to gaze upon its golden hue.
But then her cheek, with glowing saffron dyed,
To richer beauty called the glance aside.
Though from those lips, where Beauty's guerdon lay,
The vermeil tints were newly washed away,
Yet o'er them, as she smiled, a ray was thrown
Of quivering brightness that was all their own.

"Lay this dear foot upon thy lover's head
Crowned with the moon," the laughing maiden said,
Who dyed her lady's feet—no word spake she,
But beat her with her wreath in playful glee.

Then tiring-women took the jetty dye
To guard, not deck, the beauty of her eye,
Whose languid half-shut glances might compare
With lotus leaves just opening to the air ;
And as fresh gems adorned her neck and arms,
So quickly changing grew the maiden's charms,
Like some fair plant where bud succeeding bud
Unfolds new beauty ; or a silver flood

Where gay birds follow quickly ; or like night,
When crowding stars come forth in all their light.
Oft as the mirror would her glance beguile
She longed to meet her Lord's approving smile.
Her tasteful skill the timid maid essays
To win one smile of love, one word of praise.

The happy mother took the golden dye
And raised to hers young UMA'S beaming eye.
Then swelled her bosom with maternal pride
As thus she decked her darling for a bride.
Oh, she had longed to trace on that fair brow
The nuptial line, yet scarce could mark it now.

On UMA'S rounded arm the woollen band
Was fixt securely by the nurse's hand.
Blind with the tears that filled her swimming eye,
In vain the mother strove that band to tie.
Spotless as curling foam-flakes stood she there,
As yielding soft, as graceful and as fair :
Or like the glory of an autumn night
Robed by the full moon in a veil of light.

Then at her mother's hest, the maid adored
The spirit of each high ancestral lord,
Nor failed she next the noble dames to greet,
And give due honour to their reverend feet.
They raised the maiden as she bowed her head :
" Thine be the fulness of his love ! " they said.
Half of his being, blessing high as this
Can add no rapture to her perfect bliss.
Well-pleased HIMALAYA viewed the pomp and pride
Meet for his daughter, meet for ŚIVA'S bride ;
Then sought the hall with all his friends to wait
The bridegroom's coming with a monarch's state.

Meanwhile by heavenly matrons' care displayed
Upon KUBERA'S lofty mount were laid
The ornaments of ŚIVA, which of yore
At his first nuptials the bridegroom wore.
He laid his hand upon the dress, but how
Shall robes so sad, so holy, grace him now ?
His own dire vesture took a shape as fair
As gentle bridegroom's heart could wish to wear.
The withering skull that glazed the eye with dread,
Shone a bright coronal to grace his head.
That elephant's hide the God had worn of old
Was now a silken robe inwrought with gold.
Ere this his body was with dust besprent :
With unguent now it shed delightful scent ;
And that mid-eye which glittering like a star
Shot the wild terror of its glance afar—
So softly now its golden radiance beamed—
A mark of glory on his forehead seemed.
His twining serpents, destined still to be
The pride and honour of the deity,
Changed but their bodies : in each sparkling crest
The blazing gems still shone their loveliest.
What need of jewels on the brow of Him
Who wears the crescent moon ? No spot may dim
Its youthful beauty, e'en in light of day
Shedding the glory of its quenchless ray.
Well-pleased the God in all his pride arrayed
Saw his bright image mirrored in the blade
Of the huge sword they brought ; then calmly leant
On NANDI'S arm, and toward his bull he went,
Whose broad back covered with a tiger's hide
Was steep to climb as Mount KAILĀŚA'S side.

Yet the dread monster humbly shrank for fear,
 And bowed in reverence as his Lord drew near.
 The matrons followed him, a saintly throng,
 Their ear-rings waving as they dashed along :
 Sweet faces, with such glories round them shed
 As made the air one lovely lotus bed.
 On flew those bright ones : KĀLI came behind,
 The skulls that decked her rattling in the wind :
 Like the dark rack that scuds across the sky,
 With herald lightning and the crane's shrill cry.

Hark ! from the glorious bands that lead the way,
 Harp, drum, and pipe, and shrilling trumpet's bray,
 Burst through the sky upon the startled ear
 And tell the Gods the hour of worship's near.

They came ; the SUN presents a silken shade
 Which heaven's own artist for the God had made,
 Gilding his brows, as though bright GĀNGĀ rolled
 Adown his holy head her waves of gold.
 She in her Goddess-shape divinely fair,
 And YAMUNĀ, sweet River-Nymph, were there,
 Fanning their Lord, that fancy still might deem
 Swans waved their pinions round each Lady of the Stream.
 E'en BRAHMĀ came, Creator, Lord of Might,
 And VIṢṆU glowing from the realms of light.
 "Ride on," they cried, "thine, thine for ever be
 The strength, the glory, and the victory."
 To swell his triumph that high blessing came
 Like holy oil upon the rising flame.
 In those Three Persons the one God was shown,
 Each first in place, each last,—not one alone ;
 Of ŚIVA, VIṢṆU, BRAHMĀ, each may be
 First, second, third, among the Blessed Three.

By INDRA led, each world-upholding Lord
With folded hands the mighty God adored.
In humble robes arrayed, the pomp and pride
Of glorious deity they laid aside.
They signed to NANDI, and the favourite's hand
Guided his eye upon the suppliant band.
He spake to VIṢṆU, and on INDRA smiled,
To BRAHMA bowed—the lotus' mystic child.
On all the hosts of heaven his friendly eye
Beamed duly welcome as they crowded nigh.
The Seven Great Saints their blessings o'er him shed,
And thus in answer, with a smile, he said :
"Hail, mighty Sages ! hail, ye Sons of Light !
My chosen priests to celebrate this rite."

Now in sweet tones the heavenly minstrels tell
His praise, beneath whose might TRIPURA fell.
He moves to go : from his moon-crest a ray
Sheds quenchless light on his triumphant way.
On through the air his swift bull bore him well,
Decked with the gold of many a tinkling bell ;
Tossing from time to time his head on high,
Enwreathed with clouds as he flew racing by,
As though in furious charge he had upturn
A bank of clay upon his mighty horn.

Swiftly they came where in its beauty lay
The city subject to HIMALAYA'S sway.
No foeman's foot had ever trod those halls,
No foreign bands encamped around the walls.
Then ŚIVA'S glances fixed their eager hold
On that fair city as with threads of gold.
The God whose neck still gleams with cloudy blue
Burst on the wondering people's upturned view,

And on the earth descended, from the path
His shafts once dinted in avenging wrath.
Forth from the gates a noble army poured
To do meet honour to the mighty Lord.
With all his friends on elephants of state
The King of Mountains passed the city gate,
So gaily decked, the princes all were seen
Like moving hills inwrapt in bowery green.
As the full rushing of two streams that pour
Beneath one bridge with loud tumultuous roar,
So through the city's open gate streamed in
Mountains and Gods with tumult and with din.
So glorious was the sight, wonder and shame,
When ŚIVA bowed him, o'er the Monarch came ;
He knew not he had bent his lofty crest
In reverent greeting to his heavenly guest.
HIMALAYA, joying in the festive day,
Before the immortal bridegroom led the way
Where heaps of gay flowers burying half the feet
Lay breathing odours through the crowded street.

Careless of all beside, each lady's eye
Must gaze on ŚIVA as the troop sweeps by.
One dark-eyed beauty will not stay to bind
Her long black tresses, floating unconfined
Save by her little hand ; her flowery crown
Hanging neglected and unfastened down.
One from her maiden tore her foot away
On which the dye, all wet and streaming, lay,
And o'er the chamber rushing in her haste,
Where'er she stepped, a crimson footprint traced.
Another at the window takes her stand ;
One eye is dyed,—the pencil in her hand.

Here runs an eager maid, and running, holds
Loose and ungirt her flowing mantle's folds,
Whilst, as she strives to close the parting vest,
Its brightness gives new beauty to her breast.
Oh ! what a sight ! the crowded windows there
With eager faces excellently fair,
Like sweetest lilies, for their dark eyes fling
Quick glances quivering like the wild bee's wing.
Onward in peerless glory ŚIVA passed ;
Gay banners o'er his way their shadows cast,
Each palace dome, each pinnacle and height
Catching new lustre from his crest of light.
On swept the pageant : on the God alone
The eager glances of the dames were thrown :
On his bright form they fed the rapturous gaze,
And only turned to marvel and to praise :
"Oh, well and wisely, such a lord to gain
The Mountain-Maid endured the toil and pain.
To be his slave were joy ; but Oh, how blest
The wife—the loved one—lying on his breast !
Surely in vain, had not the Lord of Life
Matched this fond bridegroom and this loving wife,
Had been his wish to give the worlds a mould
Of perfect beauty ! Falsely have they told
How the young flower-armed God was burnt by fire
At the red flash of ŚIVA'S vengeful ire.
No : jealous LOVE a fairer form confessed,
And cast away his own, no more the loveliest.
How glorious is the Mountain King, how proud
Earth's stately pillar, girt about with cloud !
Now will he lift his lofty head more high,
Knit close to ŚIVA by this holy tie."

Such words of praise from many a bright-eyed dame
On ŚIVA'S ear with soothing witchery came.
Through the broad streets 'mid loud acclaim he rode,
And reached the palace where the King abode.
There he descended from his monster's side,
As the sun leaves a cloud at eventide.

Leaning on VIṢṆU'S arm he passed the door
Where mighty BRAHMA entered in before,
Next INDRA came, and all the host of heaven,
The noble Saints and those great Sages seven.
Then led they ŚIVA to a royal seat ;
Fair gifts they brought, for such a bridegroom meet :
With all due rites, the honey and the milk,
Rich gems were offered and two robes of silk.

At length by skilful chamberlains arrayed
They led the lover to the royal maid.
Thus the fond Moon disturbs the tranquil rest
Of Ocean glittering with his foamy crest,
And leads him on, his proud waves swelling o'er,
To leap with kisses on the clasping shore.
He gazed on UMA. From his lotus eyes
Flashed out the rapture of his proud surprise.
Then calm the current of his spirit lay
Like the world basking in an autumn day.

They met ; and true love's momentary shame
O'er the blest bridegroom and his darling came.
Eye looked to eye, but, quivering as they met,
Scarce dared to trust the rapturous gazing yet.

In the God's hand the priest has duly laid
The radiant fingers of the Mountain-Maid,
Bright, as if LOVE with his dear sprays of red
Had sought that refuge in his hour of dread.

From hand to hand the soft infection stole,
Till each confessed it in the inmost soul.
Fire filled his veins, with joy she trembled ; such
The magic influence of that thrilling touch.

How grows their beauty, when two lovers stand
Eye fixt on eye, hand fondly linkt in hand !
Then how, unblamed, may mortal minstrel dare
To paint in words the beauty of that pair !

Around the fire in solemn rite they trod,
The lovely lady and the glorious God ;
Like day and starry midnight when they meet
In the broad plains at lofty MERU'S feet.
Thrice at the bidding of the priest they came
With swimming eyes around the holy flame.
Then at his word the bride in order due
Into the blazing fire the parched grain threw,
And toward her face the scented smoke she drew,
Which softly wreathing o'er her fair cheek hung,
And round her ears in flower-like beauty clung.
As o'er the incense the sweet lady stooped,
The ear of barley from her tresses drooped,
And rested on her cheek, beneath the eye
Still brightly beaming with the jetty dye.

"This flame be witness of your wedded life :
Be just, thou husband, and be true, thou wife !"
Such was the priestly blessing on the bride.
Eager she listened, as the earth when dried
By parching summer suns drinks deeply in
The first soft droppings when the rains begin.
"Look, gentle UMĀ," cried her Lord, "afar
Seest thou the brightness of yon polar star ?

Like that unchanging ray thy faith must shine."

Sobbing, she whispered, "Yes, for ever thine."

The rite is o'er. Her joyful parents now
At BRAHMA'S feet in duteous reverence bow.
Then to fair UMA spake the gracious Power
Who sits enthroned upon the lotus flower :
" O beautiful lady, happy shalt thou be,
And hero children shall be born of thee ; "
Then looked in silence : vain the hope to bless
The bridegroom, ŚIVA, with more happiness.

Then from the altar, as prescribed of old,
They turned, and rested upon seats of gold ;
And, as the holy books for men ordain,
Were sprinkled duly with the moistened grain.
High o'er their heads sweet Beauty's Queen displayed
Upon a stem of reed a cool green shade,
While the young lotus-leaves of which 'twas made
Seemed, as they glistened to the wondering view,
All richly pearled with drops of beady dew.
In twofold language on each glorious head
The Queen of Speech her richest blessings shed ;
In strong, pure, godlike utterance for his ear,
To her in liquid tones, soft, beautifully clear.

Now for awhile they gaze where maids divine
In graceful play the expressive dance entwine ;
Whose eloquent motions, with an actor's art,
Show to the life the passions of the heart.

The rite was ended ; then the heavenly band
Prayed ŚIVA, raising high the suppliant hand :
" Now, for the dear sake of thy lovely bride
Have pity on the gentle God," they cried,

“ Whose tender body thy fierce wrath has slain :
Give all his honour, all his might again.”

Well pleased, he smiled, and gracious answer gave :

ŚIVA himself now yields him KĀMA'S slave.

When duly given, the great will ne'er despise

The gentle pleading of the good and wise.

Now have they left the wedded pair alone ;

And ŚIVA takes her hand within his own

To lead his darling to the bridal bower,

Decked with bright gold and all her sumptuous dower.

She blushes sweetly as her maidens there

Look with arch smiles and glances on the pair ;

And for one moment, while the damsels stay,

From him she loves turns her dear face away.

NOTES.

CANTO FIRST

THE Hindu Deity of War, the leader of the celestial armies, is known by the names Kārtikeya and Skanda. He is represented with six faces and corresponding arms, and is mounted upon a peacock.

Himālaya. P. 3, L. 1.] Mansion of Snow; from *hima*, snow, and *ālaya*, mansion.

Prthu. P. 3, L. 5.] It is said that in the reign of this fabulous monarch, gods, saints, demons, and other supernatural beings, drained of *milked* from the earth various treasures, appointing severally one of their own class as the recipient, or *Calf*, to use the word of the legend. Himālaya was thus highly favoured by the sacred Mount Meru, and the other hills. The story is found in the sixth chapter of the *Harivaṃśa*, which forms a supplement to the *Mahābhārata*.

Still the fair pearls, &c. P. 4, L. 13.] It was the belief of the Hindus that elephants wore these precious jewels in their heads.

Till heavenly minstrels, &c. P. 4, L. 23.] A class of demi-gods, the songsters of the Hindu Paradise, or Indra's heaven.

There magic herbs, &c. P. 4, L. 29.] Frequent allusion is made by Kālidāsa and other Sanskrit poets to a phosphoric light emitted by plants at night.

E'en the wild kine &c. P. 5, L. 17.] The *Chouri*, or long brush, used to wisk off insects and flies, was with the Hindus what the sceptre is with us. It was usually made of the tail-hairs of the *Yak*, or *Bos Grunniens*. Thus the poet represents these animals as doing honour to the Monarch of Mountains with these emblems of sovereignty.

That the bright Seven. P. 6, L. 3.] The Hindus call the constellation *Ursa Major* the seven *R̥sis*, or Saints. They will appear as actors in the course of the poem.

And once when Indra's might. P. 6, L. 27.] We learn from the *Rāmāyaṇa* that the mountains were originally furnished with wings, and that they flew through the air with the speed of the wind. For fear lest they should suddenly fall in their flight, Indra, King of the Gods, struck off their pinions with his thunderbolt; but Maināka was preserved from a similar fate by the friendship of Ocean, to whom he fled for refuge.

Born once again &c. P. 7, L. 5.] The reader will remember the Hindu belief in the Transmigration of Souls. The story alluded to by the poet is this:—"Dakṣa was the son of *Brahmā* and father of *Satī*, whom, at the recommendation of the *R̥sis*, or Sages, he espoused to *Śiva*, but he was never wholly reconciled to the uncouth figure and practices of his son-in-law. Having undertaken to celebrate a solemn sacrifice, he invited all the Gods except *Śiva*, which so incensed *Satī*, that she threw herself into the sacrificial fire."—(Wilson, Specimens of Hindu Theatre, Vol. II. p. 263.) The name of *Satī*, meaning good, true, chaste woman, is the modern *Suttee*, as it is corruptly written.

As the blue offspring of the Turquoise Hills. P. 7, L. 23.] These hills are placed in Ceylon. The precious stone grows, it is said, at the sound of thunder in the rainy season.

At her stern penance. P. 8, L. 4.] This is described in the fifth canto. The meaning of the name *Umā* is "Oh, do not."

The Gods' bright river. P. 8, L. 15.] The celestial Ganges, which falls from heaven upon *Himālaya*'s head, and continues its course on earth,

Young Kāma's arrow. P. 10, L. 16.] *Kāma*, the Hindu Cupid, is armed with a bow, the arrows of which are made of flowers.

And brighter than Aśoka's rich leaves. P. 10, L. 21.] Nothing, we are told, can exceed the beauty of this tree when in full bloom. It is, of course, a general favourite with the poets of India.

The strings of pearl. P. 10, L. 23.]

"Then, too, the pearl from out its shell
Unsightly, in the sunless sea
(As' twere a spirit, forced to dwell
In form unlovely) *was set free*,
And round the neck of woman threw
A light it lent and borrowed too."

MOORE—*Loves of the Angels.*

Moore is frequently the best interpreter, unconsciously, of an Indian poet's thought. It is worth remarking, that the Sanskrit word *muktā*, pearl (literally *freed*), signifies also the *spirit* released from mundane existence, and re-integrated with its divine original.

Compare Shakespeare in 'Cymbeline': Cytherea.....How bravely thou becomes thy bed etc. and in 'Romeo and Juliet':

Oh, she doth teach the torches.....over her fellows shows.

The sweetest note that e'er the Koil poured. P. 11, L. 7.]
The *Kokila*, or *Koil*, the black or Indian cuckoo, is the bulbul or nightingale of Hindustan. It is also the herald of spring, like its European namesake, and the female bird is the especial messenger of Love.

When holy Nārada. P. 11, L. 23.] A divine sage, son of Brahmā.

The holy bull. P. 11, L. 23.] The animal on which the God Śiva rides, as Indra on the elephant.

Who takes eight various forms. P. 12, L. 21.] Śiva is called Wearer of the Eight Forms, as being identical with the Five Elements, Mind, Individuality, and Crude Matter.

Where the pale moon on Śiva's forehead. P. 13, L. 19.] Śiva's crest is the new moon, which is sometimes described as forming a third eye in his forehead. We shall find frequent allusions to this in the course of the poem.

CANTO SECOND.

While impious Tāraka. P. 17, L. 1.] A demon who, by a long course of austerities, had acquired power even over the Gods. The Hindu notion is familiar to most of us from Southey's "Curse of Kehama."

Whose face turns every way. P. 17. L. 10.] Brahmā is represented with four faces, one towards each point of the compass.

The mystic three. P. 17, L. 16.] "The triad of qualities," a philosophical term familiar to all the systems of Hindu speculation. They are thus explained in the *Tattwa Sāmāsa*, a text-book of the Sāṅkhya school :—"Now it is asked, What is the 'triad of qualities' ? It is replied, The triad of qualities consists of 'Goodness,' 'Foulness,' and 'Darkness.' By the 'triad of qualities' is meant the 'three qualities.' Goodness is endlessly diversified, accordingly as it is exemplified in calmness, lightness, complacency, attainment of wishes, kindness, contentment, patience, joy, and the like ; summarily, it consists of happiness. 'Foulness' is endlessly diversified, accordingly as it is exemplified in grief, distress, separation, excitement, anxiety, fault-finding, and the like ; summarily, it consists of pain. 'Darkness' is endlessly diversified, accordingly as it is exemplified in envelopment, ignorance, disgust, abjectness heaviness, sloth, drowsiness, intoxication, and the like ; summarily, it consists of delusion."

Thou when a longing, &c. P. 17, L. 23.] "Having divided his own substance, the mighty power became half male, half female, or *nature active and passive*."—*Manu*, Ch. I.

The sacred hymns. P. 18, L. 21.] Contained in the Vedas, or Holy Scriptures of the Hindus.

The word of praise. P. 18, L. 22.] The mystic syllable OM, prefacing all the prayers and most of the writings of the Hindus. It implies the Indian triad, and expresses the Three in One.

They hail thee, Nature. P. 18, L. 25.] The object of Nature's activity, according to the Sāṅkhya system, is "the final liberation of individual soul." The incompetency of nature, an irrational principle, to institute a course of action for a definite purpose, and the unfitness of rational soul to regulate the acts on an agent whose character it imperfectly apprehends, constitute a principal argument with the theistical Sāṅkhyas for the necessity of a Providence, to whom the ends of existence are known, and by whom Nature is guided.....The atheistical

Sāṅkhyas, on the other hand, contend that there is no occasion for a guiding Providence, but that the activity of nature, for the purpose of accomplishing soul's object, is an intuitive necessity, as illustrated in the following passage :—As it is a function of milk, an unintelligent (substance), to nourish the calf, so it is the office of the chief principle (nature) to liberate the soul."—Prof. Wilson's *Sāṅkhya Kārikā*.

Hail Thee the stranger Spirit, &c. P. 18, L. 27.] "Soul is witness, solitary, bystander, spectator, passive."—*Sāṅkh. Kār.* verse xix.

See, Varuṇa's noose. P. 19, L. 17.] The God of Water.

Weak is Kubera's hand. P. 19, L. 19.] The God of Wealth.

Yama's sceptre. P. 19, L. 23.] The God and Judge of the Dead.

The Lords of Light. P. 19, L. 27.] The Ādityas, twelve in number, are forms of the sun, and appear to represent him as distinct in each month of the year.

The Rudras. P. 20, L. 3.] A class of demi-gods, eleven in number, said to be inferior manifestations of Śiva, who also bears this name.

E'en as on earth, &c. P. 20, L. 9.] Thus the commandment, —Thou shalt not kill, is abrogated by the injunction to kill animals for sacrifice.

The heavenly Teacher. P. 20, L. 17.] Bṛhaspati, the son of Aṅgiras.

His own dear flower. P. 20, L. 20.] The lotus, on which Brahmā is represented reclining.

Their flashing jewels. P. 21, L. 17.] According to the Hindu belief, serpents wear precious jewels in their hands.

Chakra.] A discus, or quoit. the weapon of Viṣṇu.

As water bears to me. P. 24, L. 4.] "HE, having willed to produce various beings from his own divine substance, first with a thought created the waters, and placed in them a productive seed."—*Manu*, Ch. I.

Mournful braids. P. 24, L. 8.] As a sign of mourning, especially for the loss of their husbands, the Hindustani women collect their long hair into a braid, called in Sanskrit *veni*.

The mango twig. P. 24, L. 20.] We shall meet with several allusions to this tree as the favourite of Love and the darling of the bees.

CANTO THIRD

Who angers thee, &c. P. 27, L. 11.] To understand properly this speech of Kāma, it is necessary to be acquainted with some of the Hindu notions regarding a future state. "The highest kind of happiness is absorption into the divine essence, or the return of that portion of spirit which is combined with the attributes of humanity to its original source. This happiness, according to the philosopher, is to be obtained only by the most perfect abstraction from the world and freedom from passion, even while in a state of terrestrial existence..... Besides this ultimate felicity, the Hindus have several minor degrees of happiness, amongst which is the enjoyment of Indra's Swarga, or, in fact, of a Muhammadan Paradise. The degree and duration of the pleasures of this paradise are proportioned to the merits of those admitted to it; and they who have enjoyed this lofty region of Swarga, but whose virtue is exhausted, revisit the habitation of mortals."—Prof. Wilson's *Megha Dūta*. Compare also "The Lord's Song."—*Specimens of Old Indian Poetry*, pp. 67, 68.

Indra, therefore, may be supposed to feel jealous whenever a human being aspires to something higher than that heaven of which he is the Lord.

The "chain of birth" alluded to is of course the metempsychosis, or transmigration of souls, a belief which is not to be looked upon (says Prof. Wilson in the preface to his edition of the *Sāṅkhya Kārikā*) as a mere popular superstition. It is the main principle of all Hindu metaphysics; it is the foundation of all Hindu philosophy. The great object of their philosophical research in every system, Brahminical or

Buddhist, is the discovery of the means of putting a stop to further transmigration; the discontinuance of corporeal being; the liberation of soul from body.

As on that Snake. P. 29, L. 1.] Śeṣa, the Serpent King, is in the Hindu mythology the supporter of the earth, as, in one of the fictions of the Edda :

“That sea-snake, tremendous curled,
Whose monstrous circle girds the world.”

He is also the couch and canopy of the God Viṣṇu, or, as he is here called, Kṛṣṇa,—that hero being one of his incarnations, and considered identical with the deity himself.

The triple world. P. 29, L. 32.] Earth, heaven, and hell.

His fearful Rati. P. 30, L. 15.] The wife of Kāma, or Love.

To where Kubera, &c. P. 30, L. 24.] The demi-god Kubera was regent of the north.

Nor waited for the maiden's touch. P. 30, L. 29.] Referring to the Hindu notion that the Aśoka blossoms at the touch of a woman's foot. So Shelley says :

“ I doubt not, the flowers of that garden sweet
Rejoiced in the sound of her gentle feet.”

Sensitive Plant.

Grouping the syllables. P. 31, L. 2.] This comparison seems forced rather too far to suit a European taste. Kālidāsa is not satisfied, with calling the mango-spray the Arrow of Love; he must tell us that its leaves are the feathers, and that the bees have marked it with the owner's name.

That loveliest flower. P. 31, L. 3.] The Karṇikāra.

His flowery Tilaka. P. 31, L. 12.] The name of a tree; it also means a mark made with coloured earths or unguents upon the forehead and between the eyebrows, either as an ornament or a sectarial distinction; the poet intends the word to convey both ideas at once here. In this passage is another comparison of the mango-spray: it is called the *lip* of Love; its *rouge* is the blush of morning, and its darker beautifying powder the clustering bees. From the universal custom of dyeing the lips, the Sanskrit poets are constantly speaking of their “vermeil tints,” &c., as will be sufficiently evident in the course of this work.

The Hermit's servant. P. 32, L. 29.] By name Nandi.

His neck of brightly-beaming blue. P. 33, L. 24.] An ancient legend tells us that after the deluge the ocean was churned by Gods and Demons, in order to recover the Amṛta and other treasures that had been lost in it :

“ Then loud and long a joyous sound
 Rang through the startled sky :
 ‘ Hail to the Amrit, lost and found !
 A thousand voices cry.
 But from the wondrous churning streamed
 A poison fierce and dread,
 Burning like fire ; where’er it streamed
 Thick noisome mists were spread.
 The wasting venom onwards went,
 And filled the Worlds with fear,
 Till Brahmā to their misery bent
 His gracious pitying ear ;
 And Śiva those destroying streams
 Drank up at Brahmā’s beck.
 Still in thy throat the dark flood gleams,
 God of the azure neck !”

Specimens of Old Indian Poetry—*Churning of the Ocean.*

Gates of sense. P. 34, L. 5.] The eyes, ears,&c.

CANTO FOURTH.

Speak to me Kāma P. 41, L. 9]

Compare Shakespeare in *Venus and Adonis* : My tongue cannot express.. ...

Late, dim, and joyless shall his rising be. P. 42, L. 32.] The Moon, in Hindu mythology, is a male deity.

This line of bees. P. 43, L. 7.] Kāma’s bow is sometimes represented as strung in this extraordinary manner.

And stain this foot. P. 43, L. 24.] “Staining the soles of the feet with a red colour, derived from the Mehndee, the Lac, &c., is a favourite practice of the Hindu toilet.”—WILSON.

CANTO FIFTH

And worn with resting on her rosary. P. 52, L. 32.] The Hindus use their rosaries much as we do, carrying them in their hands

or on their wrists. As they turn them over, they repeat an inaudible prayer, or the name of the particular deity they worship, as Viṣṇu or Śiva. The *Rudrākṣa mālā* (which we may suppose Umā to have used) is a string of the seeds or berries of the *Eleocarpus*, and especially dedicated to Śiva. It should contain 108 berries or beads, each of which is fingered with the mental repetition of one of Śiva's 108 appellations.

Not e'en her boy. P. 53 L. 16] Kārtikeya, the God of War.

Of those poor birds. P. 55, L. 14.] The *Cakravākī*. These birds are always observed to fly in pairs during the day, but are supposed to remain separate during the night.

That friendship soon in gentle heart is bred. P. 57, L. 6.]

"Amor in cor gentil ratto s'apprende."

DANTE.

CANTO SIXTH

The Heavenly Dame. P. 67. L. 13]. Arundhatī, wife of one of the Seven Saints.

The Boar.] An Avatāra, or incarnation of Viṣṇu. In this form he preserved the world at the deluge.

That thirsty bird. P. 69, L. 31]. The *Chātaka*, supposed to drink nothing but rain-water.

Proud Alakā. P. 70, L. 28]. The capital of Kubera, the God of Wealth.

The bright Champaka. P. 72, L. 4].

"The maid of India blest again to hold

In her broad lap the Champak's leaves of gold."

Lalla Rookh.

Angiras. P. 74, L. 6]. One of the Seven Saints; the father of Bṛhaspati, the teacher of the gods.

Vast grew his body. P. 74, L. 25.] Alluding to the *Vāmana*, or Dwarf Avatāra of Viṣṇu, wrought to restrain the pride of the giant *Bali*, who had expelled the Gods from heaven. In that form he presented himself before the giant, and asked him for three paces of land to build a hut. *Bali* ridiculed and granted

the request. The dwarf immediately grew to a prodigious size, so that he measured the earth with one pace, and the heavens with another.

Sumeru. P. 74, L. 29.] Another name of the sacred Mount Meru ; or rather the same word, with *su*, good, prefixed.

CANTO SEVENTH

Kailāsa's side. P. 85, L. 32.] A mountain, the fabulous residence of Kubera, and favourite haunt of Śiva, placed by the Hindus among the Himālayas.

Kālī came behind. P. 86, L. 8.] The name of one of the divine matrons. The word also signifies in Sanskrit a row or succession of clouds, suggesting the comparison which follows.

In twofold language. P. 92, L. 20.] In Sanskrit and Prakrit. The latter is a softened modification of the former, to which it bears the same relation as Italian to Latin ; it is spoken by the female characters of the Hindu drama.

॥ पादानुक्रमणिका ॥

॥ पादानुक्रमणिका ॥

अंशाद्वे निषित्तस्य २।५७-c
 अकारयत्कारयितव्यदक्षा ७।२७-c
 अकारि तत्पूर्वनिबद्धया तथा ५।१०-c
 अकालसन्ध्यामिव धातुसत्ताम् १।४-d
 अकिञ्चनः सन्प्रभवः स सम्पदाम् ५।७७-a
 अक्षणा कृशानु किल निष्पपात ३।७१-d
 अखण्डितं प्रेम लभस्व पत्युः ७।२८-a
 अग्रमत्पाकशासनः २।६३-b
 अग्रमयदद्विसुतासमागमोक्तः ६।६५-b
 अगूढसद्भावमितीङ्गितज्ञया ५।६२-a
 अङ्कमारोपयामास ६।६१-c
 अङ्काद्यवाक्कुमुदीरिताशीः ७।५-a
 अङ्गव्ययप्रार्थितकार्यसिद्धिः ३।२३-c
 अंगुडमूलार्पितसूत्रशेषा ७।६१-d
 अङ्गैः स्फुरद्बालकदम्बकल्पैः ३।६८-b
 अञ्छिन्नामलसन्तानाः ६।६६-a
 अज्ञातभर्तृव्यसना मुहूर्तम् ३।७३-c
 अणिमाऽऽदिगुरोपेतम् ६।७५-a
 अतः परमपि त्वयि ६।६६-b
 अत आहर्तुमिच्छामि ६।२८-a
 अतन्द्रिता सा स्वयमेव वृक्षकान् ५।१४-a
 अतर्कितोपपन्नं वः ६।५४-c
 अतश्चराचरं विश्वम् २।५-c
 अतैलपूराः सुरतप्रदीपाः १।१०-d
 अतोऽत्र किञ्चिद्भूवतीं बहुक्षमाम् ५।४०-a
 अथ तेन निगृह्य विक्रियाम् ४।४१-c
 अथ ते मुनयः सर्वे ६।१५-a
 अथ ते मुनयो दिव्याः ६।४७-a
 अथ तैः परिदेविताक्षरैः ४।२५-a
 अथ मदनवधूरूपप्लवान्तम् ४।४६-a
 अथ मोहपरायणा सती ४।१-a

अथ मौलगतस्येन्दोः ६।२५-a
 अथवा सुमहत्प्रेषा ६।२४-a
 अथ विबुधगणास्तानिन्दुमौलिर्विसृज्य ७।६४-a
 अथ विश्वस्य संहर्ता ६।२३-c
 अथ विश्वात्मने गौरी ६।१-a
 अथ सर्वस्व धातारम् २।३-a
 अथ स ललितयोषिद्भूलताचारुशृङ्गम्
 २।६४-a
 अथ सा पुनरेव विह्वला ४।४-a
 अथाऽग्रहस्ते मुकुलीकृतांगुली ५।६३-a
 अथाङ्गिरसमग्रण्यम् ६।६५-a
 अथाऽङ्ग लिभ्यां हरितालमार्द्रम् ७।२३-a
 अथाऽजिनाषाढधरः प्रगल्भवाक् ५।३०-a
 अथाऽनुरूपाऽभिनिवेशतोषिणा ५।७-a
 अथावमानेन पितुः प्रयुक्ता १।२१-a
 अथाऽऽह वरिणीं विदितो महेश्वरः ५।६५-a
 अथेन्द्रियक्षोभमयुग्मनेत्रः ३।६६-a
 अथोपनिन्द्ये गिरिस्थाय गौरी ३।६५-a
 अथोपयन्तारमलं समाधिना ५।४५-c
 अथोरुदेशादवतार्य पादम् ३।११-a
 अथो वयस्यां परिपार्श्ववर्तिनीम् ५।५१-c
 अथौषधीनामधिपस्य वृद्धौ ७।१-a
 अदृश्यत स्थावरराजकन्या ३।५२-d
 अदृष्टकुसुमं फलम् ६।५४-f
 अद्य तूच्चैस्तरं ताभ्याम् ६।१६-c
 अद्य प्रभृति भूतानाम् ६।५६-a
 अद्य प्रभृत्यनवताङ्गि तवाऽस्मि दासः ५।८६-a
 अद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाक १।५२-b
 अद्यः कथञ्चिद् घृतभूमिभागः ३।५६-b
 अद्यः प्रस्थापिताऽश्वेन ६।७-a
 अधिगम्योऽस्मि बुद्धये ६।५६-b

अधीरविप्रेक्षितमायताक्ष्या १।४६-b
 अधो विवस्वान्परिवर्तमानः १।१६-b
 अध्यापितस्योशनसाऽपि नीतिम् ३।६-a
 अध्वर्यवः पूर्ववृता ममेति ७।४७-d
 अध्वानमध्वान्तविकारलङ्घ्यः ७।४८-c
 अनङ्गलेखक्रिययोपयोगम् १।७-d
 अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चूते १।२७-c
 अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य १।३-a
 अनन्यदृष्टिः सवितारमैक्षत ५।२०-d
 अनन्यनारी कमनीयमङ्गम् १।३७-d
 अनन्यभाजं पतिमाप्नुहीति ३।६३-a
 अनन्यसाधारणमेव कर्म ३।७६-d
 अनपायिनि संश्रयद्वमे ४।३१-c
 अनभिज्ञास्तमिस्राणाम् ६।४३-c
 अनर्घ्यमर्घ्येण तमद्रिनाथः १।५८-a
 अनावृत्तिभयं यस्य ६।७७-c
 अनासवाख्यं करणं मदस्य १।३१-b
 अनास्था बाह्यवस्तुषु ६।६३-d
 अनुकूलयतीन्द्रोऽपि २।३६-c
 अनुगजितसन्दिग्धाः ६।४०-c
 अनुग्रहं संस्मरणप्रवृत्तम् ३।३-c
 अनुद्वगीर्णसुरांयुधम् २।२०-b
 अनुप्रयाता वनदेवताभ्याम् ३।५२-c
 अनेकशः किलरराजकन्यकाः ५।५६-c
 अनेन दग्धं कुसुमाऽऽयुधस्य ७।६७-b
 अनेन धर्मः सविशेषमद्य मे ५।३८-a
 अनेन सम्बन्धमुपेत्य दिष्ट्या ७।६८-a
 अन्तःपुरं चैककुलोपमेयम् ६।२-d
 अन्तरात्माऽसि देहिनाम् ६।२१-d
 अन्तर्गतमपास्तं मे ६।६०-c
 अन्तर्दग्धे भूतपतिः सभूतः ३।७४-d
 अन्तर्निविष्टाऽमलपिङ्गतारम् ७।३३-b
 अन्तश्चराणां मरुतां निरोधात् ३।४८-c
 अन्योन्यमुत्पीडयद्दुत्पलाक्ष्याः १।४०-a
 अन्योन्यलीलानि विलोचनानि ७।७५-d
 अन्योन्यशोभाजननाद् बभूव १।४२-c

अन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम् ७।७६-d
 अन्योन्यसंस्पर्शनिमीलिताऽक्षौ ७।८-b
 अन्वास्त इत्यप्सरसां मुखेभ्यः ३।१७-a
 अपमेघोदयं वर्षम् ६।५४-a
 अपरायां पेलवयाऽपि तप्तम् ७।६५-b
 अपवादैरिवोत्सर्गाः २।२७-c
 अपविद्धगदो बाहुः २।२२-c
 अपश्यतामप्सरसां मुहूर्तम् ७।६१-c
 अपश्यदन्त्यं न विधिं विचिन्वती ५।५६-b
 अपाङ्गयोः केवलमस्य दीर्घयोः ५।२१-c
 अपामिवाधारमनुत्तरङ्गम् ३।४८-b
 अपि क्रियाऽर्थं सुलभं समित्कुशम् ५।३३-a
 अपि त्वदार्वाजितवारिसम्भृतम् ५।३४-a
 अपि प्रसन्नं हरिणेषु ते मनः ५।३५-a
 अपि व्याप्तदिगन्तानि ६।५६-c
 अपि शयनसखीभ्यो दत्तवाचं कथञ्चित्
 ७।६५-c
 अपि स्वशक्त्या तपसि प्रवर्तसे ५।३३-c
 अपीदमेवं परिहास इत्युभाम् ५।६२-c
 अपृच्छदव्यञ्जितहर्षलक्षणः ५।६२-d
 अपेक्षते प्रत्ययमुत्तमं त्वाम् ३।१८-c
 अपेक्ष्यते साधुजनेन वैदिकी ५।७३-c
 अपौरादरनिर्मिता ६।४१-d
 अप्यन्यपुष्टा प्रतिकूलशब्दा १।४५-c
 अप्यप्रसिद्धं यशसे हि पुंसाम् ३।१६-c
 अभिशास्त्रेदपातानाम् २।४१-c
 अभिलाषमुदीरितेन्द्रियः ४।४१-a
 अभिशप्तः फलमेतदन्वभूत् ४।४१-d
 अभ्यङ्गनेपथ्यमलञ्चकार ७।७-d
 अभ्यर्थनाभङ्गभयेन साधुः १।५२-c
 अभ्यस्यन्ति तटाघातम् २।५०-c
 अभ्युन्मतांगुष्ठनखप्रभाभिः १।३३-a
 अभङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्य ५।६५-c
 अमी च कथमादित्याः २।२४-a
 अमी हि वीर्यप्रभवं भवस्य ३।१५-a
 अमुना ननु पार्श्ववर्तिना ४।२६-a

अमुनैव कषायितस्तनी ४।३४-a
 अमृग्यमैश्वर्यसुखं नवं वयः ५।४१-c
 अम्भसामोघसरोधः २।२५-c
 अयं जनः प्रष्टुमनास्तपोधने ५।४-c
 अयस्कान्तेन लोहवत् २।५६-d
 अयाचताऽऽरण्यनिवासमात्मनः ५।६-c
 अयाचितारं न हि देवदेवम् १।५२-a
 अयाचितोपस्थितमम्बु केवलम् ५।१२-a
 अयि जीवितनाथ जीवसि ४।३-a
 अयि सम्प्रति देहि दर्शनम् ४।२८-a
 अयुक्तरूपं किमतः परं वद ५।६६-a
 अरण्यबीजाञ्जलिदानलालिताः ५।१५-a
 अरिविप्रकृतैर्देवैः ६।२७-c
 अरूपहार्यं मदनस्य निग्रहात् ५।५३-c
 अर्थिनो मुनयः प्राप्तम् ६।८८-c
 अर्थोऽयमर्थान्तर भाव्य एव ३।१८-b
 अर्षाचिता सत्वरमुत्थितायाः ७।६१-a
 अर्षोपभुक्तेन बिसेन जायाम् ३।३७-c
 अर्हन्ति तेजांस्यपराणि हव्यम् १।५१-d
 अलंदग्धुं हि तत्तपः २।५६-d
 अलं विवादेन यथा श्रुतस्त्वया ५।८२-a
 अलकामतिवाहयेव ६।३७-a
 अलक्तकाऽङ्कानि पदवीं ततान ७।५८-d
 अलक्तकाऽङ्कानि पदानि पादयोः ५।६८-c
 अलभ्यशोकाऽभिभवेयमाकृतिः ५।४३-a
 अलिपंक्तिरनेकशस्त्वया ४।१५-a
 अलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुकम् ५।७५-c
 अवगम्य कथीकृतं वयुः ४।१३-a
 अवचितबलिपुष्पा वेदिसंमार्गदक्षा १।६०-a
 अवतेरुर्जटाभारैः ६।४८-c
 अवधानपरे चकार सा ४।२-a
 अवस्तुनिर्बन्धपरे कथं नु ते ५।६६-a
 अवाप्यते वा कथमन्यथा द्वयम् ५।२-c
 अवालम्बिष्यथा न चेत् ६।६८-d
 अविभज्य परत्र तं मया ४।३७-c
 अविषह्यव्यसनेन धूमिताम् ४।३-d

अवृष्टिसंरम्भमिवाऽम्बुवाहम् ३।४८-a
 अवेदनाशं कुलिशक्षतानाम् १।२०-d
 अवैमि ते सारमतः खलु त्वाम् ३।१३-a
 अवैमि पूतमात्मानम् ६।५७-a
 अवैमि सौभाग्यमदेन वञ्चितम् ५।४६-a
 अशनेरमृतस्य चोभयोः ४।४३-c
 अशेत सा बाहुलतोपधायिनी ५।१२-c
 अशोकनिर्भस्सितपद्मरागम् ३।५३-a
 अशोच्या हि पितुः कन्या ६।७६-c
 असंशयं पर्वतराजपुत्र्याः १।४८-b
 असति त्वयि वारुणीमदः ४।१२-c
 असत्यकण्ठापितबाहुबन्धना ५।५७-d
 असमाप्तेः परिकर्मणि स्मृतः ४।१६-b
 असम्पदस्तस्य वृषेण गच्छतः ५।८०-a
 असम्भृतं मण्डनमङ्गयण्टेः १।३१-a
 असम्मतः कस्तव मुक्तिमार्गम् ३।५-a
 असह्यदुष्कारनिर्वर्तितः पुरा ५।५४-a
 असावनुक्तोऽपि सहाय एव ३।२१-b
 असूत सद्यः कुसुमान्यशोकः ३।२६-a
 असूत सा नागवधूपभोग्यम् १।२०-a
 असोढसिंहध्वनिरुन्ननाद १।५६-d
 अस्तोतुः स्तूयमानस्य ६।८३-a
 अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा १।१-a
 अस्पृष्टपुरुषान्तरम् ६।७५-b
 अस्मत्संक्रामितैः पदैः ६।७८-d
 अस्मिन् द्वये रूपविधानयतनः ७।६६-c
 अहमस्य दशेव पश्य माम् ४।३०-c
 अहमेत्य पतङ्गवर्त्मना ४।२०-a
 अहो बताजसि स्पृहणीयवीर्य्यः ३।२०-d
 अहो स्थिरः कोऽपि तवेप्सितो युवा ५।४७-a
 अह्नाय सा नियमजं क्लममुत्सर्ज ५।८६-c
 आकालिकीं वीक्ष्य मधु प्रवृत्तिम् ३।३४-b
 आकृष्टमुक्ता फलजालशोभम् ७।८६-b
 आकृष्टहेमद्युतिकर्णिकारम् ३।५३-b
 आक्रान्तिसम्भावितपादपीठम् ३।११-b
 आक्रीडपर्वतास्तेन २।४३-c

आक्षिप्य काचिद् द्रवरागमेव ७।५८-b
 आखण्डलः काममिदं बभाषे ३।११-d
 आगुल्फकीर्णपिणमार्गपुष्पम् ७।५५-d
 आचारधूमग्रहणाद् बभूव ७।८२-d
 आजह्नुस्तच्चरणी पृथिव्याम् १।३३-c
 आज्ञां मे दातुमर्ह्य ६।६२-b
 आज्ञापय ज्ञातविशेषपुंसाम् ३।३-a
 आत्मना कृतिना च त्वम् २।१०-c
 आत्मन्येव प्रलीयसे २।१०-d
 आत्मानमात्मना वेत्सि २।१०-a
 आत्मानमात्मन्यवलोकयन्तम् ३।५०-d
 आत्मानमाधाय मधुर्जज्जम्भे ३।२८-d
 आत्मानमालोक्य च शोभमानम् ७।२२-a
 आत्मानमासन्नगणोपनीते ७।३६-c
 आत्मानुरूपां विधिनोपमेये १।१८-d
 आत्मेऽश्वराणां न हि जातु विघ्नाः ३।४०-c
 आददे वचसामन्ते ६।८७-c
 आदर्शबिम्बेऽस्मितायताक्षी ७।२२-b
 आदाय मूर्ध्ना मदनःप्रतस्थे ३।२२-b
 आदित्सुभिर्भूषुरसिञ्जितानि १।३४-d
 आघतं लक्ष्मीः कमलातपत्रम् ७।८६-a
 आ निष्पत्तेः प्रतीक्षते २।३७-d
 आप्रसादाऽर्थिनः प्रियाः ६।४५-d
 आपाण्डरीभूतमुखच्छवीनाम् ३।३३-b
 आबद्धमुक्ताफलभक्तिचित्रे ७।१०-b
 आमनन्ति हि साधवः ६।३१-d
 आमुच्यमानाऽऽभरणचक्रासे ७।२१-d
 आमृष्टं नः परैः पदम् २।३१-b
 आमेखलं संचरतां घनानाम् १।५-a
 आर्द्राक्षतारोपणमन्वभूताम् ७।८८-d
 आर्याप्यरुन्धती तत्र ६।३२-a
 आर्वाजिता किञ्चिदिव स्तनाभ्याम् ३।५४-a
 आ रसातलमूलात् त्वम् ६।६८-c
 आराधनायास्य सखीसमेताम् १।५८-c
 आरुह्य कैलासमिव प्रतस्थे ७।३७-d
 आरेचितभ्रूचतुरैः कटाक्षैः ३।५-d

आरोपितं यद् गिरिशेन पश्चात् १।३७-c
 आरोहणार्थं नवयौवनेन १।३६-c
 आलुप्तास्तीरमन्दार- ६।५-a
 आलोकमात्रेण सुरानशेषान् ७।४६-c
 आलोकमार्गं सहसा व्रजन्त्या ७।५७-a
 आलोचनाऽन्तं श्रवणे वितत्य ७।८४-a
 आवर्जितं नात्मशिरो विवेद ७।५४-d
 आवर्जितजटामौलि २।२६-a
 आवर्जिताऽष्टापदकुम्भतोयैः ७।१०-c
 आशंसता बाणगतिं वृषाऽङ्के ३।१४-a
 आशीर्भिरेषयामासुः ६।६०-c
 आश्यानकालेयकृताऽङ्गरागाम् ७।६-b
 आश्वासयत्सुचरितार्थपदैर्बोधिः ४।४५-d
 आसक्तबाहुलतया ६।८-a
 आसन्नपाणिग्रहणेति पित्रोः ७-४-c
 आसन्नभूपृष्ठमियाय देवः ७।५१-d
 आसन्नलावण्यफलोऽधरोष्ठः ७।१८-d
 आसीत्पुरं सानुमतोऽनुरागात् ६।२-c
 आसीनमासन्नशरीरपातः ३।४४-c
 आसेदुरोषधिप्रस्थम् ६।३६-c
 आसेव्यते भिन्नशिखण्डिबर्हः १।१५-d
 इच्छामि संवर्चितमाज्ञया ते ३।३-d
 इच्छाविभूत्योरनुरूपमग्निः ७।२६-a
 इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीः २।५५-a
 इतस्ततश्चन्द्रमरीचिगौरैः १।१३-b
 इति चाऽपि विद्याय दीयताम् ४।३७-a
 इति चाह स धर्म्मयाचितः ४।४३-a
 इति चैनमुवाच दुःखिता ४।२७-a
 इति तेभ्यः स्तुतीः श्रुत्वा २।१६-a
 इति देहविमुक्तये स्थिताम् ४।३६-a
 इति द्विजातीं प्रतिकूलवादिनि ५।७४-a
 इति ध्रुवेच्छामनुशासती सुताम् ५।५-a
 इति बुद्धया विमृश्य सः ६।८७-b
 इति प्रविश्याऽभिहिता द्विजमन्ना ५।५१-a
 इति वो नोपदिश्यते ६।३१-b
 इति व्याहृत्य विबुधान् २।६२-a

इति स्वहस्तोल्लिखितश्च मुग्धया ५।५८-
 इतो गमिष्याम्यथवेति वादिनी ५।८४-
 इतो निषीदेति विसृष्टभूमिः ३।२-
 इत्थं भूतोऽस्मि सूचितः ६।२६-
 इत्थं रतेः किमपि भूतमदृश्यरूपम् ४।४५-
 इत्थं विधिज्ञेन पुरोहितेन ७।८६-
 इत्थमाराध्यमानोऽपि २।४०-
 इत्यद्भुतैकप्रभवः प्रभावात् ७।३६-
 इत्यभिधायोत्थितया तया पुरः ४।३-
 इत्युच्यते तामिह स्म नम्रा ७।२८-
 इत्युवाचेस्वरान्वाचम् ६।५३-
 इत्युचिवांस्तमेवार्थम् ६।६४-
 इत्यौषधिप्रस्थविलासिनीनाम् ७।६६-
 इदं तु ते भक्तिनम्रम् ६।६६-
 इदमत्रोत्तरं न्याय्यम् ६।८७-
 इदमूच्यते सूत्राणां ६।१५-
 इमां हृदि व्यायतपातमक्षिणोत् ५।५४-
 इयं च तेऽन्या पुरतो विडम्बना ५।७-
 इयं नमति वः सर्वान् ६।८६-
 इयं प्रपन्ना तपसे तपोवनम् ५।१६-
 इयं महेन्द्रप्रभृतीनधिप्रियः ५।५३-
 इयेष सा कर्तुं मन्त्ररूपताम् ५।२-
 ईप्सिताऽर्थक्रियोदारम् ६।६०-
 ईशानसंदर्शनलालसानाम् ७।५६-
 ईशो हि जगतः पिता ६।८०-
 उच्चैरुच्चैः श्रवास्तेन २।४७-
 उच्चैर्द्विषामीप्सितमेतदेव ३।१४-
 उच्चैर्हिरण्मयं शृङ्गे ६।७२-
 उच्चैस्तारं वक्ष्यति शैलराजः ७।६८-
 उच्छ्वासि कालाऽञ्जनरागमक्ष्णोः ७।८२-
 उतगोत्रस्खलिषु बन्धनम् ४।८-
 उत येन विभर्षि तत् ६।२३-
 उत्तानपाणिद्वयसन्निवेशात् ३।४५-
 उत्तोरणं राजपथं प्रपेदे ७।६३-
 उत्पत्तये हविर्भोक्तुः ६।२८-
 उत्पत्य परमर्षयः ६।३६-

उत्पाद्य मेरुशृङ्गाणि २।४३-
 उत्सृष्टलीलागतिरागवाक्षात् ७।५८-
 उर्द्धचिषस्तन्मिथुनं चकासे ७।७६-
 उदाहरणवस्तुषु ६।६५-
 उदीरितो मङ्गलतूर्यघोषः ७।४०-
 उद्गास्यतामिच्छति किन्नराणाम् १।८-
 उद्घातः प्रणवो यासाम् २।१२-
 उद्भिन्नया रत्नशलाकयेव १।२४-
 उद्यतं प्रसहेत कः २।५७-
 उद्वेजयत्यंगुलिपार्ष्णिभागात् १।११-
 उद्वेजिता वृष्टिभिराश्रयन्ते १।५-
 उन्नतेन स्थितिमता ६।३०-
 उन्मुखद्वारस्थवीक्षिताः ६।४८-
 उन्मीलितं तूलिकयेव चित्रम् १।३२-
 उपचारपदं न चेदिदम् ४।६-
 उपचिन्वन्प्रभां तन्वीम् ६।२५-
 उपपन्नमिदं सर्वम् ६।६६-
 उपप्लवाय लोकानाम् २।३२-
 उपमानमभूद्विलासिनाम् ४।५-
 उपलब्धमुखस्तदा स्मरम् ४।४२-
 उपात्तवर्णं चरिते पिनाकिनः ५।५६-
 उपाददे तस्य सहस्ररश्मिः ७।४१-
 उपान्तभागेषु च रोचनाऽङ्कः ७।३२-
 उपेक्षते यः श्लथलम्बिनीर्जटः ५।४७-
 उप्तं बीजमज त्वया २।५-
 उभयोर्बीजमाहितम् २।६०-
 उभे एव क्षमे वोढुम् २।६०-
 उभे ममाऽङ्गे कुलिशं भवांश्च ३।१२-
 उमां स पश्यन्तृक्षुनैव चक्षुषा ५।३२-
 उमातनौ गूढतनोः स्मरस्य ७।७६-
 उमाऽपि नीलाऽलकमध्यशोभि ३।६२-
 उमामुखं तु प्रतिपद्य लोला १।४३-
 उमामुखे बिम्बफलाऽधरोष्ठे ३।६७-
 उमारूपेण ते यूयम् २।५६-
 उमा वधूर्भवान्दाता ६।८२-
 उमा विशेषोच्छ्वसितं बभूव ७।४-

उमासमक्षं हृबद्धलक्ष्यः ३।६४-
 उमास्तनोद्धे दमनुप्रवृद्धः ६।२४-
 उमेति मात्रा तपसो निषिद्धा १।२६-
 उवाच चैनं परमार्थतो ह्रस्वम् ५।७५-
 उवाच मेना परिरम्य वक्षसा ५।३-
 ऊर्णमियं कौतुकहस्तसूत्रम् ७।२५-
 ऋक्षुतां नयतः स्मरामि ते ४।२३-
 ऋज्वायतं सन्नमितोभयांसम् ३।४५-
 ऋते कृशानोर्नहि मन्त्रपूतम् १।५१-
 ऋषयो नोदयामासुः ६।६५-
 ऋषीञ्ज्योतिर्मयान् सप्त ६।३-
 ऋषीनाह महीधरः ६।८-
 एकः कारणतां गतः २।६-
 एकस्थसौन्दर्यदिहक्षयैव १।४६-
 एकान्तशैत्यात्कदलीविशेषाः १।३६-
 एकैव मूर्तिर्बिम्बिदे त्रिधा सा ७।४४-
 एकैव सत्यामपि पुत्रपङ्क्तौ ७।४-
 एको हि दोषो गुणसन्निपाते १।३८
 एतावता नन्वनुमेयशोभि १।३७-
 एतावदुक्त्वा तनयाम् ६।८-
 एते वयममी दाराः ६।६३-
 एवं यदात्य भगवन् २।३१-
 एवं वाच्यः स कन्याश्वम् ६।३१-
 एवं वादिनि देवर्षी ६।८४-
 एहि विश्वाऽऽत्माने वत्से ६।८८-
 ऐरावतास्फालनकर्कशेन ३।२२-
 क ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनः ५।५-
 कक्ष्यान्तराण्यद्विपतेर्विवेश ७।७०-
 कण्ठप्रभासङ्गविशेषे नीलाम् ३।४६-
 कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य १।४२-
 कण्ठे निष्कमिवार्पितम् २।४६-
 कण्ठे स्वयंग्राहनिषक्तबाहुम् ३।७-
 कथंचिदीशा मनसां बभूवुः ३।३४-
 कथं न ज्ञास्यसि प्रभो २।३१-
 कथं नु मां त्वदधीनजीविताम् ४।६-
 कथं स लक्ष्यप्रभवो भविष्यति ५।८१-

कथञ्चिदब्रेस्तनया मिताक्षरम् ५।६३-
 कथमप्यम्भसामन्तः २।३७-
 कदाचिदासन्नसखीमुखेन सा ५।६-
 कदाचिदेते यदि योगमर्हतः ५।६७-
 कनककलशयुक्तं भक्तिशोभासनाथम् ७।६४-
 कन्यां किल प्रेक्ष्य पितुः समीपे १।५०-
 कन्यां कुलस्य स्थितये स्थितिज्ञः १।१८-
 कन्याश्वेषु कुटुम्बिनः ६।८५-
 कन्येयं कुलजीवितम् ६।६३-
 कपालनेत्रान्तरलब्धमार्गः ३।४६-
 कपालमेवाऽमलशेखरश्रीः ७।३२-
 कपालि वा स्यादथवेन्दुशेखरम् ५।७८-
 कपोलकण्डूः करिर्बिम्बिनेतुम् १।६-
 कपोलदेशे कलमाऽग्रपिङ्गलाः ५।४७-
 कपोलसंसर्पिशिखः स तस्याः ७।८१-
 कमपरमवशं न विप्रकुर्युः ६।६५-
 कमलाकरशोभिना २।२६-
 कम्पेन मूर्ध्नः शतपत्रयोनिम् ७।४६-
 कयाचिदुद्वेष्टनवान्तमाल्यः ७।५७-
 कयासि कामिन् सुरतापरधात् ३।८-
 करणं यत्तव कान्तिमत्तया ४।५-
 करणैर्मुरजस्वनाः ६।४०-
 करस्थदर्भप्रणयाऽपहारिषु ५।३५-
 करिष्यतामाभरणान्तरत्वम् ७।३४-
 करेण भानोर्बहुलाऽवसाने ७।८-
 करेणरुद्धोऽपि च केशपाशः ७।५७-
 करेण शम्भोर्वलयीकृताऽहिना ५।६६-
 करोति पादावुपगम्य मौलिना ५।८०-
 करोति लक्ष्यं चिरमस्य चक्षुषः ५।४६-
 करोऽप्यमामुक्तविवाहकौतुकः ५।६६-
 कर्णाऽपितो लोभ्रकषायरुद्धे ७।१७-
 कर्णावसक्तद्विगुणाक्षसूत्रम् ३।४६-
 कर्णावसक्ताऽमलदन्तपत्रम् ७।२३-
 कर्त्तव्यं वो न पश्यामि ६।६१-
 कर्मबन्धच्छिदं धर्मम् २।५१-
 कर्म यज्ञः फलं स्वर्गः २।१२-

कलपुंस्कोकिलशब्दसूचितः ४।१४-b
 कला च सा कान्तिमती कलावतः ५।७१-c
 कल्पितान्योन्यसामर्थ्यः ६।७६-a
 कल्पद्रुमविभूषणैः २।३६-d
 कल्पवृक्षा इवाश्रिताः ६।६-d
 कल्पिताः स्वेषु वेदसु २।४३-d
 कल्याणि वीरप्रसवा भवेति ७।८७-b
 कस्याऽर्थधर्मो वद पीडयामि ३।६-c
 कस्याश्चिदासीद्रसना तदानीम् ७।६१-c
 काञ्चीगुणस्थानमनिन्दितायाः १।३७-b
 काठिन्यं स्थावरे काये ६।७३-a
 कान्तिभ्रुवोरायतलेखयोर्या १।४७-b
 कामः पुरः शुक्रमिव प्रयाणे ३।४३-b
 कामप्यभिख्यां स्फुरितैरपुष्यत् ७-१८-c
 कामस्तु बारावसरं प्रतीक्ष्य ३।६४-a
 कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रम् १।३१-c
 कामस्य सोपानमिव प्रयुक्तम् १।३६-d
 कामस्योच्छ्वसितं मनः ६।१४-d
 कामेकपत्नीव्रतदुःखशीलाम् ३।७-a
 कारिते पार्वतीं प्रति ६।१४-b
 कार्यं त्रयाणामपि विष्टपानाम् ३।२०-b
 कार्यं त्वया नः प्रतिपन्नकल्पम् ३।१४-b
 कार्या त्वया मुक्तविचारयेति ७।८३-d
 कार्य्ये गुरुमात्मसमं नियोक्ष्ये ३।१३-b
 कालः कश्चित्प्रतीक्ष्यताम् २।५४-b
 कालक्रमेणाथ तयोः प्रवृत्ते १।१६-a
 कालप्रयुक्ता खलु कार्यविद्धिः ७।६३-c
 कालाञ्जनं मङ्गलमित्युपात्तम् ७।२०-d
 काली कपालाभरणा चकासे ७।३६-b
 काष्ठागतस्नेहसऽनुविद्धम् ३।३५-c
 किं कथ्यते श्रीरुभयस्य तस्य ७।७८-d
 किं चाऽयमरिदुर्वारः २।२१-a
 किं पुनर्ब्रह्मयोनैर्यः ६।१८-c
 किं येन सृजसि व्यक्तम् ६।२३-a
 किञ्चिद्व्यवस्थापितसंहृतानि ७।७५-b
 किङ्कराः प्रभविष्णुषु ६।६२-d

किञ्चित्त्वदणत्किञ्चरमध्युवास १।५४-b
 किञ्चित्प्रकाशस्तिमितोऽग्रतारैः ३।४७-a
 किञ्चित्समुच्छ्वासितपत्रलेखम् ३।३८-b
 किञ्चिन्मधुच्छिष्टविमृष्टरागाः ७।१८-b
 किमकारणमेव दर्शनम् ४।७-c
 किमित्यपास्याऽऽभरणानि यौवने ५।४४-a
 किमिदं द्युतिमात्मीयाम् २।१६-a
 किमेभिराशोपहृताऽऽत्मदृतिभिः ५।७६-d
 कियच्चिरं श्राम्यसि गौरि विद्यते ५।५०-a
 किरणपरिक्षयधूसरा प्रदोषम् ४।४६-d
 किरीटबद्धाञ्जलयो निपत्य ७।६२-b
 कीर्तयः सरितश्च ते ६।६६-d
 कुक्षिराधारतां गतः ६।६७-d
 कुण्ठिताश्रीव लक्ष्यते २।२०-d
 कुतूहलादुन्मुखपौरहृष्टः ७।५१-b
 कुवेरगुप्तं दिशमुष्णारश्मौ ३।२५-a
 कुवेरस्य मनःशलयम् २।२२-a
 कुस्तेऽस्मिन्नमोघेऽपि २।२३-c
 कुरु सम्प्रति तावदाद्यु मे ४।३५-c
 कुर्यां हरस्याऽपि पिनाकपाणेः ३।१०-c
 कुर्वन्ति बालव्यजनैश्चमर्यः १।१३-d
 कुलप्रतिष्ठां प्रणमय्य माता ७।२७-b
 कुले प्रसूतिः प्रथमस्य वेधसः ५।४१-a
 कुशांकुरादानपरिक्षतांगुलिः ५।११-c
 कुसुमायुधपतिं दुर्लभः ४।४०-a
 कुसुमायोजितकार्मुको मधुः ४।२४-b
 कुसुमास्तरणे सहायताम् ४।३५-a
 कुसुमोत्किरवीचिषु ६।५-b
 कृतं तपःसाधनमेतया वपुः ५।५२-d
 कृतवानसि विप्रियं न मे ४।७-a
 कृतव्यावृत्तयः परैः २।२७-d
 कृताऽभिषेकां हृतजातवेदसम् ५।१६-a
 कृताभ्यनुज्ञा गुह्या गरीयसा ५।७-b
 कृताऽऽसनपरिग्रहः ६।५३-b
 कृतोऽक्षसूत्रप्रणयी तया करः ५।११-d
 कृतोपकारेव रतिर्बभूव ३।७३-d

कृत्वेष्वोपनिवेशितम् ६।३७-d
 कृष्णात्वचं ग्रन्थिमतीं दधानम् ३।४६-d
 कृष्णेन देहोद्वहनाय शेषः ३।१३-d
 केनापि कामेन तपश्चचार १।५७-d
 केनाऽभ्यसूया पदकांक्षिणा ते ३।४-a
 केयूरचूर्णांकृतलाजमुष्टिम् ७।६६-c
 केशाऽन्तमन्तःकुसुमं तदीयम् ७।१४-b
 क्रमेण पादग्रहणं सतीनाम् ७।२७-d
 क्रान्तानि पूर्वं कमलासनेन ७।७०-c
 क्रियतां कथमन्यमण्डनम् ४।२२-a
 क्रियन्ते नन्दनद्रुमाः २।४१-d
 क्रियाणां खलु धर्म्याणाम् ६।१३-c
 क्रीडारसं निर्विशतीव बाल्ये १।२६-d
 क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ ५।८६-b
 क्रुद्धेऽपि पक्षच्छिदि वृषदात्रौ १।२०-c
 क्रूरे प्रतिहतक्रियाः २।४८-b
 क्रोधं प्रभो संहर संहरेति ३।७२-a
 क्लमं ययौ कन्दुकलीलायाऽपि या ५।१६-a
 क्लिशनाति भुवनत्रयम् २।४०-b
 क्लृप्ताऽऽसनं कौतुकवेदिमध्यम् ७।१२-d
 क्लृप्तोपचारां चतुरस्रवेदीम् ७।८८-a
 क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते ५।८६-d
 क्व तद्विधस्त्वं क्व च पुण्यलक्षणा ५।७३-b
 क्व नीलकण्ठ ब्रजसीत्यलक्ष्यवाक् ५।५७-c
 क्व नु ते हृदयङ्गमः सखा ४।२४-a
 क्षणं व्यलम्बन्त पुरोनिपण्णाः ७।१३-b
 क्षणमप्युत्सहते न मां विना ४।३६-d
 क्षणमात्रं किल जीवितेति मे ४।२१-b
 क्षतहुङ्कारशंसिनः २।२६-d
 क्षितिधरपतिकन्यामाददानः करेण ७।६४-b
 क्षितिबिरचितशय्यं कौतुकागारमागात् ७।६४-d
 क्षीरोदवेलेव सफेनपुञ्जा ७।२६-a
 क्षुण्णानि हरितां खुरैः २।४३-b
 क्षुद्रेऽपि मूनं शरणं प्रपन्नं १।१२-c
 क्षेत्राऽभ्यन्तरवर्तिनम् ६।७७-b

खिलीभूते विमानानाम् २।४५-c
 खे खेलगामी तमुवाह वाहः ७।४६-a
 गगनादवतीर्णा सा ६।४६-a
 गङ्गाप्रवाहोक्षितदेवदारु १।५४-b
 गङ्गास्रोतःपरिक्षिप्तम् ६।३८-a
 गजभग्ने पतनाय वल्लरी ४।३१-d
 गजाऽजिनं शोणितबिन्दुवर्षि च ५।६७-d
 गजाऽजिनस्यैव दुकूलभावः ७।३२-d
 गजाऽजिनालम्बि दुकूलधारि वा ५।७८-b
 गजाय गण्डूषजलं करेणुः ३।३७-b
 गणायामास पार्वती ६।८४-d
 गणा नमेरुप्रसवावर्तसाः १।५५-a
 गणाश्च गिर्यालयमभ्यगच्छन् ७।७१-c
 गत एव न ते निवर्तते ४।३०-a
 गतिमङ्गलेन च जीवितेन च ४।२२-d
 गतेषु लीलाञ्चितविक्रमेषु १।३४-b
 गन्तुं प्रवृत्ते समयं विलङ्घ्य ३।२५-b
 गन्धवद्गन्धमादनम् ६।४६-d
 गमितः सोऽपि सुहृदगतां गतिम् ४।२४-d
 गर्जितानन्तरां वृष्टिम् २।५३-c
 गर्भोऽभवद् भूधरराजपत्न्याः १।१६-d
 गामधास्यत् कथं नागः ६।६८-a
 गीतान्तरेषु श्रमवारिलेशैः ३।३८-a
 गुणकृत्ये धनुषो नियोजिता ४।१५-b
 गुणत्रयविभागाय २।४-c
 गुप्तावपि मनोहरम् ६।३८-d
 गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशी १।६०-
 गुरुः प्रगल्भेऽपि वयस्यतोऽस्याः १।५१-a
 गुरुं नेत्रसहस्रेण २।२६-c
 गुरुशोकामनुरोदितीव माम् ४।१५-d
 गुरूपदेशाद्बदनं निनाय ७।८१-b
 गुहामुखविसर्पिणा ६।६४-b
 गुहोऽपि येषां प्रथमासजन्मनाम् ५।१४-c
 गुहमेधिफलं मया ६।८८-d
 गुहयन्त्रपताकाश्रीः ६।४१-c
 गुहीतपत्युद्गमनीयवस्त्रा ७।११-b

गृहे गृहे व्यग्रपुरन्ध्रवर्गम् ७।२-b
 गोसारं सुरसैन्यानाम् २।५२-a
 गोरोचनाक्षेपनितान्तगौरे ७।१७-b
 गोरोचनापत्रविभक्तमस्याः ७।१५-b
 घटस्तनप्रलवणैर्व्यवर्धयत् ५।१४-b
 चकार कर्णैश्च्युतपल्लवेन ३।६२-c
 चक्रे पदं पत्रविशेषकेषु ३।३३-d
 चचाल बाला स्तनभिन्नवल्कला ५।८४-b
 चतुरैः सुरकामिनीजनैः ४।२०-c
 चतुर्दिगीशानवमत्य मानिनी ५।५३-b
 चतुर्मुखसमीरिता २।१७-b
 चतुष्कपुष्पप्रकराऽवकीर्णयोः ६।६८-a
 चन्द्रं गता पदमगुणान्न भुङ्क्ते १।४३-a
 चन्द्रेण नित्यं प्रतिभिन्नमौलेः ७।३५-c
 चन्द्रोदयारम्भ इवाऽम्बुराशिः ३।६७-b
 चरणं निर्मितरागमेहि मे ४।१६-d
 चरणौ रङ्गयन्त्वस्याः ६।८१-c
 चराचराणां भूतानाम् ६।६७-c
 चरितार्था चतुष्टयी २।१७-d
 चापेन ते कर्म न चाऽतिहिंसम् ३।२०-c
 चामरैः सुरवन्दीनाम् २।४२-c
 चिच्छेद साहस्यकथाप्रसङ्गम् ७।१६-d
 चित्रन्यस्ता इव गताः २।२४-c
 चित्राऽपितारम्भमिवाऽवतस्थे ३।४२-d
 चिन्तितोपस्थितास्तावत् ६।२४-c
 चिरकालार्जितं यशः २।४७-d
 चिरव्यवस्थापितवागभाषत ५।६३-d
 चिरस्य दृष्टेव मृतोत्थितेव ७।४-b
 चिराय कर्णोत्पलशून्यतां गते ५।४७-b
 चिरेण नाभिं प्रथमोदबिन्दवः ५।२४-d
 चिरोऽभिज्ञाऽलक्तकपाटलेन ते ५।३४-c
 चीनाऽशुकैः कल्पितकेतुमालम् ७।३-b
 चूडामणिमरीचिभिः ६।८१-d
 चूडामणोः किं ग्रहणं हरस्य ७।३५-d
 चूतप्रवालोल्लसत्कार ३।३०-d
 चूतयष्टिरिवाऽभ्याशे ६।२-c

चूतांकुरास्वादकषायकण्ठः ३।३२-a
 चेख्वीरपरिग्रहाः ६।६३-d
 च्युतकेशरदूषितेक्षणा-४।८-c
 छायामधः सानुगतां निषेव्य १।५-b
 जगच्छरण्यस्य निराशिपः सतः ५।७६-c
 जगदन्तो निरन्तकः २।६-b
 जगदाज्ञां ससुरासुरं तव ४-२६-b
 जगदादिरनादिस्त्वम् २।६-c
 जगदीशो निरीश्वरः २।६-d
 जगद्योनिरयोनस्त्वम् २।६-a
 जगाम गौरी शिखरं शिखण्डिमत् ५।७-d
 जग्राह ताम्राऽङ्गुलिमष्टमूर्तिः ७।७६-b
 जङ्गमं प्रैष्यभावे वः ६।५८-a
 जङ्घे शुभे सृष्टवतस्तदीये १।३५-b
 जटाभिरप्येवमभूतदाननम् ५।६-b
 जनोऽयमुच्चैःपदलङ्घनोत्सुकः ५।६४-b
 जयाय सेनान्यमुशन्ति देवाः ३।१५-b
 जयाशा यत्र चाऽस्माकम् २।४६-a
 जयेतिवाचा महिमानमस्य ७।४३-c
 जलसङ्घात इवाऽसि विद्रुतः ४।६-d
 जलान्यपि स्नानविधिक्षमाणि ते ५।३३-b
 जहुः परिग्रहब्रीडाम् ६।३४-c
 जातवेदोमुखान्मायी २।४६-c
 जातास्तद्वर्णैरुपमानबाह्याः १।३६-d
 जाते परिणयोन्मुखे ६।३४-b
 जामातुरग्रेसरतामुपेत्य ७।५५-b
 जाम्बूनदवतंसकाम् ६।६१-b
 जायापती लौकिकमेषणीयम् ७।८८-c
 जालान्तरप्रेषितदृष्टिरन्या ७।६०-a
 जितसिंहभया नागाः ६।३६-a
 जितेन्द्रिये शूलिनि पुष्पचापः ३।५७-c
 ज्योतिःप्ररोहैरुदितैः शिरस्तः ३।४६-b
 ज्योतिर्भिरुदभिरिव त्रियामा ७।२१-b
 ज्योतिषां प्रतिबिम्बानि ६।४२-c
 ज्योतीर्षीव मुखानि वः २।१६-d
 ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि १।२५-d

ज्योत्स्नाऽभिषेकद्विगुणद्युतीनि ७।६३-d
 ज्वलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा ५।३०-b
 ज्वलन्मणिशिखाश्चैनम् २।३८-a
 तं कलाभिनिषेवते २।३४-b
 तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुयुः १।४८-c
 तं देशमारोपितपुष्पापे ३।३५-a
 तं मातरो देवमनुव्रजन्त्यः ७।३८-d
 तं मुहुर्द्वं तहारितैः २।३६-b
 तं लोकपालाः पुरुहूतमुख्याः ७।४५-a
 तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टिः

५।८५-a

तच्छङ्किनः पूर्वमिव प्ररोहम् ७।७६-d
 तच्छासनात्काननमेव सर्वम् ३।४२-c
 तटाभिषातादिव लग्नपङ्के ७।४६-c
 ततः परममित्युक्त्वा ६।३५-a
 ततार ताराऽधिपखण्डधारी ७।४८-d
 ततो गरुः शूलभृतः पुरोगैः ७।४०-a
 ततो गृहीतं नु मृगाङ्गनाभिः १।४६-d
 ततोऽनुकुर्याद्विशदस्य तस्याः १।४४-c
 ततो भुजंगाऽधिपतेः फणाग्रैः ३।४६-a
 ततो मन्दाऽनिलोद्भूतः २।२६-a
 तत्कृताऽमुग्रहाऽपेक्षी २।३६-a
 तत्क्षरां हरबन्धुना ६।६३-b
 तत्पूर्वपाणिग्रहणाऽनुरूपम् ७।३०-b
 तत्प्रत्ययाच्च कुसुमायुधबन्धुरेनाम् ४।४५-c
 तत्प्रयातोषधिप्रस्थम् ६।३३-a
 तत्र निश्चित्य कन्दर्पम् २।६३-a
 तत्र वेत्राऽऽसनासीनान् ६।५३-a
 तत्रानिमाधाय समित्समिद्धम् १।५७-a
 तत्राऽवतीर्याच्युतदत्तहस्तः ७।७०-a
 तत्रैश्वरो विष्टरभाग् यथावत् ७।७२-a
 तथा च तस्यां हरिणा विशश्वसुः ५।१५-b
 तथाऽतितप्तं सवितुर्गमस्तिभिः ५।२६-a
 तथा न गाङ्गाः सलिलैदिवश्च्युतैः ५।३७-b
 तथाऽपि तावत्कस्मिन्चित् ६।६२-a
 तथाविधं प्रेमपतिश्च तादृशः ५।२-d

तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः ५।८२-b
 तथा समक्षं दहता मनोभवम् ५।१-a
 तथाहि ते शीलमुदारदर्शने ५।३६-c
 तथाहि नृत्याऽभिनयक्रियाच्युतम् ५।७६-c
 तथाहि शेषेन्द्रियवृत्तिरासाम् ७।६४-c
 तथेति शेषामिव भर्तुं राज्ञाम् ३-३२-a
 तथैव तस्युः फणारत्नशोभाः ७।३४-d
 तथैव वातायनसंभ्रिकर्षम् ७।५६-c
 तथैवोच्छिरसा त्वया ६।७-d
 तदंगसंसर्गमवाप्य कल्पते ५।७६-a
 तदनु ज्वलनं मदपितम् ४।३६-a
 तदप्यपाकीर्णमतः प्रियंवदाम् ५।२८-c
 तदधिनी त्वं पुनरेव वर्तसे ५।६५-b
 तदर्धभागेन लभस्व काङ्क्षितम् ५।५०-c
 तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने

५।७२-d

तदागमनकार्यं नः ६।७४-a
 तदाननश्रीरलकैः प्रसिद्धैः ७।१६-c
 तदाऽनपेक्ष्य स्वशरीरमादंभम् ५।७८-c
 तदापातभयात्पथि २।४५-d
 तदाप्रभृत्युन्मदना पितुर्गृहे ५।५५-a
 तदाप्रभृत्येव विमुक्तसङ्गः १।५३-c
 तदा सहाऽस्माभिरनुज्ञया गुरोः ५।५६-c
 तदिच्छामो विभो स्रष्टुम् २।५१-a
 तदिदं कणशो विकीर्यते ४।२७-c
 तदिदं क्रियतामनन्तरम् ४।३२-a
 तदिदं गतमीदृशीं दशाम् ४।५-c
 तदिदं परिरक्ष शोभने ४।४४-a
 तदीयास्तोयदेवद्य २।५०-a
 तदीषदाद्रौरुणगण्डलेखम् ७।८२-a
 तदेव जातं तिलकक्रियायाः ७।३३-d
 तदेव जातं वचनं स्मरस्य ३।३२-d
 तद् गच्छ सिद्धयै कुरु देवकार्यम् ३।१८-a
 तद्गौरवान्मंगलमण्डनश्रीः ७।३१-a
 तद्दर्शनादभूच्छम्भोः ६।१३-a
 तद्दिशिताः प्राञ्जलयः प्रणेतुः ७।४५-d

तद्विंशानमुदासीनम् २।१३-c
तद्धि तीर्थं प्रचक्षते ६।५६-d
तद् ब्रूत वत्साः किमितः २।२८-a
तद्भक्तिसंक्षिप्तबृहन्प्रमाणम् ७।३७-c
तद्वाप्यो धाम साम्प्रतम् २।४४-d
तद्विसृष्टः खंभुद्ययुः ६।२४-d
तनुतां दुःखमनंग मोक्षयति ४।१३-d
तनोति रविरातपम् २।३३-b
तन्मातरं चाश्वमुखीम् ६।१२-a
तन्मेखलामध्यमणोरिवार्चिः १।३८-d
तपः किलेदं तदवाप्तिसाधनम् ५।६४-c
तपःकृशामभ्युपपत्स्यते सखीम् ५।६१-c
तपः क्व वत्से क्व च तावकं वपुः ५।४-b
तपःपरामर्शविवृद्धमन्योः ३।७१-a
तपःफलं स्यात्किमतः परं वद ५।४१-d
तपः शरीरैः कठिनैरुपाजितम् ५।२६-c
तपःसमाधेः प्रतिकूलवर्ती ३।२४-b
तपसा तत्प्रवणीकृतो हरः ४।४२-b
तपसामुपभुञ्जानाः ६।१०-c
तपस्विनः स्थाणुवनौकसस्ताम् ३।३४-a
तपस्विनां दूरमधश्चकार सा ५।२६-d
तपस्विनामप्युपदेशतां गतम् ५।३६-d
तपस्विने ता प्रहृष्टा करेण ३।६५-b
तपात्यये वारिभिरुक्षिता नवैः ५।२३-c
तपो महत्सा चरितुं प्रचक्रमे ५।१८-d
तपोवनं तच्च बभूव पावनम् ५।१७-d
तमःपारे व्यवस्थितम् २।५८-b
तमन्वगिन्द्रप्रमुखाश्च देवाः ७।७१-a
तमभ्यगच्छत्प्रथमो विधाता ७।४३-a
तमर्थमिव भारत्या ६।७६-a
तमवेक्ष्य रुरोद सा भृशम् ४।२६-a
तमातिथेयी बहुमानपूर्वया ५।३१-a
तमाशु विघ्नं तपस्तपस्वी ३।७४-a
तमिमं क्रुह दक्षिणेत्यतम् ४।१६-c
तमुद्रिमद्वबन्धुजनाऽधिष्ठैः ७।५२-a
तमेकदृश्यं नयनैः पिबन्त्यः ७।६४-a

तमेव मेना दुहितुः कथंचित् ६।२४-c
तया गृहीतं नु मृगांगनाभ्यः १।४६-c
तया तु तस्याऽर्धशरीरभाजा ७।२८-c
तया दुहित्रा सुतरां सवित्री १।२४-a
तया प्रबुद्धाऽऽननचन्द्रकान्त्या ७।७४-a
तया मुनीनां चरितं व्यगाह्यत ५।१६-b
तया स पूतश्च विभूषितश्च १।२८-d
तयोः समापत्तिषु कातराणि ७।७५-a
तयोः स्पर्शयित्वा लदण्डम् ७।८६-c
तव चेतसि वर्तते ६।१८-d
तव तच्चारु वपुर्न दृश्यते ४।१८-d
तव प्रसादात्कुसुमायुधोऽपि ३।१०-a
तव प्रियं यश्चतुराजलोकिनः ५।४६-b
तव भर्ता न चिराद्भविष्यति ४।४०-f
तवाऽक्षिसादृश्यमिव प्रयुञ्जते ५।३५-d
तवाऽनुवृत्तिं न च कर्तुं मुत्सहे ५।६५-d
तवेव नामाऽऽनगतिः कृती त्वम् ३।१६-b
तस्मात्प्रदेशाच्च वितानवन्तम् ७।१२-a
तस्मिन्नपत्ये न जगाम तृप्तिम् १।२७-b
तस्मिन्नुपायाः सर्वे नः २।४८-a
तस्मिन्मघोनस्त्रिदशान्विहाय ३।१-a
तस्मिन् मुहूर्ते पुरसुन्दरीणाम् ७।५६-a
तस्मिन्वने संयमिनां मुनीनाम् ३।२४-a
तस्मिन् विप्रकृताः काले २।१-a
तस्मिन्संयमिनामाद्ये ६।३४-a
तस्मिन् समिद्धाऽर्चिषि लाजमोक्षम् ७।८०-d
तस्मिन्सुराणां विजयाभ्युपाये ३।१६-a
तस्मै जयाऽऽशीःसमृद्धे पुरस्तात् ७।४७-a
तस्मै शशंस प्रणिपत्य नन्दी ३।६०-a
तस्मै हिमाद्रेः प्रयतां तमूजाम् ३।१६-a
तस्थौ निवृत्तान्यवराभिलाषः १।५१-b
तस्थौ वृषाङ्कागमनप्रतीक्षः ७।२६-d
तस्याः कपोले परभागलाभात् ७।१७-c
तस्याः करं शैलगुरूपनीतम् ७।७६-a
तस्याः करिण्यामि दृष्टानुतापम् ३।८-c
तस्याः कृती कृत्यमशेषयित्वा ७।२६-b

तस्याः प्रविष्टा नतनाभिरन्ध्रम् १।३८-a
 तस्याः शरीरे प्रतिकर्म चक्रः ७।६-c
 तस्याः शलाकाञ्जननिर्मितेव १।४७-a
 तस्याः सखीभ्यां प्रणिपातपूर्वम् ३।६१-a
 तस्याः सुजातोत्पलपत्रकान्ते ७।२०-a
 तस्यात्मा शितिकण्ठस्य २।६१-a
 तस्यानुमेने भगवान् विमन्युः ७।६३-a
 तस्योपकण्ठे घननीलकण्ठः ७।५१-a
 तस्योपायनयोग्यानि २।३७-a
 तां जन्मने शैलवधून् प्रपेदे ६।२१-d
 तां नारदः कामचरः कदाचित् १।५०-a
 तां पार्वतीत्याभिजनेन नाम्ना १।२६-a
 तां प्रणामाऽऽदरस्त- ६।६१-a
 तां प्राङ्मुखीं तत्र निवेद्य तन्वीम् ७।१३-a
 तां लोघ्रकल्केन हुताऽङ्गतैलाम् ७।६-a
 तां वीक्ष्य लीलाचतुरामनङ्गः १।४७-c
 तां वीक्ष्य सर्वावयवाऽनवद्याम् ३।५७-a
 तां हंसमालाः शरदीव गङ्गाम् १।३०-a
 तानप्रदायित्वमिवोपगन्तुम् १।८-d
 तानर्घ्यानर्घ्यमादाय ६।५०-a
 तामगौरवभेदेन ६।१२-a
 तामर्चिताभ्यः कुलदेवताभ्यः ७।२७-a
 तामस्मदर्थं युष्माभिः ६।२६-a
 ताम्रीष्टपर्यन्तरुचः स्मितस्य १।४४-d
 तारकाख्यो महासुरः २।३२-b
 तारकेण दिवौकसः २।१-b
 तावत्पताकाऽऽकुलमिन्दुमौलिः ७।६३-a
 तावद्भवस्याऽपि कुबेरशैले ७।३०-a
 तावत्स वल्लिर्भवेनेत्रजन्मा ३।७२-c
 तावेत्य पश्चात्कनकाऽनस्थौ ७।८८-b
 तावेव पितरौ स्मृतौ २।७-d
 तासां च पश्चात् कनकप्रभाणाम् ७।३६-a
 तासां त्वं प्रभवो गिराम् २।१२-d
 तासां मुखैरासवगन्धगर्भैः ७।६२-a
 तिथौ च जामित्रगुणान्वितायाम् ७।१-b
 तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति १।१४-d

तिर्यगूर्ध्वमधस्ताच्च ६।७१-a
 तिमृभिस्त्वमवस्थाभिः २।६-a
 तीव्राऽभिषङ्गप्रभवेण वृत्तिम् ३।७३-a
 तुरासाहं पुरोधाय २।१-c
 तुलां यदारोहति दन्तवाससा ५।३४-d
 तुषारवृष्टिक्षतपद्मसम्पदाम् ५।२७-c
 तुषारसङ्घातशिलाः खुराग्रैः १।५६-a
 तुषारसङ्घातशिलातलेष्वपि ५।५५-d
 ते चाकाशमसिंह्यामम् ६।३६-a
 ते त्र्यहद्गूर्ध्वमाख्याय ६।६३-c
 तेन योजितसम्बन्धम् ६।३०-c
 तेनाऽमरवधूहस्तैः २।४१-a
 तेऽपि देवा दिवं ययुः २।६२-d
 ते प्रभामण्डलैर्व्योम ६।४-a
 तेऽभिनन्द्य गिरेर्वचः ६।६-b
 तेषां मध्यगता साध्वी ६।११-a
 तेषामाविरभूद् ब्रह्मा २।२-a
 ते सद्यनि गिरेर्वेगात् ६।४८-a
 ते सर्वे सर्वतोमुखम् २।३-b
 ते हिमालयमामन्त्र्य ६।६४-a
 तोयाज्जतभिस्करालीव ६।४६-c
 तौः दम्पती त्रिः परिणीय बलिम् ७।८०-a
 तौ सन्धिषु व्यञ्जितवृत्तिभेदम् ७।६१-a
 त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्टितानि ७।५६-d
 त्रिनेत्रवक्षः सुलभं तवाऽपि यत् ५।६६-b
 त्रिभागशेषासु निशासु च क्षणम् ५।५७-a
 त्रिमार्गयेव त्रिदिवस्य मार्गः १।२८-b
 त्रियम्बकं संयमिनं वदशं ३।४४-d
 त्रिलोकनाथः पितृसङ्गोचरः ५।७७-b
 त्रिलोकसौन्दर्यमिवोदितं वपुः ५।४१-b
 त्रिलोचनवधूरिति ६।८६-d
 त्रिलोचनस्तामुपचक्रमे च ३।६६-b
 त्रिविक्रमोद्यतस्यासीत् ६।७१-c
 त्रिस्तोतसः कान्तिमतीत्य तस्थौ ७।१५-d
 त्रैलोक्यवन्द्येन कृतप्रणामः ७।५४-b
 त्रिवर्गसारः प्रतिभाति भाविनी ५।३८-b

त्वं पितृणामपि पिता २।१४-a
 त्वं सर्वतो गामि च साधकं च ३।१२-d
 त्वगुतरासङ्गवतीमवीतिनीम् ५।१६-b
 त्वत्कुलोद्भूतये हरिः ६।८-d
 त्वत्सम्भावितमात्मानम् ६।२०-a
 त्वदधीनं खलु देहिनां सुखम् ४।१-d
 त्वदनुव्याप्तिसम्भवा ६।२१-b
 त्वद्वृत्ते प्रापयितुं क ईश्वरः ४।११-d
 त्वमनङ्गः कथमक्षता रतिः ४।६-d
 त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ५।७१-d
 त्वमेव तावत्परिचिन्तय स्वयम् ५।६७-a
 त्वमेव हव्यं होता च २।१५-a
 त्वया मनोनिर्विषयाऽर्थकामया ५।३८-c
 त्वयैकमीशं प्रति साधु भाषितम् ५।८१-b
 त्वरयेदक्षिणवातवीजनैः ४।३६-b
 त्वराद्विगुणरंहसा २।६३-d
 त्वष्टा नवं निर्मितमातपत्रम् ७।४१-b
 त्वामामनन्ति प्रकृतिम् २।१३-a
 त्वामेव पुरुषं विदुः २।१३-d
 त्वाशास्यचिन्तास्तिमितो वभून्न ७।८७-d
 दक्षस्य कन्या भवपूर्वपत्नी १।२१-b
 दण्डेनास्तमितत्विषा २।२३-b
 ददर्श चक्रीकृतचारुपापम् ३।७०-c
 ददृशे पुरुषाकृतिं क्षितौ ४।३-c
 ददौ रसात्पङ्कजरेणुगन्धि ३।३७-a
 दयितास्वनवस्थितं नृगाम् ४।२८-c
 दरीगृहद्वारविलम्बिम्बिम्बाः १।१४-c
 दरीगृहोत्सर्गनिपक्तभासः १।१०-b
 दरीमुखोत्थेन समीरणेन १।८-b
 दर्शनं प्रतिभाति मे ६।५४-d
 दाता मे भूभृतां नाथः ६।१-c
 दिग्गम्बरत्वेन निवेदितं वसु ५।७२-b
 दिग्दक्षिणा गन्धर्वहं सुखेन ३।२५-c
 दिग्दारुणमदाविलम् २।४४-b
 दिङ्नागमदगन्धिषु ६।५-d
 दिदृक्षवस्तामृषयोऽभ्युपागमन् ५।१६-c

दिने दिने सा परिवर्धमाना १।२५-a
 दिवं यदि प्रार्थयसे वृथा श्रमः ५।४५-a
 दिवाकराद्रक्षति यो गुह्यसु १।१२-a
 दिवाकराप्लुष्टविभूषणास्पदाम् ५।४८-b
 दिवाऽपि निष्ठयूतमरीचिभासा ७।३५-a
 दिशामुपान्तेषु ससर्जं दृष्टिम् ३।६६-d
 दीर्घिकाकमलोन्मेषो २।३२-c
 दुकूलवासाः स वधूसमीपम् ७।७३-a
 दुनोति निर्गन्धतया स्म चेत् ३।२८-b
 दुर्दिनेष्वभिसारिकाः ६।४३-d
 दुहितरमनुकम्प्यामद्रिरादाय दोभ्यम् ३।७६-b
 दुहितुस्नेहविकलवाम् ६।६२-b
 दूरं पुरःक्षिप्तशतह्रदेव ७।३६-d
 दूरात्प्रत्युद्यो गिरिः ६।५०-b
 दूर्वाप्रवालैः प्रतिभिन्नशोभम् ७।७-b
 दूर्वाविता पाण्डुमधूकदाम्ना ७।१४-d
 दृष्टः कथंचिद्वयैर्विविग्नैः १।५६-c
 दृष्टिप्रदाने कृतनन्दिसंज्ञाः ७।४५-c
 दृष्टिप्रपातं परिहृत्य तस्य ३।४३-a
 देवदारुहस्तुजः ६।५१-b
 देवानामपि देवता २।१४-b
 देवास्तदन्ते हरमूढभार्यम् ७।६२-a
 देहबद्धमिवेन्द्रस्य २।४७-c
 दृष्ट्वा परं ज्योतिरुपाराराम ३।५८-d
 द्योतयन्तस्तपोधनाः ६।४-b
 द्रवः सङ्घातकठिनः २।११-a
 द्रुमेषु सख्या कृतजन्मसु स्वयम् ५।६०-a
 द्रुमेरभीष्टप्रसर्वाऽर्चिताऽतिथि ५।१७-b
 द्वन्द्वानि भावं क्रियया विवर्जुः ३।३५-d
 द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयताम् ५।७१-a
 द्वयेनैव द्विजोत्तमाः ६।५७-b
 द्वयेऽपि निक्षेप इवाऽर्पितं द्वयम् ५।१३-b
 द्वारे पुरस्योद्धटिताऽपिधाने ७।५३-b
 द्विजातिभावादुपपन्नचापलः ५।४०-b
 द्विधाप्रयुक्तेन च वाङ्मयेन ७।६०-a
 द्विरिव प्रतिशब्देन ६।६४-c

द्विरूपमपि मे वपुः ६-५८-d
 द्विरेफमाला सविशेषसङ्गा १२७-d
 द्विवन्ति मन्दाश्चरितं महात्मनाम् ५७५-d
 द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः १४३-d
 भनुषः पेलवपुष्पपत्रिणः ४२६-d
 धनुष्यमोघं समधत्त सायकम् ३१६-d
 धर्मणाऽपि पदं शर्वे १६१४-a
 भातार इति कीर्तिताः ६१६-d
 धातुताम्राधरः प्राबुः ६१५-a
 धात्र्यंगुलीभिः प्रतिसार्यमाणम् ७२५-c
 धाम स्वायंभुवं ययुः २११-d
 धुन्वन्मुहुः प्रोतघने विषाणे ७४६-d
 धुरमुद्गता भुवः ६१३०-b
 धुर्यैर्यानिमिवाध्वनि ६७६-d
 धूपोष्मणा त्याजितमाद्रं भावम् ७१४-a
 धूमकेतुरिवोत्थितः २१३२-d
 धृतं त्वया वार्धकशोभिवत्कलम् ५४४-b
 धैर्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये ३११०-d
 धौतपादाऽम्भसा च वः ६१५७-d
 ध्याता ध्येयं च यत्परम् २१५४-d
 ध्यानास्पदं भूतपतेर्विवेश ३४३-d
 ध्रियते कुसुमप्रसाधनम् ४११८-c
 ध्रुवं चिताभस्मरजो विशुद्धये ५७६-b
 ध्रुवं वपुः काञ्चनपद्मनिमित्तम् ५११६-c
 ध्रुवेण भर्त्रा ध्रुवदर्शनाय ७८५-a
 न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते ५८२-d
 न केवलं दरीसंस्थम् ६१६०-a
 न केवलं यो महतोऽपभाषते ५८३-c
 नक्तं दर्शितसञ्चराः ६४३-b
 नक्तमापानभूमिषु ६४२-b
 नखक्षतानीव वनस्थलीनाम् ३१२६-d
 न खलु प्रेम चलं सुहृज्जने ४२८-d
 न खल्लुप्ररुषा पिनाकिना ४२४-c
 नगेन्द्रगुप्तं नगरं मुहूर्तात् ७१५०-b
 न चक्षुषोः कान्तिविशेषबुद्ध्या ७२०-c
 न च प्ररोहाभिमुखोऽपि दृश्यते ५१६०-c

न चेदिदं द्वन्द्वमयोजयिष्यत् ७१६६-b
 न चेद्रहस्यं प्रतिवक्तुमर्हसि ५४४-d
 न जातु बाला लभते स्म निर्द्वैतिम् ५१५५-c
 नतांसमाकुञ्चितसव्यपादम् ३७०-b
 न तावता लभ्यममंस्त काङ्क्षितम् ५१८-b
 न त्वस्य सिद्धौ यास्यामि २१५४-c
 न दुर्वहश्रोणिपयोधरातीः ११११-c
 न दृश्यते तच्च कुशोदरि त्वयि ५४२-d
 न दृश्यते प्रार्थयितव्य एव ते ५४६-c
 न धर्मवृद्धेषु वयः समीक्ष्यते ५११६-d
 न धियां पथि वर्तसे ६१२२-d
 ननु मां कामवधे विमुञ्चता ४३१-b
 ननु मां प्रापय पत्युरन्तिकम् ४३२-d
 ननु मूर्तिभिरष्टाभिः ६१२६-c
 न नूनमारूढरुषा शरीरम् ७१६७-a
 न पुत्रवात्सल्यमपाकरिष्यति ५११४-d
 न बिभ्रति यथा पुरा २११६-b
 न भवचरेणोन्धनसम्भृतेन सा ५१२३-b
 नमयन्सारगुरुभिः ६१५०-c
 न मया न च विष्णुना २१५८-d
 नमस्त्रिमूर्तये तुभ्यम् २१४-a
 न मां परं सम्प्रतिपत्तुमर्हसि ५१३६-b
 न मे काश्चित्प्रवृत्तयः ६१२६-b
 नयनान्यरूपानि धूर्णयन् ४१२२-a
 नयनोपान्तविलोकितां च यत् ४१२३-d
 न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत् ५४५-d
 न रूपमित्यव्यभिचारि तद्वचः ५१३६-b
 नलिनीं क्षतसेतुबन्धनः ४१६-c
 नवं नवक्षौमनिवासिनी सा ७१२६-c
 न वक्त्रमात्मीयमरालपक्ष्मणः ५४६-d
 नवचूतप्रसवो गमिष्यति ४११४-d
 नवपरिणयलज्जाभूषणां तत्र गौरीम् ७१६५-a
 नवपल्लवसंस्तरे यथा ४१३४-c
 नववैधव्यमसह्यवेदनम् ४११-d
 न विदीर्यो कठिनाः खलु स्त्रियः ४१५-d
 न विवेद तयोरतृप्तयोः ४१२-c

न विश्वमूर्तैरवधार्यते वपुः ५।७८-d
 न वृक्षवृत्तिव्यतिरिक्तसाधनः ५।२२-d
 न वेत्सि नूनं यत एवमात्थ माम् ५।७५-b
 न वेत्सि भावस्थमिमं कथं जनम् ५।५८-b
 नवे दुकूले च नगोपनीतम् ७।७२-c
 न वेद्यि नस प्रस्थितदुर्लभः कदा ५।६१-a
 नवेन दीक्षाविधिसायकेन ७।८-b
 नवैरुदन्वानिव चन्द्रपादैः ७।७३-d
 नवोटजाऽभ्यन्तरसंभृतानलम् ५।१७-c
 न षट्पदश्रेणिभिरेव पङ्कजम् ५।६-c
 न सन्ति याथार्थ्यविदः पिनाकिनः ५।७७-d
 न हीश्वरव्याहृतयः कदाचित् ३।६३-c
 नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वात् १।३६-a
 नाऽङ्गानि प्रभवन्ति मे ६।५६-d
 नादत्ते केवलां लेखाम् २।३४-c
 नाऽन्तकः कुसुमाऽऽयुधात् ६।४४-b
 नाभिप्रविष्टाऽऽभरणप्रभेरा ७।६०-c
 नामाक्षराणीव मनोभवस्य ३।२७-d
 नार्यश्चतुष्काऽभिमुखं व्यनेषुः ७।६-d
 नार्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि ७।६४-b
 नाऽलक्षयत्साध्वससन्नहस्तः ३।५१-c
 निकामतप्ता विविधेन वह्निना ५।२३-a
 निक्षेपणाद्रागमिवोद्गिरन्तौ १।३३-b
 निक्षेपणाय पदमुद्धृतमुद्रहन्ती ५।८५-b
 नितम्बिनीमिच्छसि मुक्तलज्जाम् ३।७-c
 नितान्तदीर्घेर्जनिता तपोभिः ३।४-b
 निदाघकालोल्बरातापयेव ७।८४-c
 निद्रा संज्ञाविपर्ययः ६।४४-d
 निनाय साऽत्यन्तहिमोत्किराऽनिलाः ५।२६-a
 निनिन्द रूपं हृदयेन पार्वती ५।१-c
 निन्ये विनीतैरवरोधरक्षैः ७।७३-b
 निबोध यज्ञांश्चभुजामिदानीम् ३।१४-c
 निबोध साधो तव चेत्कुतूहलम् ५।५२-b
 निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः १।३-d
 निमील्य नेत्रे सहसा व्यबुध्यत ५।५७-b
 नियमविधिजलानां बहिषां चोपनेत्री १।६०-b

नियमितपरिखेदा तच्छिरश्चन्द्रपादैः १।६०-d
 निरन्तरास्वन्तरवातवृष्टिषु ५।२५-b
 निर्जितैरावता गजाः २।५०-d
 निर्नाभिकौशेयमुपात्तबाणम् ७।७-c
 निर्वाणभूयिष्ठमथाऽस्य वीर्यम् ३।५२-a
 निर्वाणालातलाधवम् २।३३-d
 निर्वृत्तपर्जन्यजलाभिषेका ७।११-c
 निवपेः सहकारमञ्जरीः ४।३८-c
 निवर्तयाऽस्मादसदीप्सितात्मनः ५।७३-a
 निवातनिष्कम्पमिव प्रदीपम् ३।४८-d
 निवारयन्ती महतो मुनिव्रतात् ५।३-d
 निवार्यतामालि किमप्ययं बटुः ५।८३-a
 निवेदितं निश्वसितेन सोष्मणा ५।४६-a
 निवेदितो नैष्ठिकसुन्दरस्तया ५।६२-b
 निवेशयामास मधुद्विरेकान् ३।२७-c
 निशम्य चैनां तपसे कृतोद्यमाम् ५।३-a
 निषेदुषी स्थण्डिल एव केवले ५।१२-d
 निषेव्यते भूतिसमुत्सुकेन वा ५।७६-b
 निष्कम्पवृक्षं निभृतद्विरेकम् ३।४२-a
 नीताविवोत्साहगुणेन संपत् १।२२-d
 नीते समर्पित नवचूतबाणे ३।२७-b
 नीललोहितरेतसः २।५७-d
 नीवीमतिक्रम्य सितेतरस्य १।३८-c
 नेत एवार्हति क्षयम् २।५५-b
 नेत्रैरविस्पन्दितपक्षममालैः ३।४७-c
 नोदयामास वासवः २।२६-d
 नोपकारेण दुर्जनः २।४-d
 न्युपगूढानि सवेपथूनि च ४।१७-b
 न्यवतंसोत्पलताडनानि वा ४।८-d
 न्यस्तं पुरस्तात्पुरशासनस्य ७।३०-d
 न्यस्ताक्षरा धातुरसेन यत्र १।७-a
 न्यायैस्त्रिभिर्हदीरणम् २।१२-b
 न्यासीकृतां स्थानविदा स्मरेण ३।५५-c
 पतङ्गवद् वह्निमुखं विविधुः ३।६४-b
 पतिः पशूनामपरिग्रहोऽभूत् १।५३-d
 पतिव्रताभिः परिगृह्य निन्ये ७।१२-c

पत्युःकार्यमभीप्सितम् ६।८६-b
 पत्युः पादार्जपतिक्षणा ६।११-b
 पत्युः प्रजानां विफलोऽभविष्यत् ७।६६-d
 पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन ७।१६-a
 पत्रान्तलग्नैर्जलविन्दुजालैः ७।८६-a
 पदं चिताभस्मरजः करिष्यति ५।६६-d
 पदं तुषारंस्तुतिधौतरक्तम् १।६-a
 पदं सहेतुः श्रमस्य पेलवम् ५।४-c
 पदमातस्त्रुषा त्वया ६।७२-b
 पदमाहुर्मनीषिणः ६।७७-d
 पदे पदे दुनिमिते गलन्ती ७।६१-b
 पद्माऽऽकरं चक्रुरिवाऽन्तरिक्षम् ७।३०-d
 पद्मानि यस्याग्रसरोरुह्राणि १।१६-c
 पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिख्याम् १।४३-b
 पद्मासनस्थाय पितामहाय ७।८६-d
 पपी प्रियां स्वामनुवर्त्तमानः ३।३६-b
 पयश्च निम्नाभिमुखं प्रतीपयेत् ५।५-d
 पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ५।२७-b
 पयोधरोत्सेधविशीर्णं संहति ५।८-d
 परतोऽपि परश्चाऽसि २।१४-c
 परमध्यास्महे पदम् ६।१६-b
 परलोकनवप्रवासिनः ४।१०-a
 परलोकविधौ च माधवः ४।३८-a
 परलोकान्तरितस्य ते मया ४।२२-b
 परस्पराक्रन्दिनि चक्रवाकयोः ५।२६-c
 परस्परेण स्पृहणीयशोभम् ७।६६-a
 पराङ्मुखी विश्वसृजः प्रवृत्तिः ३।२८-d
 पराजितेनापि कृतौ हरस्य १।४१-c
 पराऽभिमर्शो न तवाऽस्ति कःकरं ५।४३-c
 परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः १।५२-b
 परिच्छिन्नप्रभावद्विः २।५८-c
 परिणीष्यति पार्वतीं यया ४।४२-a
 परितोषाय मूच्छते ६।५६-b
 परिपाकमुपेयुषाम् ६।१०-b
 परिम्लानमुखश्रियाम् २।२-b
 परिश्रमं नाम विनीय च क्षणम् ५।३२-b

परोऽपि को नाम तवाऽनुमन्यते ५।६८-b
 पर्यङ्कबन्धं निविडं विभेद ३।५६-d
 पर्यङ्कबन्धस्थिरपूर्वकायम् ३।४५-a
 पर्याकुलत्वान्मरुताम् २।२५-a
 पर्याक्षिपत्काचिदुदारबन्धम् ७।१४-c
 पर्यासिचन्द्रेव शरत्त्रियामा ७।२६-b
 पर्यासिपुष्पस्तवकस्तनाभ्यः ३।३६-a
 पर्यासिपुष्पस्तवकावनम्रा ३।५४-c
 पवनैर्भस्म कपोतकर्बुरम् ४।२७-d
 पशुपतिरपि तान्यहानि कृच्छ्राद् ६।६५-a
 पश्चात्कृताः स्निग्धजनाऽऽशिपोऽपि ७।२८-c
 पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम १।२६-d
 पश्चाद्भेदमुपेयुषे ५।४-d
 पश्यन्नदुरान्मनसाऽप्यधृष्यम् ३।५१-b
 पादन्यासैर्वसुन्धराम् ६।५०
 पाणौ पाशः प्रचेतसः २।२१-b
 पादानतः कोपनयाऽवधूतः ३।८-b
 पादेन नापैक्षत सुन्दरीणाम् ३।२६-c
 पादेन परमेष्ठिनः ६।७०-b
 पार्वतीमात्मजन्मने ६।२८-b
 पार्वे पितुरधोमुखी ६।८७-b
 पितुः प्रदेशस्तव देवभूमयः ५।४५-b
 पिनाकपाणिं पतिमाप्नुमिच्छति ५।५३-d
 पिनाकिना भग्नमनोरथा सती ५।१-b
 पीतं गुरोस्तद्वचनं भवान्या ७।८४
 पुंस्कोकिलो यन्मधुरं चुक्रुज ३।३२-b
 पुनः पुनः केसरदामकाञ्चीम् ३।५५-b
 पुनः प्राप्य च शूलिनम् ६।६४-b
 पुनन्ति लोकान्पुण्यत्वात् ६।६६-c
 पुनरङ्काश्रयणी भवामि ते ४।२०-b
 पुनरप्यादिश तावदुत्थितः ४।१६-b
 पुनरोषेन हि युज्यते नदी ४।४४-d
 पुनर्ग्रहीतुं नियमस्थया तया ५।१३-a
 पुनर्भक्त्वेशभयात्प्रपन्नः ३।५-b
 पुनर्वंशित्वाद्बलवन्निगृह्य ३।८६-b
 पुनर्विविधः स्फुरितोऽस्तराधरः ५।८३-b

पुपोष लावण्यमयान्विशेषात् १।२५-c
 पुरःपाकाभिरम्बिकाम् ६।१०-d
 पुरः सखीनाममिमीत लोचने ५।१५-d
 पुरन्धीणां प्रगल्भता ६।३२-d
 पुरमार्गे घनशब्दविकल्पाः ४।११-b
 पुराणस्य कवेस्त्वस्य २।१७-a
 पुरातनाः पुराविद्भिः ६।१-c
 पुराऽरिमप्राप्तमुखः शिलीमुखः ५।४४-b
 पुरुषार्थप्रवर्तिनीम् २।१३-b
 पुरे तावन्तमेवाऽस्य २।३३-a
 पुरो वियुक्ते मिथुने कृपावती ५।२६-d
 पुरोविलग्नैर्हृदष्टिपातैः ७।५०-c
 पुष्करावर्तकादिषु २।५०-b
 पुष्पान्ति लोके विपरीतमदम् ३।६३-d
 पुष्पं प्रवालपहितं यदि स्यात् १।४४-a
 पुष्पासवाघ्नातिनेत्रशोभि ३।३८-c
 पुष्पोद्भयः पल्लवभङ्गभिन्नः ३।६१-d
 पूर्वं महिम्ना स हि तस्य दूरम् ७।५४-c
 पूर्वाङ्गपराधभीतस्य ६।१४-c
 पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य १।१८
 पृथिव्यादिभिरात्मभिः ६।७६-b
 प्रह्वपदिष्टां दुदुहूर्ध्वरित्रीम् १।२-d
 प्रकामालोकनीयताम् २।२४-d
 प्रकृत्यैव शिलोरस्कः ६।५१-c
 प्रचक्रमे वक्तुमनुजिह्वतक्रमः ५।३२-d
 प्रजल्पितायामभिजातवाचि १।४५-b
 प्रजापतिः कल्पितयज्ञभागम् १।१७-c
 प्रजासु पश्चात्प्रथितं तदाख्यया ५।७-c
 प्रणम्य शितिकण्ठाय ६।८१-a
 प्रणिपत्योपतस्थिरे २।३-d
 प्रणिपाताञ्जलियाचितिश्रिताम् ४-३५-d
 प्रयोगतुस्तौ पितरौ प्रजानाम् ७।८६-c
 प्रतस्थे मुनिमण्डलम् ६।३५-b
 प्रतापक्षतिशीतलाः २।२४-b
 प्रतिकूलं न च ते मया कृतम् ४।७-b
 प्रतिक्षणं सम्भ्रमलोलदृष्टिः ३।५६-c

प्रतिक्षणं सा कृतरोमविक्रियाम् ५।१०-a
 प्रतिग्रहीतुं प्रणयिप्रियत्वात् ३।६६-a
 प्रतिघातोत्थिताऽचिषा २।४६-b
 प्रतिपत्स्ये पदवीमहं तव ४।१०-b
 प्रतिपथगतिरासीद् वेगदीर्घाकृताङ्गः ३।७६-d
 प्रतिपद्य मनोहरं वपुः ४।१६-a
 प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि ४।३३-d
 प्रतीपगमनादिव २।२५-d
 प्रत्यग्रहीत् सर्वममन्त्रवर्जम् ७।७२-d
 प्रत्यर्थिभूतामपि तां समावेः १।५६-a
 प्रत्यानेष्यति शत्रुभ्यः २।५२-c
 प्रत्याह परमेश्वरः ६।२५-d
 प्रत्युज्जगामाऽऽगमनप्रतीतः ७।५२-c
 प्रत्युवाच दिवौकसः २।१६-d
 प्रत्युवाच स भूधरम् ६।६५-d
 प्रत्येकं विनियुक्तात्मा २।३१-c
 प्रथमा वृष्टिरिवान्वकम्पयत् ४।३६-d
 प्रथमोद्दिष्टमास्पदम् ६।३५-d
 प्रदक्षिणप्रक्रमणात्कुशानोः ७।७६-a
 प्रपेदिरे प्राक्तनजन्मविद्याः १।३०-d
 प्रफुल्लकाशा वसुधेव रेजे ७।११-d
 प्रफुल्लचक्षुकुमुदः कुमार्था ७।७४-b
 प्रफुल्लराजीवमिवाङ्गमध्ये ३।४५-d
 प्रफुल्लवृक्षैः कटकैरिव स्वैः ७।५२-d
 प्रबोधयत्यूर्ध्वमुखैर्मयूखैः १।१६-d
 प्रभवस्तस्य गीयसे २।५-d
 प्रभावेण द्वितीयेन ६।७०-c
 प्रभामहत्या शिखयेव दीपः १।२८-a
 प्रभावैरवलम्ब्य वः २।१८-b
 प्रभिन्नदिग्द्वारणवाहनो वृथा ५।८०-b
 प्रमथमुखविकारैर्हसियामास गूढम् ७।६५-d
 प्रमदाः पतिवत्संगा इति ४।३३-c
 प्रमदानामधुना विडम्बना ४।१२-d
 प्रमाणीक्रियतामिति ६।१-d
 प्रयत्नसंस्तम्भितविक्रियाणाम् ३।३४-c
 प्रयुक्तपाणिग्रहणं यदन्यत् ७।७८-a

प्रयुक्तपाणिग्रहणोपचारौ ७।८६-b
 प्रयुक्तरागप्रणिधिद्विषस्ते ३।६-b
 प्रयुक्तसत्कारविशेषमात्मना ५।३६-a
 प्रयुज्यमाना प्रियदर्शनेन ७।८५-b
 प्रयोगमाद्यं ललिताङ्गहारम् ७।६१-d
 प्रयोजनापेक्षितया प्रभूणाम् ३।१-c
 प्रलयस्थितिसर्गाणाम् २।६-c
 प्रलयान्तोन्मिषिते विलोचने ४।२-b
 प्रवातनीलोत्पलनिविशेषम् १।४६-a
 प्रवालमासामनुबन्धि वीरुधाम् ५।३४-b
 प्रवालशय्याशरणं शरीरम् ३।८-d
 प्रवृत्तिरासीच्छब्दानाम् २।१७-c
 प्रवेपमानाऽधरपत्रशोभिना ५।२७-b
 प्रवेपमानाऽधरलक्ष्यकोपया ५।७४-b
 प्रवेशयामास च भर्तुं रेनाम् ३।६०-c
 प्रशमादर्चिषामेतत् २।२०-a
 प्रशस्तमारम्भमिवोत्तमाऽर्थाः ७।७१-d
 प्रसन्नचेतःसलिलः शिवोऽभूत् ७।७४-c
 प्रसन्नदिक्पांसुविविक्तवातम् १।२३-a
 प्रसादाभिमुखो वैधाः २।१६-c
 प्रसाधनं मातृभिराहताभिः ७।३०-c
 प्रसाधने सन्निहितेऽपि नार्यः ७।१३-d
 प्रसाधिकाभिर्नयने निरीक्ष्य ७।२०-b
 प्रसाधिकाऽऽलम्बितमग्रपादम् ७।५८-a
 प्रसारयेत् पद्मगरत्नसूचये ५।४३-d
 प्रसिद्धनेपथ्यविधेर्विधाता ७।३६-b
 प्रसीद कथयाऽऽत्मानम् ६।२२-c
 प्रसीद विश्राम्यतु वीर वज्रम् ३।६-a
 प्रसूतिं प्रति याचितः ६।२७-d
 प्रसूतिभाजः सर्गस्य २।७-c
 प्रस्थं हिमाद्रौ भृङ्गनाभिगन्धि १।५४-c
 प्रस्थानं भवतामिह ६।६१-d
 प्रस्थानभिन्नां न बबन्ध नीवीम् ७।६०-b
 प्रहर्तुं मभ्युद्यतमात्मयोनिम् ३।७०-d
 प्राकाम्यं ते विभूतिषु २।११-d
 प्राक्तनानां विशुद्धानाम् ६।१०-a

प्राक्सृष्टेः केवलात्मने २।४-b
 प्राजापत्यास्तपस्विनः ६।३४-d
 प्राञ्जलिर्जलजासनम् २।३०-d
 प्राञ्जलिभूधरेश्वरः ६।५३-d
 प्रातर्दीधितमानिव २।२-d
 प्रादुरासन् पुरः प्रभोः ६।४-d
 प्रान्तेषु संसक्तनमेरुशाखम् ३।४३-c
 प्राप्तेभ्यः प्राच्यविक्रमाः २।१८-d
 प्राप्नुवन्त्युपहारताम् ६।४२-d
 प्रायः प्रत्ययमाधत्ते ६।२०-c
 प्रायश्चलं गौरवमाश्रितेषु ३।१-d
 प्रायेण गृहिणीनेत्राः ६।८५-c
 प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानाम् ३।२८-c
 प्रायेणैवंविधे कार्ये ६।३२-c
 प्रार्थना देव तिष्ठतु ६।२४-b
 प्रार्थयध्वं समागताः २।२८-b
 प्रावेशयन्मन्दिरमृद्धमेनम् ७।५५-c
 प्रासादमालासु बभूवुरित्थम् ७।५६-c
 प्रासादशृङ्गाणि दिवाऽपि कुर्वन् ७।६३-c
 प्रियचूतप्रसवो हि ते सखा ४।३८-d
 प्रियबन्धोस्तव निष्फलोदयः ४।१३-b
 प्रियमत्यन्तविलुप्तदर्शनम् ४।२-d
 प्रिय यावन्न विलोभ्यसे दिवि ४।२०-d
 प्रियामुखं किपुरुषश्चुम्बये ३।३८-d
 प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता ५।१-d
 प्रीतिकण्टकितत्वचः ६।१५-d
 प्रेक्ष्य हैमवतं पुरम् ६।४७-b
 प्रेम्णा शरीरार्धहरां हरस्य १।५०-d
 फणिनो दैन्यमाश्रितः २।२१-d
 फलं तपःसाक्षिषु दृष्टमेवैषि ५।६०-b
 फलान्यपि तपस्विनः ६।१०-d
 फलोदयान्ताय तपःसमाधये ५।६-d
 बद्धश्चिरं तिष्ठतु सुन्दरीणाम् ३।५-c
 बन्दीमिव जयश्रियम् २।५२-d
 बन्धुं न सम्भावित एव तावद् ७।५७-c
 बन्धुप्रियां बन्धुजनो जुहाव १।२६-b

बन्धुस्त्रियो याः पतिपुत्रवत्यः ७।६-d
 बबन्ध चक्षूषि यवप्ररोहः ७।१७-d
 बबन्ध चाञ्जाकुलहृष्टिरस्याः ७।२५-a
 बबन्ध बालारुणबभ्रुवल्कलम् ५।८-c
 बभाषे बह्वरुन्धती ६।११-d
 बभ्रुः प्लाशाग्रन्यतिलोहितानि ३।२६-b
 बभ्रुव तस्याः किल पारणाविधिः ५।२२-c
 बभ्रुव तस्याश्चतुरस्रोभि १।३२-c
 बभ्रुव भस्मैव सिताञ्जरागः ७।३२-a
 बभौ च सम्पर्कमुपेत्य वाला ७।८-a
 बभौ पतद्गङ्गा इवोत्तमाञ्जले ७।४१-d
 बलाकिनी नीलपयोदराजी ७।३६-c
 बलाहकच्छेदविभक्तरागाम् १।४-c
 बहु मन्यामहे वयम् ६।२०-b
 बहुलेऽपि गते निशाकरः ४।१३-c
 बहुशः सौम्य गतस्त्वमावयोः ४।३५-b
 बालप्रियत्वं शिथिलं चमयः १।४८-d
 बालस्य लक्ष्मीं ग्लपयन्तमिन्दोः ३।४६-d
 बालेन्दुवक्राण्यविकाशभावात् ३।२६-a
 बाल्यात्परं साय वयः प्रपेदे १।३१-d
 बाल्यादनाविष्कृतलाञ्छनेन ७।३५-b
 बाष्पसीकरवर्षिभिः २।४२-d
 बाहू तदीयाविति मे वितर्कः १।४१-b
 बिभेतु मोघीकृतबाहुवीर्य्यः ३।६-c
 विभ्रतो हैमवल्कलाः ६।६-b
 विम्बाऽधरासन्नचरं द्विरेफम् ३।५६-b
 विसतन्तुगुणस्य कारितम् ४।२६-c
 बीजाङ्कुरः प्रागुदयादिवाग्मः ३।१८-d
 बृहन्मणिशिलासालम् ६।३८-c
 ब्रह्माङ्गभूब्रह्मणि योजितात्मा ३-१५-d
 ब्रूत येनाऽत्र वः कार्यम् ६।६३-c
 भगवानपि सम्प्राप्तः ६।३५-c
 भग्नशाख इव द्रुमः २।२२-d
 भर्तुः प्रसादं प्रतिनन्द्य मूर्च्छा ३।२-c
 भर्तुं रिष्टे पतिव्रताः ६।८६-d
 भवता बन्धुजनप्रयोजनम् ४।३२-b

भवता सर्वमर्पितम् ६।७३-b
 भवत्प्रणीतमाचारम् ६।३१-c
 भवत्यनिष्टादपि नाम दुःसहात् ५।४२-a
 भवत्सम्भावनोत्थाय ६।५६-a
 भवन्ति यन्नौषधयो रजन्याम् १।१०-c
 भवन्ति साम्येऽपि निविष्टचेतसाम् ५।३१-c
 भवन्त्यव्यभिचारिण्यः ६।८६-c
 भवल्लब्धवरोदीर्णाः २।३२-a
 भव विश्वगुरोर्गुरुः ६।८३-d
 भवस्येव मुमुक्षवः २।५१-d
 भवितव्यप्रियसङ्गमं वपुः ४।४४-b
 भविष्यतः पत्युरुमा च शम्भोः ३।५८-a
 भविष्यति प्रार्थितदुर्लभः कथम् ५।४६-d
 भस्माऽवशेषं मदन् चकार ३।७२-d
 भागः कतम एष ते ६।२३-d
 भागीरथीनिर्भरसीकराणाम् १।१५-a
 भावान्तरं तस्य विभोः प्रपेदे ७।३१-d
 भासोज्ज्वलत्काञ्चनतोरणानाम् ७।३-c
 भास्वतां दर्शनेन वः ६।६०-b
 भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च १।२-c
 भिक्षाऽसि परिकल्पिता ६।८८-b
 भिन्दन्ति मन्दां गतिमश्वमुख्यः १।११-a
 भिन्नमूर्त्तः सिसृक्षया २।७-b
 भिन्नैकसेतु पयसामिवौघौ ७।५३-d
 भुजङ्गमोन्नद्धजटाकलापम् ३।४६-a
 भुजङ्गाः पय्युपासते २।३८-d
 भुवनालोकनप्रीतिः २।४५-a
 भुवा सहोष्माणममुश्चदूर्ध्वगम् ५।२३-d
 भूतानां प्रलयोदयो २।८-d
 भूतार्थशोभाह्वयमाणनेत्राः ७।१३-c
 भूमेर्दिवमिवाऽऽरूढम् ६।५५-c
 भूयान्दाराऽर्थमादरः ६।१३-b
 भूयो बभौ दर्पणमादधाना ७।२६-d
 भूर्जत्वचः कुञ्जरबिन्दुशोणाः १।७-b
 भूर्जत्वचः स्पर्शवतीर्दधानाः १।५५-b
 भोज्यं भोक्ता च शाश्वतः २।१५-b

भ्रूक्षेपमात्राज्जुमतप्रवेशाम् ३।६०-d
 भ्रूभङ्गदुष्प्रेक्ष्यमुखस्य तस्य ३।७१-b
 भ्रूभेदिभिः सकम्पोष्ठ- ६।४५-a
 भ्रूविक्रियायां विरतप्रसङ्गैः ३।४७-b
 मङ्गलाऽलङ्कृतां सुताम् ६।८७-d
 मत्कामुं कस्याऽस्य निदेशवर्ती ३।४-d
 मदनेन विनाकृता रतिः ४।२१-a
 मदोद्धताः प्रत्यनिलं विचेरुः ३।३१-c
 मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे ३।३६-a
 मधुना सह सस्मितां कथाम् ४।२३-c
 मधुरात्मानमदर्शयत् पुरः ४।२५-d
 मधुरालापनिसर्गपण्डिताम् ४।१६-d
 मधुश्च ते मन्यथ साहचर्यात् ३।२१-a
 मधौ परभृतोन्मुखी ६।२-d
 मध्येन सा वेदिविलग्नमध्या १।३६-a
 मध्ये यथा श्याममुखस्य तस्य १।४०-c
 मनःशिलाविच्छुरिता निषेदुः १।५५-c
 मनसः शिखराणां च ६।६६-c
 मनसा कार्य्य-संसिद्धौ २।६३-c
 मनसा समरंहसः ६।३६-d
 मनस्तु मे संशयमेव गाहते ५।४६-b
 मनस्याहितकर्तव्याः २।६२-c
 मनस्विनीनां प्रतिपत्तिरीदृशी ५।४२-b
 मनस्विनीमानविघातदक्षम् ३।३२-c
 मनीषिताः सन्ति गृहेषु देवताः ५।४-a
 मनीषिभिः सातपदीनमुच्यते ५।३६-d
 मनोगतं सा न शशाक शंसितुम् ५।५१-b
 मनो नवद्वारनिषिद्धवृत्ति ३।५०-a
 मनोरथज्ञं पितरं मनस्विनी ५।६-b
 मनोरथप्रार्थितमीश्वरेण ७।६८-b
 मनोरथस्याऽविषयम् ६।१७-c
 मनोरथानामगतिनं विद्यते ५।६४-d
 मनोरथो यः प्रथमं बभूव ७।२४-b
 मनोरथोऽस्याः शशिमौलिसंश्रयः ५।६०-d
 मनोरमं यौवनमुद्बहन्त्याः १।१६-c
 मनोऽविषयमात्मनः ६।१७-d

मन्त्रेण हृतवीर्यस्य २।२१-c
 मन्दाकिनीपुष्करबीजमालाम् ३।६५-d
 मन्दाकिनीसैकतवेदिकाभिः १।२६-a
 मन्दाकिन्याः पयःशेषम् २।४४-a
 मन्दीचकार मरणाव्यवसायबुद्धिम् ४।४५-b
 मन्ये भवदनुग्रहात् ६।५५-d
 मन्ये मत्पावनायैव ६।६१-c
 ममत्वमुच्चैः शिरसां सतीव १।१२-d
 ममाऽत्र भावैकरसं मनः स्थितम् ५।८२-c
 ममाऽपि पूर्वाश्रमसञ्चितं तपः ५।५०-b
 मया चाऽस्मै प्रतिश्रुतम् २।५६-b
 मयि सृष्टिर्हि लोकानाम् २।२८-c
 महाकौशीप्रपातेऽस्मिन् ६।३३-c
 महाजनः स्मेरमुखो भविष्यति ५।७०-d
 महातपःसाक्ष्य इव स्थिताः धृपाः ५।२५-d
 महार्हं शय्यापरिवर्तनच्युतैः ५।१२-a
 महावराहदंष्ट्रायाम् ६।८-c
 महिमानमुदीरयन् २।६-b
 महीधरः पावित एष साऽन्वयः ५।३७-d
 महीभूतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिः १।२७-a
 महौर्षधिं नक्तमिवात्मभासः १।३०-b
 माङ्गल्यमादाय मनःशिलां च ७।२३-b
 मा चापलायेति गणान् व्यनैपीत् ३।४१-d
 मातरं कल्पयन्त्वेनाम् ६।८०-c
 माता तदीयं मुखमुन्नमय्य ७।२३-d
 माध्यस्थमिष्टेऽप्यवलम्बतेऽर्थे १।५२-d
 मानयित्वा जगद्गुरुम् ६।१५-b
 मार्गाचलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः ५।८५-c
 मार्गे शिलीभूतहिमेषि यत्र १।११-b
 माल्येन तां निर्वचनं जघान ७।१६-d
 माहेन्द्रमम्भः प्रथमं पृथिव्या ७।८४-d
 मिषतामाच्छिनत्ति नः २।४६-d
 मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य १।४२-b
 मुक्ताकलापीकृतसिन्धुवारम् ३।५३-c
 मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थम् १।४४-b
 मुक्ताफलैः केसरिणां किराताः १।६-d

मुक्तायज्ञोपवीतानि ६।६-a
 मुखं तदीयं कमलश्रियं दधौ ५।२१-b
 मुखार्पितैकाङ्गुलिसंज्ञयैव ३।४१-c
 मुखेन पर्यस्तविलोचनेन ३।६-c-d
 मुखेन सा पद्मसुगन्धिना निशि ५।२७-a
 मुखे मधुश्रूतिस्तलकं प्रकाशय ३।३०-b
 मुखैः प्रभामण्डलरेणुगौरैः ७।३-c
 मुनिव्रतैस्त्वामतिमात्रकशिताम् ५।४-c-a
 मुनीश्चापश्यदीश्वरः ६।१२-b
 मुहूर्तैकणोत्पलतां प्रपेदे ७।६-c-d
 मूकाऽण्डजं शान्तमृगप्रचारम् ३।४२-b
 मूढं बुद्धमिवाऽऽत्मानम् ६।५५-a
 मूर्तिर्जलमयी मम २।६०-d
 मूर्ते च गङ्गायमुने तदानीम् ७।४२-a
 मूर्धनिमालि क्षितिधारणोच्चम् ७।६-c
 मूर्ध्ना प्रमाणं वृषभध्वजाय ३।६२-d
 मूर्ध्नि गङ्गाप्रपातेन ६।५७-c
 मृगाः प्रियालद्रुममञ्जरीणाम् ३।३१-a
 मृगीमकण्डूयत कृष्णसारः ३।३६-d
 मृणालमृदुभिः फणैः ६।६-c-b
 मृणालसूत्राऽधिकसीकुमार्याम् ३।४६-c
 मृणालसूत्रान्तरमप्यलभ्यम् १।४०-d
 मृणालिकापेलवमेवमादिभिः ५।२६-a
 मृदु प्रकृत्या च ससारमेव च ५।१६-d
 मेनां मुनीनामपि माननीयाम् १।१८-c
 मेनामुखमुदैक्षत ६।८५-b
 मेने मेनाऽपि तत्सर्वम् ६।८६-a
 मेरोरुपान्तेष्विव वर्तमानम् ७।७६-c
 मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे १।२-b
 मैत्रे मुहूर्ते शशलाञ्छनेन ७।६-a
 मैनाकमम्भोनिधिबद्धसंख्यम् १।२०-b
 मोक्षयते सुरवन्दीनाम् २।६१-c
 मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम् ३।७३-b
 मोर्वीं द्वितीयामिव कामुकस्य ३।५५-d
 यः पूरयन् कीचकरन्ध्रभागान् १।८-a
 यं पुरस्कृत्य गोत्रभित् २।५२-b

यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सम् १।२-a
 य उत्पलाक्षि प्रचलैविलोचनैः ५।३५-c
 यक्षाः किम्पुरुषाः पौराः ६।३६-c
 यच्च तप्तं तपस्तस्य ६।१६-c
 यजमान इवारणिम् ६।२८-d
 यज्ञभागभुजां मध्ये ६।७२-a
 यज्ञाङ्गयोनित्वमेवैष्य यस्य १।१७-a
 यज्वभिः सम्भृतं हव्यम् २।४६-a
 यतः सतां सन्ततगात्रि सङ्गतम् ५।३६-c
 यतात्मने रोचयितुं यतस्व ३।१६-b
 यत्र कल्पद्रुमेरेव ६।४१-a
 यत्र कोपैः कृताः स्त्रीणाम् ६।४५-c
 यत्र स्फटिकहर्म्येषु ६।४२-a
 यत्र स्फुटक्षीरतया प्रसृतः १।६-c
 यत्रांशुकाक्षेपविलज्जितानाम् १।१४-a
 यत्राश्वा बिलयोनयः ६।३६-b
 यत्रौषधिप्रकाशेन ६।४३-a
 यथा तदीयैर्नयनैः कुतूहलात् ५।१५-c
 यदा त्वदीयैश्चरितैरनाविलैः ५।३७-c
 यथाप्रदेशं भुजगेश्वराणाम् ७।३४-a
 यथाप्रदेशं विनिवेशितेन १।४६-b
 यथाप्रसिद्धैर्मधुरं शिरोरुहैः ५।६-a
 यथार्था हृदयङ्गमाः २।१६-b
 यथावृद्धपुरस्सरा ६।४६-b
 यथाश्रुतं वेदविदां वर त्वया ५।६४-a
 यथैव श्लाघ्यते गङ्गा ६।७०-a
 यदग्नी विधिना हुतम् ६।१६-b
 यदध्यक्षेण जगताम् ६।१७-a
 यदध्यासितमर्हद्भिः ६।५६-c
 यदमोघमपामन्तः २।५-a
 यदर्थमम्भोजमिवोष्णवारणम् ५।५२-c
 यदवोचस्तद्वैमि कैतवम् ४।६-b
 यदा च तस्याऽधिगमे जगत्पतेः ५।५६-a
 यदा फलं पूर्वतपःसमाधिना ५।१८-a
 यदा बुधैः सर्वगतस्त्वमुच्यते ५।५८-a
 यदुच्यते पार्वति पापवृत्तये ५।३६-a

यदृढया वारणराजहार्यया ५।७०-b
 यदृच्छया किपुरुषाङ्गनानाम् १।१४-b
 यदेक एव प्रतिशृङ्गा सेव्यते ५।३८-d
 यदैव पूर्वे जनने शरीरम् १।५३-a
 यद् ब्रह्म सम्यगात्मातम् ६।१६-a
 यद्वायुरन्विष्टमृगैः किरातैः १।१५-c
 यमक्षरं क्षेत्रविदो विदुस्तम् ३।५०-c
 यमामनन्त्यात्मभ्रुवोऽपि कारणम् ५।८१-c
 यमोऽपि विलिखन्भूमिम् २।२३-a
 ययाचिरे पञ्चशरस्य सेवाम् ७।६२-d
 ययौ शलाकामपरा वहन्ती ७।५६-d
 यश्चाप्सरोविभ्रममण्डनानाम् १।४-a
 यस्मिन्नदृष्ट्वापि हृतद्विपानाम् १।६-b
 यस्य चेतसि वर्तथाः ६।१८-a
 यस्य चोपवनं बाह्यम् ६।४६-a
 यस्यार्थयुक्तं गिरिराजशब्दम् १।१३-c
 याचितव्यो हिमाऽऽलयः ६।२६-b
 याचितार इमे वयम् ६।८२-b
 या दास्यमप्यस्य लभेत नारी ७।६५-c
 या नः प्रीतिर्विरूपाक्ष ६।२१-a
 यावत् गिरः स्त्रे मरुतां चरन्ति ३।७२-b
 यावद्भवत्याहितसायकस्य ३।४-c
 यावन्त्येतानि भूतानि ६।८०-a
 यावन्मात्रेण साध्यते २।३३-d
 युक्तं मणिस्तम्भचतुष्टयेन ७।१२-b
 युगपद्गुग्गुलुभ्यः २।१८-c
 यूयं किं बलवत्तरैः २।२७-b
 येनेदं ध्रियते विश्वम् ६।७६-c
 येषां न चेतांसि त एव धीराः १।५६-d
 योगं गतासूत्ररफल्गुनीषु ७।६-b
 योगात्स चान्तः परमात्मसंज्ञम् ३।५८-c
 योगिनो यं विचिन्वन्ति ६।७७-a
 योषितो वनदेवताः ६।३६-d
 योषित्सु तद्वीर्यनिषेकभूमिः ३।१६-c
 यो कण्ठपाशौ मकरध्वजेन १।४१-d
 यौ तु स्वप्नाऽवबोधौ तौ २।८-c

यौवनान्तं वयो यस्मिन् ६।४४-a
 रक्षा युष्मास्त्ववस्थिता २।२८-d
 रचयिष्यामि तनुं विभावसौ ४।३४-d
 रचितं रतिपण्डित त्वया ४।१८-a
 रजःकणौर्विघ्नितदृष्टिपातैः ३।३१-b
 रजनीतिमिरावगुण्ठिते ४।११-a
 रजसोऽपि परं तमः ६।६०-d
 रतिखेदसमुत्पन्ना ६।४४-c
 रतिदूतिपदेषु कोकिलाम् ४।१६-c
 रतिद्वितीये मदनने प्रपन्ने ३।३५-b
 रतिमभ्युपपत्तुमातुराम् ४।२५-c
 रतिमाकाशभवा सरस्वती ४।३६-b
 रतिबलपदाङ्के चापमासज्य कण्ठे २।६४-b
 रतेरपि ह्रीपदमादधानाम् ३।५७-b
 रत्नाऽक्षसूत्राः प्रव्रज्याम् ६।६-c
 रत्नानि सरितां पतिः २।३७-b
 रत्या च साशङ्कमनुप्रयातः ३।२६-b
 रमण त्वामनुयामि यद्यपि ४।२१-d
 रराज तन्वी नवलोमराजिः १।३८-b
 रविपीतजला तपात्यये ४।४४-c
 रसात्मकस्योद्भुतेश्च रश्मयः ५।२२-b
 रसान्तरेषु प्रतिबद्धरागम् ७।६१-b
 रहस्यपालभ्यत चन्द्रशेखरः ५।५८-d
 रागेण बालाऽरुणकोमलेन ३।३०-c
 रुद्राणामपि मूर्धनिः २।२६-c
 रेखाविभक्तः सुविभक्तगात्र्याः ७।१८-a
 रेजे मुनिपरम्परा ६।४६-d
 रेमे मुहुर्मध्यगता सखीनाम् १।२६-c
 रोमोद्गमः प्रादुरभूदुमायाः ७।७७-a
 लक्ष्यीकृतघ्राणमधोमयूखैः ३।४७-d
 लग्नद्विरेफं परिभूय पद्मम् ७।१६-a
 लग्नद्विरेफाङ्गनभक्तिचित्रम् ३।३०-a
 लज्जमानामरुन्धती ६।६१-d
 लज्जा तिरश्चां यदि चेतसि स्यात् १।४८-a
 लताशृङ्गद्वारगतोऽथ नन्दी ३।४१-a
 लतावधूभ्यस्तरवोऽप्यवापुः ३।३६-c

लतासु तन्वीषु विलासचेष्टितम् ५।१३-c
 लब्धप्रतिष्ठाः प्रथमम् २।२७-a
 लब्धोदया चान्द्रमसीव लेखा १।२५-b
 लब्ध्वापि लोके परिणहि रूपम् १।३६-c
 ललाटिकाचन्दनधूसराऽलका ५।५५-b
 ललिताऽङ्गुलितूर्जनैः ६।४५-b
 लाङ्गूलविक्षेपविसर्पिशोभैः १।१३-a
 लावण्य उत्पाद्य इवास यत्नः १।३५-d
 लिखिताऽनलनिश्चलैः ६।४८-d
 लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम् १।१२-b
 लीलाकमलपत्राणि ६।८४-c
 लीलाऽरविन्देन निवारयन्ती ३।५६-d
 लोकेषु यत्ते करणीयमस्ति ३।३-b
 लोलं मनश्चास्तया प्रविष्टम् ३।७-b
 वस्तुं मिथः प्राक्रमतैवमेनम् ३।२-d
 वचनानि स्खलयन्पदे पदे ४।१२-b
 वचनीयमिदं व्यवस्थितम् ४।२१-c
 वचस्यवसिते तस्मिन् २।५३-a
 वज्रं तपोवीर्यमहत्सु कुण्ठम् ३।१२-c
 वञ्चनामिव मेनिरे ६।४७-d
 वन्दनमपहरन्तीं तत्कृताक्षेपमीशः ७।६५-b
 वदन्त्यपर्योति च तां पुराविदः ५।२८-d
 वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका ५।४४-c
 वद सम्प्रति कस्य बाणताम् ४।१४-c
 वधूः द्विजः प्राह तवैष वत्से ७।८३-a
 वधूः सुखग्राह्यनिबन्धनेन ७।६०-d
 वधूदुकूलं कलहंसलक्षणम् ५।६७-c
 वधूमुखं कलान्तयवाऽवतंसम् ७।८२-c
 वधूविधात्रा प्रतिनन्दते स्म ७।८७-a
 वधूवरं पुष्यति कान्तिमग्र्याम् ७।७८-b
 वनस्थलीर्मर्मरपत्रमोक्षाः ३।३१-d
 वनस्पति वज्र इवाऽवभज्य ३।७४-b
 वनाऽन्तसङ्गीतसखीररोदयत् ५।५६-d
 वनेचराणां वनितासखानाम् १।१०-a
 वन्द्यस्याऽनन्यवन्दिनः ६।८३-b
 वपुर्विभक्तं नवयौवनेन १।३२-d

वपुर्विरूपाऽक्षमलक्ष्यजन्मता ५।७२-a
 वपुर्विशेषेष्वतिगौरवाः क्रियाः ५।३१-d
 वपुषा स्वेन नियोजयिष्यति ४।४२-d
 वप्रान्तज्वलितौषधि ६।३८-b
 वयमत्राऽशभागिनः ६।७४-d
 वयमारोपितास्त्वया ६।१७-b
 वरः शम्भुरलं ह्येष ६।८२-c
 वरं तमिच्छामि च साधु वेदितुम् ५।५०-d
 वरस्याऽनन्यपूर्वस्य ६।६२-c
 वरेण शमितं लोकान् २।५६-c
 वरेषु यद् बालमृगाऽक्षि मृग्यते ५।७२-c
 वर्गावुभौ देवमहीधराणाम् ७।५३-a
 वर्णप्रकर्षे सति कर्णकारम् ३।२८-a
 वलित्रयं चारु बभारवाला १।३६-b
 वलीषु तस्याः स्खलिताः प्रपेदिरे ५।२४-c
 वशिनश्चाऽम्बुधराश्च योनयः ४।४३-b
 वसति प्रिय कामिनां प्रियाः ४।११-c
 वसति वसुसम्पदाम् ६।३७-b
 वसन्तपुष्पाभरणं वहन्ती ३।५३-d
 वसुधालिङ्गनधूसरस्तनी ४।४-b
 वल्लिविवाहं प्रति कर्मसाक्षी ७।८३-b
 वागीशं वाग्भिरर्थ्याभिः २।३-c
 वाचस्पतिः सन्नपि सोऽष्टमूर्ती ७।८७-c
 वाचस्पतिरुवाचेदम् २।३०-c
 वाचा हरि वृत्रहणं स्मितेन ७।४६-b
 वामप्रकोष्ठाऽर्पितहेमवेत्रः ३।४१-b
 वासुकिप्रमुखा निशि २।३८-b
 वासो वसाना तरुणार्करागम् ३।५४-b
 वासो वसानामभिषेकयोग्यम् ७।६-c
 विकारहेतौ सति विक्रियन्ते १।५६-c
 विकारे सांनिपातिके २।४८-d
 विकीर्णकेशासु परेतभूमिषु ५।६८-d
 विकीर्णसर्पिर्बलिप्रहासिभिः ५।३७-a
 विकुञ्चितभ्रूलतमाहिते तया ५।७४-c
 विक्रियायै न कल्पन्ते ६।२६-c
 विचक्षितानां सरलद्रुमाणाम् १।६-b

विचारमार्गप्रहितेन चेतसा ५।४२-
 विजित्य नेत्रप्रतिधातिनीं प्रभाम् ५।२०-
 विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेति ७।१३-
 विततेष्वध्वरेषु सः २।४६-
 वित्त मामप्यवञ्चितम् ६।३०-
 विदन्ति मार्गं नखरन्ध्रमुक्तैः १।६-
 विदितं खलु ते यथा स्मरः ४।३६-
 विदितं वो यथा स्वार्थाः ६।२६-
 विद्वरभूमिर्नवमेघशब्दात् १।२४-
 विद्यस्त्वां वयमञ्जसा ६।२२-
 विद्युत्वानिव चालकैः ६।२७-
 विधाता वेधसामपि २।१४-
 विधिना कृतमर्धवैशसम् ४।३१-
 विधिना जन एष वञ्चितः ४।१०-
 विधिना प्रतिपादयिष्यता ४।१-
 विधिप्रयुक्तसत्कारैः ६।५२-
 विधिप्रयुक्तां परिगृह्य सत्क्रियाम् ५।३२-
 विधुरां ज्वलनातिसर्जनात् ४।३२-
 विनम्रशाखाभुजबन्धनानि ३।३६-
 विनिकीर्य क्षणभिन्नसौहृदः ४।६-
 विनिद्रमन्दाररजोऽरुणांगुली ५।८०-
 विनियोगप्रसादा हि ६।६२-
 विन्यस्तवैदूर्यशिलातलेऽस्मिन् ७।१०-
 विन्यस्तशुक्लागुरु चक्रुरङ्गम् ७।१५-
 विपक्वं फलमद्य नः ६।१६-
 विपत्प्रतीकारपरेण मञ्जलम् ५।७६-
 विबुधास्तदनन्तरम् ६।८१-
 विबुधैरसि यस्य दास्यैः ४।१६-
 विभक्ताऽनुग्रहं मन्ये ६।५८-
 विभावरी यद्यरुणाय कल्पते ५-४४-
 विभ्रुमपि तं यदमी स्पृशन्ति भावाः ६।६५-
 विभ्रुषणोद्भासि पिनद्धभोगि वा ५।७८-
 विमानना सुभ्रु कुतः पितुर्गृहे ५।४३-
 विमानशृङ्गाप्यवगाहमानः ७।४०-
 विमुच्य सा हारमहार्यानिश्चया ५।८-
 विरतैः करुणस्वनैरियम् ४।१५-

विरोधिसत्त्वोज्झितपूर्वमत्सरम् ५।१७-
 विलपन्त्यै रतये न दीयते ४।७-
 विलम्बशशिकोटयः २।२६-
 विललाप विकीर्णमूर्धजा ४।४-
 विलिप्यते मौलिभिरम्बरौकसाम् ५।७६-
 विलोक्य वृद्धोक्षमधिष्ठितं त्वया ५।७०-
 विलोचनं दक्षिणमञ्जनेन ७।५६-
 विलोचने तिर्य्यगुपान्तलोहिते ५।७४-
 विलोलहृष्टं हरिणाऽङ्गनासु च ५।१३-
 विलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षाः ७।६२-
 विलोलयष्टिप्रविलुप्तचन्दनम् ५।८-
 विलोलविटपांशुकैः ६।४१-
 विवक्षता दोषमपि च्युतात्मना ५।८१-
 विवर्तिताऽनञ्जननेत्रमैक्षत ५।५१-
 विवशा कामवधूविबोधिता ४।१-
 विवाहदीक्षातिलकं चकार ६।२४-
 विवाहदीक्षाविधिमन्विष्टत् ७।१-
 विवाहयज्ञे विततेऽत्र यूयम् ७।४७-
 विवृण्वती शैलसुताऽपि भावम् ३।६८-
 विवृतद्वारमिवोपजीयते ४।२६-
 विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनम् ५।३०-
 विशदैर्दशनांशुभिः ६।२५-
 विशीर्णमूर्तेरपि पुष्पधन्वनः ५।५४-
 विशोकामकरोद्गुरौः ६।६२-
 विशोषितां भानुमतो मयूखैः ३।६५-
 विश्रान्ताः प्रलयापदि ६।८-
 विश्वयोनिस्तिरोदधे २।६२-
 विश्वयोनेरनन्तरम् ६।६-
 विश्वावसुप्राग्रहरैः प्रवीर्यैः ७।४८-
 विषवृक्षोऽपि संवध्यं २।५५-
 विष्णुमाहुस्तथाहि ते ६।६७-
 विष्णोर्हस्तस्य हरिः कदाचिद् ७।४४-
 विसृज्य कथमप्युमाम् ६।३-
 विसृष्टरागादधरास्त्रिवर्तितः ५।११-
 विस्रंसयन्ती नवकर्णिकारम् ३।६२-
 वीज्यते स हि संसुतः २।४२-

वीर्यवन्त्यौषधानीव २।४८-c
 वृणुते वरदः शम्भुः ६।७८-c
 वृतं तेनेदमेव प्राक् २।५६-a
 वृत्तं हि महितं सताम् ६।१२-d
 वृत्तानुपूर्वे च न चातिदीर्घे १।३५-a
 वृत्तिस्तयोः पाणिसमागमेन ७।७७-c
 वृत्रस्य हन्तुं कुलिशम् २।२०-c
 वृन्दैर्गजानां गिरिचक्रवर्ती ७।५२-b
 वृषेव सीतां तदवग्रहक्षताम् ५।६१-d
 वेगभङ्गोऽनुमीयते २।२५-b
 वेणीर्वीर्यविभूतिभिः २।६१-d
 वेद्यं च वेदिता चाऽसि २।१५-c
 वेधास्तयोस्तावपि धातुराद्यौ ७।४४-d
 वेलासमीपं स्फुटफेनराजिः ७।७३-c
 वैवाहिकीं तिथिं पृष्टाः ६।६३-a
 वैवाहिकैः कौतुकसंविधानैः ७।२-a
 वोढा मुहुः कम्पितदेवदारुः १।१५-b
 व्यकीर्यत व्यम्बकपादमूले ३।६१-c
 व्यक्तो व्यक्तेतरश्चाऽसि २।११-c
 व्यज्यन्ते यत्र वेश्मनाम् ६।४०-b
 व्यनीयत प्रत्युपदेशलुब्धैः १।३४-c
 व्यर्थं समर्थं ललितं वपुरात्मनश्च ३।७५-b
 व्यलीकनिश्वासमिवोत्सर्ज ३।२५-d
 व्यलोकयन्नुन्मिषितैस्तडिन्मयैः ५।२५-c
 व्यसनकृशा परिपालयाम्बभूव ४।४६-b
 व्यस्तरात्रिन्दिवस्य ते २।८-b
 व्याजहार हिमाऽऽलयः ६।६४-d
 व्यादिश्यते केन हुताऽऽशनस्य ३।२१-d
 व्यादिश्यते भूधरतामवेक्ष्य ३।१३-c
 व्यापको महिमा हरेः ६।७१-b
 व्यापारं कर्तुमर्हति ६।३२-b
 व्यापारमात्मन्यपि सायकानाम् ७।६३-b
 व्यापारयामास विलोचनानि ३।६७-d
 व्यासान्तराः सान्द्रकुतूहलानाम् ७।६२-b
 व्योमगङ्गाप्रवाहेषु ६।५-c
 व्रजन्ति विद्याधरसुन्दरीणाम् १।७-c

व्रताय मौर्खीं त्रिगुणां बभार याम् ५।१०-b
 व्रतैः स्वमङ्गं ग्लपयन्त्यहर्निशम् ५।२६-a
 ब्रीडादमुं देवमुदीक्ष्य मन्ये ७।६७-c
 शंसतीव पराभवम् २।२२-b
 शङ्खस्वनानन्तरपुष्पकृष्टि १।२३-b
 शङ्खान्तरद्योति विलोचनं यत् ७।३३-a
 शतमखमुपतस्थे प्राञ्जलिः पुष्पधन्वा २।६४-d
 शनैःकृतप्राणविमुक्तिरीशः ३।५६-c
 शनैः शनैः श्यामिकया कृतं पदम् ५।२१-d
 शफरीं हृदशोषविकलवाम् ४।३६-c
 शब्दमीश्वर इत्युच्चैः ६।७५-c
 शम्भोर्यतध्वमाकष्टुम् २।५६-c
 शरद्धनादीधितिमानिवोक्षणः ७।७०-b
 शरमुत्सङ्गनिषण्णाधन्वनः ४।२३-b
 शरासनज्यां मुहुराममर्षा ३।६४-d
 शरीरबद्धः प्रथमाश्रमो यथा ५।३०-d
 शरीरमात्रं विकृतिं प्रपेदे ७।३४-c
 शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ५।३३-d
 शरीरिणां स्थावरजङ्गमानाम् १।२३-c
 शरैर्मदीयैः कतमः सुरारिः ३।६-b
 शलभस्त्वं हरलोचनाचिषि ४।४०-d
 शशंस सेवाऽवसरं सुरेभ्यः ७।४-d
 शशाक मेना न नियन्तुमुद्यमात् ५।५-f
 शशाङ्कलेखामिव पश्यतो दिवा ५।४८-c
 शशिन इव दिवातनस्य लेखा ४।४६-c
 शशिना सह याति कौमुदी ४।३३-a
 शाधि नः करवाम किम् ६।२४-d
 शापावसाने प्रतिपन्नमूर्तेः ७।६२-c
 शाम्येतप्रत्यपकारेण २।४०-c
 शार्दूलचर्मव्यवधानवत्याम् ३।४४-b
 शार्दूलचर्माज्जतरितोरुपृष्ठम् ७।३७-b
 शिखरासक्तमेघानाम् ६।४०-a
 शिरसा प्रणिपत्य याचिता- ४।१७-a
 शिरीषपुष्पं न पुनः पतत्रिणः ५।४-d
 शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यौ १।४१-a
 शिलाशयां तामनिकेतवासिनीम् ५।२५-a

शिवेन भर्त्रा सह धर्मचर्या ७।८३-
 शुचिस्मिता मध्यगता सुमध्यमा ५।२०-b
 शुचौ चतुर्णां ज्वलतां हविर्भुजाम् ५।२०-a
 शुद्धाज्जन्तं शुद्धकर्मभिः ६।५२-d
 शुश्रूषमाणं गिरिशोऽनुमेने १।५६-b
 शुश्रूषया शैलसुतामुपेताम् ३।६०-b
 शून्या जगाम भवनाऽभिमुखी कथञ्चित्
 ३।७५-d
 शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः १।५-d
 शृङ्गेण च स्पर्शनिमीलिताक्षीम् ३।३६-c
 शृणु कार्यं तवैव तत् ६।७५-b
 शृणु येन स कर्मणा गतः ४।४०-c
 शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक्
 ५।८३-d
 शृण्वन्कथाः श्रोत्रसुखास्त्रिनेत्रः ७।६६-b
 शेषाङ्गनिर्माणविधौ विधातुः १।३५-c
 शैलः सम्पूर्णकामोऽपि ६।८५-a
 शैलात्मजाऽपि पितुरुच्छिरसोऽभिलाषम्
 ३।७५-a
 शैलाधिपत्यं स्वयमन्वतिष्ठत् १।१७-d
 शैलाऽधिराजतनया न ययौ न तस्थौ
 ५।८५-d
 शैलेयनद्वेषु शिलातलेषु १।५५-d
 श्मशानशूलस्य न यूपसत्क्रिया ५।७३-d
 श्रुतं मया मत्प्रणिधिः स वर्गः ३।१७-b
 श्रुताऽप्सरोगीतिरपि क्षणोऽस्मिन् ३।४०-a
 श्रीलक्षणोत्सर्गविनीतवेषाः ७।४५-b
 श्रीवत्सलक्ष्मा पुरुषश्च साक्षात् ७।४३-b
 श्रेयसामुपदेशात् ६।७४-c
 श्रोतुर्वितन्त्रीरिव ताड्यमाना १।४५-d
 श्वाससाधारणानिलैः २।४२-b
 संधुक्षयन्तीव वपुर्गुणैः ३।५२-b
 संन्यस्तदेहः स्वयमेव कामः ७।६७-d
 संपत्स्यते वः कामोऽयम् २।५४-a
 संपादयित्रीं शिखरैर्बिभर्ति १।४-b
 संयमस्तिमितं मनः २।५६-b

संयुगे सांयुगीनं तम् २।५७-a
 संवर्धयन्तौ हविषेव वह्निम् ७।४३-d
 संसृज्यमानः शरदेव लोकः ७।७४-d
 संस्कारपूतेन वरं वरेण्यम् ७।६०-c
 संस्कारवत्येव गिरा मनीषी १।२८-c
 स एव वेषः परिणेतुरिष्टम् ७।३१-c
 स कारयामास वधूं पुरोधाः ७।८३-c
 स कृत्तिवासास्तपसे यतात्मा १।५४-a
 सखी तदीया तमुवाच वर्णिनम् ५।५२-a
 सखीभिरस्रोत्तरमीक्षितामिमाम् ५।६१-b
 सख्योः समक्षमिति चाऽधिकजातलज्जा
 ३।७५-1
 स गोपतिं नन्दिभुजाज्वलम्बी ७।३७-a
 सङ्कल्पयतेरभिमानभूतम् ३।२४-c
 सङ्कल्पिताऽर्थे विवृतात्मशक्तिम् ३।११-c
 सङ्गमः पुनरेव नः ६।३३-d
 सङ्गीयमानत्रिपुराज्वदानः ७।४८-b
 स चक्रवाकाऽङ्कितसैकतायाम् ७।१५-c
 स च त्वदेकेषु निपातसाध्यः ३।१५-c
 सचामरे देवमसेविष्ठाताम् ७।४२-b
 सचेतसः कस्य मनो न हूयते ५।४६-d
 सञ्चारिणी पल्लविनी लतेव ३।५४-d
 स तथेति प्रतिज्ञाय ६।३-a
 स तद्दुकूलादविदूरमीलिः ७।४१-c
 सतामाराधनं वपुः ६।७३-d
 स तावत्कृतिनां वरः ६।१८-b
 सती सती योगविसृष्टदेहा १।२१-c
 स तु स्वाभाविकस्तव ६।७१-d
 सतृप्यमेनां स्नपयाम्बभूवुः ७।१०-d
 स ते दुहितरं साक्षात् ६।७८-a
 स तैराक्रमयामास ६।५२-c
 सत्यमर्काच्च सोमाच्च ६।१६-a
 स दक्षिणाऽपङ्गनिविष्टमुष्टिम् ३।७०-a
 सदयालूनपल्लवाः २।४१-b
 सदृशी ते समुन्नतिः ६।६६-d
 स देवदारुमुभवेदिकायाम् ३।४४-a

सङ्घर्तुं प्रतिपादिता ६।७६-d
 सद्यः प्रवालोग्गमचारपत्रे ३।२७-a
 सद्यो वसन्तेन समागतानाम् ३।२६-c
 स द्विनेत्रं हरेश्चक्षुः २।३०-a
 सन्तानकतरुच्छाया ६।४६-a
 सुन्तानकाकीर्णमहापथं तत् ७।३-a
 सन्दिदेश मिश्रः सखीम् ६।१-b
 सन्धुक्ष्यमाणो व शशाङ्करेखा ७।५-d
 सत्पत्न्यो मूलकारणम् ६।१३-d
 सपदि मुकुलिताक्षीं रुद्रसंरम्भभीत्या ३।७६-a
 सपर्यया प्रत्युदियाय पार्वती ५।३१-b
 सप्तर्षिपूर्वाः परमर्षयश्च ७।७१-b
 सप्तर्षिभिस्तान्मिस्तपूर्वमाह ७।४७-b
 सप्तर्षिहस्तावचितावशेषा- १।१६-a
 सप्रणाममुदीक्षिताः ६।७-d
 स प्रापदप्राप्तपराऽभियोगम् ७।५०-a
 स प्रीतियोगाद्विकसन्मुखश्रीः ७।५५-a
 सवाष्पकण्ठस्खलितैः पदैरियम् ५।५६-b
 स भीमरूपः शिव इत्युदीर्यते ५।७७-c
 सभ्यः सभायां सुहृदास्थितायाम् ७।२६-c
 समं विभक्तं मनोभवस्य ७।७७-d
 समदुःखामिव कुर्वन्ती स्थलीम् ४।४-d
 सममेव गतोऽस्यतीर्कताम् ४।२२-c
 समर्पयन्ती स्फटिकाऽक्षमालिकाम् ५।६३-b
 समागमप्रार्थनया पिनाकिनः ५।७१-b
 समादिदेश प्रयतां तनूजाम् १।५८-d
 समादिदेशैकवधून् भवित्रीम् १।५०-c
 स माघवेनाऽभिमतं सख्या ३।२३-a
 समाधिभेदप्रभवो भवन्ति ३।४०-d
 समाधिमत्यामुदपादि भव्या १।२२-b
 समाधिमास्थाय तपोभिरात्मनः ५।२-b
 स मानसीं मेरुसखः पितृणाम् १।१८-a
 समाललम्बे वृषराजकेतनः ५।८-d
 समावर्जितकेतुना ६।७-b
 समाससाद प्रतिहारभूमिम् ३।५८-b
 समीयतुर्द्द्वारविसर्पिघोषी ७।५३-c

समीरणो नोदयिता भवेति ३।२१-c
 समुद्रगारूपविपर्ययेऽपि ७।४२-c
 समुद्रोर्म्यनिवारिताः ६।६६-b
 समुल्लिखन्दर्पकलः ककुद्मान् १।५६-b
 समेषलेखं शशिनश्च बिम्बम् ७।१६-b
 समेतबन्धुहिमवान्सुतायाः ७।१-c
 सम्पर्कमासिञ्चितनूपुरेण ३।२६-d
 सम्बन्धाः सदनुष्ठिताः ६।२६-d
 सम्बन्धिभिन्नोऽपि गिरेः कुलस्य ७।५०-c
 सम्भावयामास यथाप्रधानम् ७।४६-d
 सम्भावयामास रथाङ्गनामा ३।३७-d
 सम्भाव्य तद्वञ्चितवामनेन ७।५६-b
 सम्मोहनं नाम च पुष्पधन्वा ३।६६-c
 सम्यक्प्रयोगादपरिक्षतायाम् १।२२-c
 सरत्नमर्घ्यं मधुमच्च गव्यम् ७।७२-b
 सरसां सुतपश्चानाम् २।२-c
 सरस्वती तन्मिथुनं नुनाव ७।६०-b
 सरागमस्या रसनागुणास्पदम् ५।१०-d
 सरिद्विहङ्गैरिव लीयमानैः ७।२१-c
 सरोजसन्धानमिव करोदपाम् ५।२७-d
 सर्गव्यापारमात्मना २।५४-d
 सर्गशेषप्रणयनात् ६।६-a
 सर्वं सखे त्वय्युपपन्नमेतत् ३।१२-a
 सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ७।६४-d
 सर्वाभिः सर्वदा चन्द्रः २।३४-a
 सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन १।४६-a
 स लाजधूमाऽञ्जलिमिष्टगन्धम् ७।८१-a
 सलिलस्याञ्जलिरैक एव नौ ४।३७-b
 स वासवेनासनसन्निक्लृष्टम् ३।२-a
 सशब्दचामीकरकिङ्किणीकः ७।४६-b
 सशैवलासङ्गमपि प्रकाशते ५।६-d
 स सखादीप इवाऽनिलाहवः ४।३०-b
 ससर्जं गिरमात्मभूः २।५३-b
 सस्मार स्मरशासनः ६।३-d
 स हंसपाते इव लक्ष्यमाणो ७।४२-d
 सहचरमधुहस्तन्यस्तच्छताङ्कुरास्त्रः २।६४-c

सह मेघेन तडितप्रलीयते ४।३३-b
 सहस्यरात्रीरुदवासतत्परा ५।२६-b
 सहस्रनयनाऽधिकम् २।३०-b
 सहस्रपत्राऽऽभरणा इवाऽऽसन् ७।६२-d
 सहस्रमक्षणां युगपत्पपात ३।१-b
 सहस्ररदिमना साक्षात् ६।७-c
 सहायमेकं मधुमेव लब्ध्वा ३।१०-b
 सहितः पास्यति ते स बन्धवः ४।३७-d
 स हि देवः परं ज्योतिः २।५८-a
 सहिष्यते तत्प्रथमाऽवलम्बनम् ५।६६-d
 सान्निध्यपक्षे हरितालमय्याः ७।३३-c
 सान्निध्ययोगादनयोस्तदानीम् ७।७८-c
 सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्च १।२६-b
 सा किमावेद्यते तुभ्यम् ६।२१-c
 साक्षादिव तपःसिद्धिः ६।११-c
 साक्षाद् दृष्टोऽसि न पुनः ६।२२-a
 साक्षी विश्वस्य कर्मणाम् ६।७८-b
 सा गौरसिद्धार्थनिवेशवद्भिः ७।७-a
 साचीकृता चारुतरेण तस्थौ ३।६८-c
 सा तथ्यमेवाभिहिता भवेन ३।६३-b
 सा दक्षरोषात्सुदती ससर्ज १।५३-b
 सा दृष्ट इत्याननमुन्नमय्य ७।८५-c
 साधारणो भूषणभूष्यभावः १।४२-d
 सा निर्मिता विश्वसृजा प्रयत्नात् १।४६-c
 सानूनि गन्धः सुरभीकरोति १।६-d
 सा पस्पृशे केवलमीश्वरेण ७।३१-b
 सा बभौ निभृता प्रिये ६।२-b
 सा भूषराणामधिपेन तस्याम् १।२२-a
 सा मङ्गलस्नानविशुद्धगात्री ७।११-a
 सा मण्डनान्मण्डनमन्वभुङ्क्त ७।५-b
 सामान्यमेषां प्रथमाऽवरत्नम् ७।४४-b
 सारं धरित्रीधरणक्षमं च १।१७-b
 सा रञ्जयित्वा चरणी कृताऽऽशीः ७।१६-c
 सा राजहंसैरिव सन्नताङ्गी १।३४-a
 सारुन्धतीकाः सपदि ६।४-c
 सार्धचन्द्रं बिभर्ति यः ६।७५-d

सार्धमृदुधृतया भुवा ६।८-b
 सा वा शम्भोस्तदीया वा २।६०-c
 सा सम्भवद्भिः कुसुमैर्लतेव ७।२१-a
 सा स्यात्कृताऽर्था किमुताऽङ्कशय्याम् ७।६५-d
 सिद्धं चास्मै निवेद्याऽर्थम् ६।६४-c
 सिद्धये हिमवत्पुरम् ६।३३-b
 सिन्धोस्तटाबोध इव प्रवृद्धः ३।६-d
 सुखाय तज्जन्मदिनं वभूव १।२३-d
 सुगन्धिनिश्वासविवृद्धतृष्णाम् ३।५६-a
 सुतया योक्तुमर्हसि ६।७६-b
 सुतां गिरीशप्रतिशक्तमानसाम् ५।३-b
 सुतासम्बन्धविधिना ६।८३-c
 सुसविद्याधराऽध्वगम् ६।४६-b
 सुभगेन प्रियगात्रभस्मना ४।३४-b
 सुमेरोर्वितथीकृतम् ६।७२-d
 सुरगज इव बिभ्रत्पद्मिनीं दन्तलग्नम्

३।७६-c

सुरतानि च तानि ते रहः ४।१७-c
 सुराः समभ्यर्षयितार एते ३।२०-a
 सुवर्णसूत्रैरिव कृष्यमाणाः ७।५०-d
 सुव्यक्तो हिमवानिति ६।५१-d
 सुहृदः पश्य वसन्त किं स्थितम् ४।२७-b
 सूर्यां शुभिर्भिन्नमिवारविन्दम् १।३२-b
 सृजस्यात्मानमात्मना २।१०-b
 सेनान्यं तस्य शान्तये २।५१-b
 सैनापत्यमुपेत्य वः २।६१-b
 सैव क्षमेत्यात्मभुवोपदिष्टम् ३।१६-d
 सोऽहं तृष्णाऽऽतुरं वृष्टिम् ६।२७-a
 सौभाग्येन जिगाय सा २।५३-d
 स्कन्धात्प्रभृत्येव सपत्न्यानि ३।२६-b
 स्तनद्वयं पाण्डु तथा प्रवृद्धम् १।४०-c
 स्तनद्वयेऽस्मिन्हृरिचन्दनास्पदे ५।६६-c
 स्तनसम्बाधमुरो जघान च ४।२६-b
 स्तनाङ्गरागाणितान्च कन्दुकात् ५।११-b
 स्त्रीणां प्रियालीकफलो हि वेशः ७।२२-d
 स्त्रीपुंसावात्मभागौ ते २।७-a

स्त्रीपुमानित्यनास्थैषा ६।१२-c
 स्त्रीभ्योऽपि कोपस्फुरिताऽधराभ्यः ३।६-d
 स्त्रीसन्निकर्षं परिहर्तुं मिच्छन् ३।७४-c
 स्थलारविन्दश्रियमव्यवस्थाम् १।३३-d
 स्थाण्वाश्रमं हैमवतं जगाम ३।२३-d
 स्थानान्तरं स्वर्गं इवाऽऽवभासे ७।३-d
 स्थानान्तरे कल्पितसन्निवेशम् ७।२५-b
 स्थाने तपो दुरुचरमेतदर्थम् ७।६५-a
 स्थाने त्वां स्थावराऽऽत्मानम् ६।६७-a
 स्थावरं चरणाऽङ्कितम् ६।५८-b
 स्थावराणि चराणि च ६।८०-b
 स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः १।१-d
 स्थिताः क्षणं पक्षमसु ताडिताऽधराः ५।२४-a
 स्थिरप्रदीपतामेत्य २।३८-c
 स्थिरोपदेशामुपदेशकाले १।३०-c
 स्थूलः सूक्ष्मो लघुर्गुरुः २।११-b
 स्नेहस्तदेकायतनं जगाम ७।५-d
 स्मृतेति सख्या परिहासपूर्वम् ७।१६-b
 स्फुरत्प्रभामण्डलया चकासे १।२४-b
 स्फुरत्प्रवालौष्ठमनोहराभ्यः ३।३६-b
 स्फुरन्नुर्ध्विः सहसा तृतीयात् ३।७१-c
 स्मरणाऽनुग्रहात्तव ६।१६-d
 स्मर पय्युंत्सुक एष माधवः ४।२८-b
 स्मरमुद्दिश्य विलोलपल्लवाः ४।३८-b
 स्मरशापाऽवधिदां सरस्वतीम् ४।४३-b
 स्मर संस्पृत्य न शान्तिरस्ति मे ४।१७-d
 स्मरसि स्मरमेखलागुरौः ४।८-a
 स्मरस्तथाभूतमयुग्मेनेत्रम् ३।५१-a
 स्याच्चेत्किं नोपपद्यते ६।६१-b
 स्रस्तं शरं चापमपि स्वहस्तात् ३।५१-d
 स्रस्तां नितम्बादवलम्बमाना ३।५५-a
 स्वकार्यसिद्धिं पुनराशशंसे ३।५७-d
 स्वकालपरिमाणेन २।८-a
 स्वकेशपुष्पैरपि या स्म दूयते ५।१२-b
 स्वगुरोर्भूतमादरः ६।२०-d
 स्वचापसौन्दर्यमदं मुमोच १।४७-d

स्वजनस्य हि दुःखमग्रतः ४।२६-c
 स्ववाराचिह्नादवतीर्य मार्गात् ७।५१-c
 स्वमेव मूर्त्यन्तरमष्टमूर्तिः १।५७-b
 स्वयं छेतुमसाम्प्रतम् २।५५-d
 स्वयं मार्गस्य दर्शकः ६।५२-b
 स्वयं विधाता तपसः फलानाम् १।५७-c
 स्वयं विशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता ५।२८-a
 स्वयमङ्गेषु ममेदमार्तवम् ४।१८-b
 स्वरूपमास्थाय च तां कृतस्मितः ५।८४-c
 स्वरूपयोग्ये सुरतप्रसंगे १।१६-b
 स्वरेण तस्याममृतस्रुतेव १।४५-a
 स्वर्गाऽभिष्यन्दवमनम् ६।३७-c
 स्वर्गाऽभिषन्विसुकृतम् ६।४७-c
 स्वर्गिभिर्नानुभूयते २।४५-b
 स्वर्गैकसामर्चितमर्चयित्वा १।५८-b
 स्ववाहनक्षोभचलावतंसाः ७।३८-b
 स्वसुतायामकरोत्प्रजापतिः ४।४१-b
 स्वहस्तलूनः शिशिरात्ययस्य ३।६१-b
 स्वागतं स्वानधीकारान् २।१८-a
 स्वित्नाऽङ्गुलिः पुङ्गवकेतुरासीत् ७।७७-b
 स्वेदोद्गमः किपुरुषाङ्गनानाम् ३।३३-c
 हयरत्नमहारि च २।४७-b
 हरः प्रसंख्यानपरो भूभुव ३।४०-b
 हरकोपाऽनलभस्म केवलम् ४।३-d
 हरचूडामणीकृताम् २।३४-d
 हरस्तु किञ्चित्परिलुतधैर्यैः ३।६७-a
 हरिचक्रेण तेनाऽस्य २।४६-c
 हरिताऽरुणचारुबन्धनः ४।१४-a
 हरोपयाने त्वरिता भूभुव ७।२२-c
 हस्तेन तस्याववलम्ब्य वासः ७।६०-d
 हस्तेन पस्पर्शं तदङ्गमिन्द्रः ३।२२-d
 हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् १।३-b
 हिमक्लिष्टप्रकाशानि २।१६-c
 हिमव्यपायाद्विशदाऽधराणाम् ३।३३-a
 हिमालयस्यालयमाससाद ७।६६-d
 हिमालयो नाम नगाधिराजः १।१-b

हृदये दिग्धशरैरिवाहतः ४।२५-b
 हृदये वससीति मत्प्रियम् ४।६-a
 हृदि व्यवस्थाप्य समाधिवश्यम् ३।५०-b
 हेतुं स्वचेतोर्विकृतेर्दिदृक्षुः ३।६९-c
 हेमाऽम्भोरुहशस्यानाम् २।४४-c

हैमीभूतमिवायसम् ६।५५-b
 ह्रीमानभूद्भू मिधरो हरेण ७।५४-a
 ह्रीयन्त्रणां तत्क्षणमन्वभूवन् ७।७५-c
 ह्रीसन्नकण्ठी कथमप्युवाच ७।८५-d

स्तुतिपुष्पाञ्जलिः

- १ लिप्ता मधुद्रवेणासन् यस्य निर्विषया गिरः ।
तेनेदं वर्त्म वैदर्भं कालिदासेन शोधितम् ॥ (दण्डिनः)
- २ निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु ।
प्रीतिर्मधुरसान्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते ॥ (बाणस्य)
- ३ एकोऽपि जीयते हन्त कालिदासो न केनचित् ।
शृङ्गारे ललितोद्गारे कालिदासत्रयी किमु ॥ (राजशेखरस्य)
- ४ अस्पृष्टदोषा नलिनीव दृष्टा हारावलीव ग्रथिता गुणोद्यैः ।
प्रियाङ्गुपालीव विनन्दहृद्या न कालिदासादपरस्य वारणी ॥ (श्रीकृष्णकवेः)
- ५ ख्यातः कृती सोऽपि च कालिदासः शुद्धा सुधा स्वादुमती च यस्य ।
वारणीत्रिषाच्चण्डमरीचिगोत्रसिन्धोः परं पारमबाप कीर्तिः ॥ (सोऽढलस्य)
- ६ साकूतमधुरकोकिलविलासिनीकण्ठकूजितप्राये ।
शिक्षासमयेऽपि मुदे रतलीलाकालिदासोक्ती ॥ (गोवर्धनाचार्यस्य)
- ७ कव्येषु नाटकं रम्यं तत्र रम्या शकुन्तला ।
तत्रापि च चतुर्योङ्कस्तत्र इलोकचतुष्टयम् ॥ (सुभाषितम्)
- ८ पुरा कवीनां गणनैप्रसङ्गे कनिष्ठिकाधिष्ठितकालिदासा ।
अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावाद्दनामिका सार्धवती बभूव ॥ (सुभाषितम्)

*Wouldst thou the young year's blossoms
and the fruits of its decline,
And all by which the soul is charmed, enraptured,
feasted, fed,
Wouldst thou the earth and heaven itself in
one sole name combine ?*

I name thee, O Sakuntala, and all at once is said.

...

...

...

... (Goethe)

1. An ancient heathen poet loving more
God's creatures, and His woman and His flowers,
Than we who boast of consecrated powers ;
Still lavishing his unexhausted store,

2. *Of love's deep, simple wisdom, healing o'er,
The world's old sorrows, India's griefs and ours
That healing love he found in palace towers,
On mountain, plain, and dark, sea belted shore.*
3. *In songs of holy Raghu's kingly line
Or sweet Shakuntala in pious grove
In hearts that met where starry jasmine twine.*
4. *Or hearts that long, love lorn absence strove
Together, still his world of wisdom shine ;
All's well with man, when man and woman love.*
...   .   (Arthur. V

I

*Lord of poets, Kalidasa, in the bower of the heavenly, magic tree,
You are sitting alone with your beloved
On the throne of the heir-apparent of youth.
To bear your emerald footstool
The whole world is here ; the whole sky
Holds the golden royal umbrella
Over your head alone ; six handmaidens,
The six seasons,¹ pass round and round dancing ;
They pour in ever-new goblets
The stream of new-coloured wines
On your thirsty youth ; all creation
Is an inner apartment, a bridal chamber.
There is no sorrow, no misery, not a living soul ;
Only you are the King, and there is your Queen.*

II

*To-day you are only a poet, no one else ;
Where is your king's assembly, where is your home,
Where is Ujjaini ? Where is to-day
Your lord, Kalidas, the great king ?*

1. With special reference to the great poet's poem *Ritusamhara* treating of the seasons.

*There is no trace of any one. To-day one thinks
You were for all time a citizen
Of Alaka,² the city of perpetual joy. In the evening
On the cloud-capped mountain, after his meditation,
When the Lord Siva danced in ecstatic joy,
The rain-laden cloud thundered as a drum,
And the flashing lightning kept time to the measure.
You sang the song of praise ; at the end,
Taking the peacock feather from her ear,
Gauri, with a kindly smile, placed it on your head.*

III

*When you chanted, poet, to the god and goddess,
Siva and Parvati, the song of the birth of Kartika,
All round stood the ghostly attendants ; on the mountain crest
Descended slow the peaceful evening clouds.
The lightning did not play, the thunder was mute ;
Kartika's peacock lowering its tail
Stood quietly by the side of Parvati,
Curving its lifted neck ; sometimes, in a gentle smile
Trembled the lips of the goddess ; anon a long sigh
Was breathed unnoticed ; again, the swelling tears
Appeared at the corners of the eyes ; when at length
Confused shame descended silently
On her lowered eyelids, you, poet, glancing at the goddess,
Suddenly stopped your unfinished song.*

IV

*By the Manasa lake on the peak of Kailasa
In a solitary world you were in the courtyard
Of Siva's mansion his own poet—poet Kalidas !
Like the blue sheen on Siva's throat, the cool blue light*

---

2. The mythical city on the Alakananda river in the Himalayas. It belonged to Kubera, the treasurer of the gods, and contained untold wealth.

*In the ever-still thick clouds of June
 Under the bright prayer-world of the Seven Risis.³
 You still live in the paradise of the mind
 And will dwell there for ever, O Master-poet,
 Filling the world with the song of the life of Siva.
 In the midst of it appeared the dream-lightning
 Of the King's palace at Ujjaini,
 King Vikramaditya, the assembly of the nine gems.⁴
 That dream disappeared, the great picture vanished ;
 You remain for ever the poet in the mind's heaven.*

V

*Did you not have joy and sorrow,
 Hope and despair even like ourselves,
 O immortal poet ? Were not there always
 The intrigue of a royal court, the stabbing in the back ?
 Did you never suffer humiliation,
 Affront, distrust, injustice,
 Want, hard and pitiless ? Did you never pass
 A sleepless night of poignant agony ?
 Yet above them all, unconcerned, pure,
 Has flowered your poem—a lotus of beauty
 Opening to the sun of joy ;—nowhere
 Does it show any sign of sorrow, affliction, evil times.
 Churning the sea of life you drank the poison,⁵
 The nectar that arose you gave away !*

(Tagore)

---

3. The Great Bear constellation.

4. The famous nine men at the court of King Vikramaditya, Kalidasa being the brightest jewel among them.

5. Kalidasa is here compared to Siva himself, who, when the poison gushed out from the churned ocean and threatened the lives of the gods and demons, swallowed it and the blue tint on his throat was the result.

ERRATTA

<i>Page</i>	<i>Line</i>	<i>Read</i>	<i>For</i>
(iii)	10	Sarayu	Saryu
	3 (from bottom)	praise	praises
	1 (from bottom)	in	n
(iv)	17	Bhikṣāṭana-	Bhikṣāṭana-
	20	Kumārasambhava	Kumārasambhava
	2 (from bottom)	to	of
	1 (from bottom)	Urvaśi's	Urvaśi's
(vii)	3 fugitive		fugitive
(viii)	2 Cupid		cupid
	4 flowers		flames
(xi)	5 (from bottom)	are	or
(xii)	8	Śāstras	Śāstra
	11	concerns	belongs to
	17	primary	primay
	2 (from bottom)	birth to	birth of
(xiii)	1	child-birth	child birth
	3	image	images
	4	in	at
	9	form	from
	17	Nature	nature
	18	similes	similies
	6 (from bottom)	०लंनद्विरेफा०	०लंन द्विरेफा०
	2 (from bottom)	gross form	gross
(xv)	10	her rebuff	herre buff
	17	infatua-	Infatua-
	2 (from bottom)	scenes	scene
(xvi)	11	Nicais	Nicais
	14	from its	by its
(xvii)	17	Daśakumāra-	Daśakumara-
	18	carita	charita
(xviii)	19	battle-axes	battle axes
(xix)	7	beliefs	beliefes
	17	found	form
	19	Śatudriya	Śatudriya
(xxi)	13	Vedic	Vadic
	2 (from bottom)	triumphant	triucmphant

page	line	read	for
४	१६	*विलज्जितां	*पिलज्जितां
४	२५	पितृणां	पितृणां
६	१५	आजह्वतु°	आजह्वतु°
६	५	*ववणात्कि°	*ववणात्कि°
१४	१४	पितृणां°	पितृणां°
२३	१६	बाहुम्	बाहुम्
२७	१६	विक्रियायाम्	विक्रियायाम्
२८	६	स्मरेण	स्मरेव
४३	४	यद्यस्याय	यद्यस्याय
४५	१	पञ्चमः	चतुर्थः
६२	१५	*द्विरेकं	*द्विरेक
२९	२४	favour	favour
७४	३३	sacrifice	sacrifice
१०७	७	अक्षणाः कृशानुः	अक्षणा कृशानु
१०७ (२)	७	सर्वस्य	सर्वस्व
१०७ (२)	२८	*वनताञ्जि	*नवताञ्जि
१०६	३७	४/३०d	४/३d
१११ (२)	२५	जटाः	जटः
११२	१५	दिदक्षयेव	दिदक्षयेव
११२ (२)	२१	*पराधात्	*परधात्
११७ (२)	२२	मघोनः	मघोनः°
१२१ (२)	७	लाघवम् २/२३d	लाघवम् २/२३d
१२३	१५	*मथंम्	*मर्दम्
१३८	९	that from long	that long
१३८	१०	his words	his world

